

नेपाली संस्कृतिको दिवदर्शन

- डा. डिल्ली ओली

प्रकाशक : लेखक स्वयम्

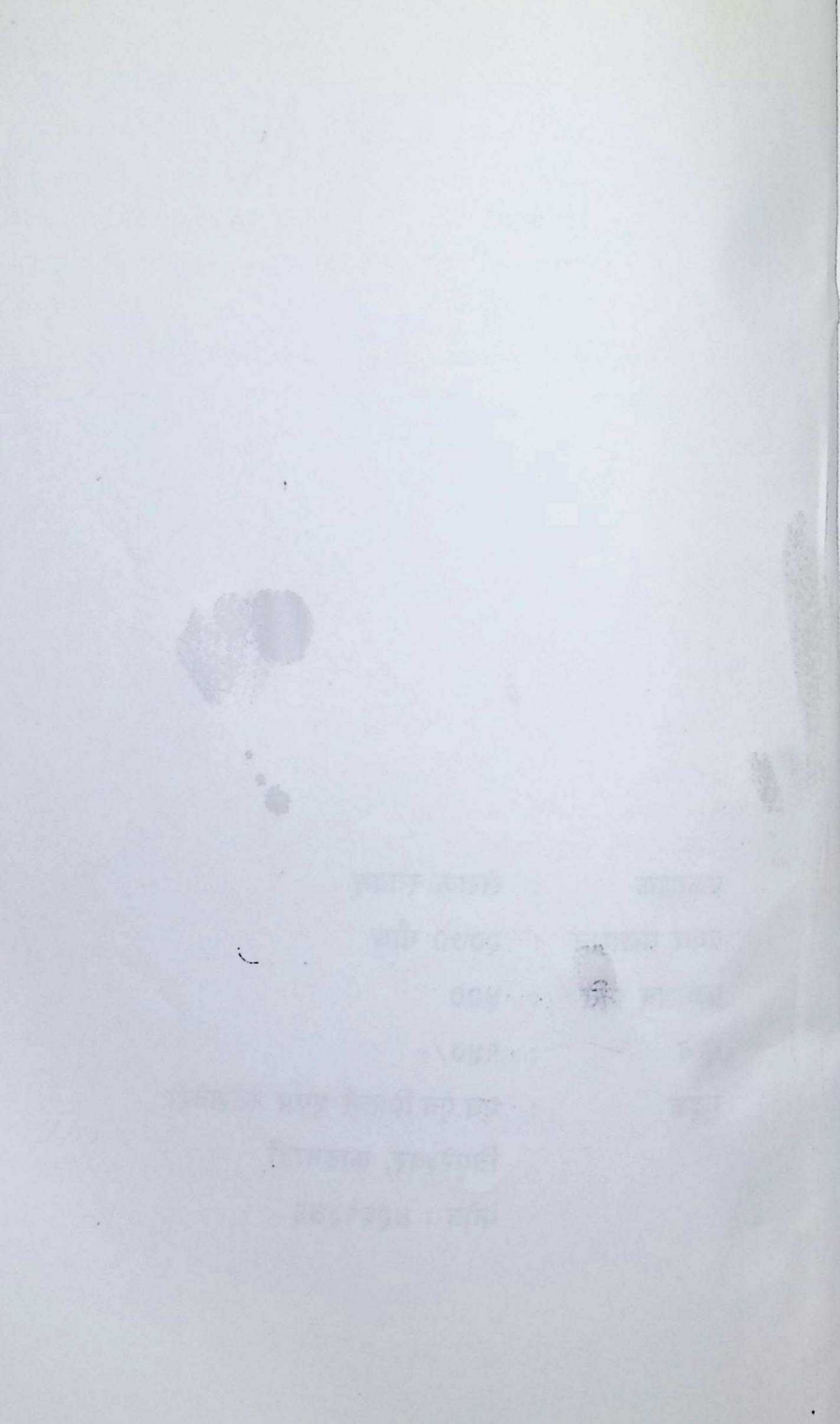
प्रथम प्रकाशन : २०७० पौष

प्रकाशन प्रति : ५००

मूल्य : १५०/-

मुद्रक : एन.एन.प्रिन्टर्स एण्ड स्टेशनरी
त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं

फोन : ४२६१३४६

भूमिका

प्रस्तुत पुस्तक नेपाली संस्कृतिको दिग्दर्शनले नेपाली संस्कृतिका केही महत्वपूर्ण र आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई सम्बोधन गर्ने विश्वास गरिन्छ । मूलतः संस्कृतिको क्षेत्र व्यापक छ । त्यो व्यापकतालाई केही सीमित अध्ययनले पूरा गर्न सक्दैन । हिन्दू संस्कृतिको थालनी जुन विन्दुबाट भयो तिनै व्यवस्थाहरूलाई यहाँ उठान गर्ने प्रयास गरिएको छ । नेपाली संस्कृति मूलतः हिन्दू संस्कृति हो । प्राचिन हिन्दू धर्मका मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरूबाट यहाँको संस्कृति आलोकित छ । दक्षिण एसिया अर्थात् भारतीय उपमहाद्विप वैदिक सिद्धान्तबाट अगाडि बढेको छ । वर्तमानमा राजनीतिक कारणले राज्यहरूका सीमानाले नामकरणको आधारबाट केही भिन्नता देखाएको जस्तो महशुस भए तापनि मूलतः यो क्षेत्रलाई जम्बुद्विप, भरतखण्ड, आर्यावर्त आदि नामले सम्बोधन गरिन्थ्यो । समयक्रममा वैदिक धर्मको अतिरिक्त अन्य धर्महरूले पनि यस क्षेत्रमा विचरण गरेका छन् र गरिरहेका छन् । तथापी यहाँको मूल धार वैदिक धार नै हो । वर्तमान भारतीय भूमिमा विभिन्न समयमा विकसित भएको संस्कृतिका विभिन्न क्षेत्रहरूको प्रभाव नेपालमा प्रत्यक्ष रूपमा पर्न गएको कुरालाई स्वीकार्नु पर्दछ । तथापी नेपाली संस्कृतिका केही मौलिक तत्वहरू यहाँ विकसित भएका छन् । त्यस्तै यहाँको संस्कृतिमा तिब्बती प्रभाव पनि प्रभावकारी रूपमा देखिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत पुस्तकमा भारतीय संस्कृति, तिब्बती संस्कृति र मौलिक नेपाली संस्कृतिलाई समन्वय गर्ने प्रयास गरिएको छ । संस्कृतिमा राजनीतिक प्रणाली, भौगोलिक अवस्था, धार्मिक बनावट, इतिहासको संरचना, बसोबास र जातिय बनावट आदिले प्रत्यक्षपरोक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । यी परिवेशमा पनि नेपाली संस्कृतिका मौलिक पक्षलाई विर्सन सकिदैन ।

प्रस्तुत पुस्तकबाट स्नातकोत्तर तह संस्कृति विषय अन्तर्गत हिन्दू सामाजिक संगठन, धर्म र दर्शनको पाठ्यक्रमलाई सहयोग पुग्ने विश्वास गरिन्छ ।

डा.डिल्ली ओली
संस्कृति केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि.कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषय-सूची

पहिलो अध्याय	१-१५
संस्कृतिको परिचय	१
संस्कृतिको अर्थ र यससम्बन्धी मतहरू	१
हिन्दू संस्कृतिका विशेषता	४
नेपाली संस्कृतिको निर्माण र विकास	११
दोस्रो अध्याय	१६-४५
वर्ण व्यवस्था	१६
वर्ण व्यवस्थाका विशेषता	१८
विभिन्न सिद्धान्तहरू	१९
हिन्दू सामाजिक संगठन	२१
हिन्दू परिवार व्यवस्था	२३
हिन्दू समाज र महिला	२६
संस्कार	३०
बालक जन्मेदेखि शिक्षा आरम्भसम्मका प्रमुख संस्कारहरू	३१
शिक्षासँग सम्बद्ध संस्कारहरू	३२
आश्रम व्यवस्था	३५
विवाह संस्कार	३७
उपनयन संस्कार	४०
पुरुषार्थ	४२
चार पुरुषार्थको सिद्धान्त	४३
तेस्रो अध्याय	४६-६६
वैदिक वाङ्मय	४६
वैदिक ऋषिहरू	४६
वेदान्तयी	४६
सहिताहरू	४७
ब्राम्हण ग्रन्थ	४७
वेदाङ्ग	४८

विषय-सूची

उपनिषद् साहित्य	५०
गीता	५२
पुराण परिचय	५४
बाल्मीकि र रामायण	५७
महाभारत र वेदव्यास	६०
बौद्ध त्रिपिटक	६३

चौथो अध्याय

६७-८४

प्रमुख धर्म दर्शन	६७
वैदिक धर्म	६७
ऋग्वैदिक काल	६८
उत्तर वैदिक धर्म	७१
वेदान्त परिचय	७३
अद्वैत वेदान्त	७४
रामानुज र उनको विशिष्टाद्वैत	७६
महत्वाचार्य वेदान्त	७६

वैष्णव धर्म	७७
-------------	----

शैव धर्म	८०
----------	----

शाक्त धर्म	८३
------------	----

पाचौं अध्याय

८५-८७

प्रमुख दार्शनिक सम्प्रदायहरूको संक्षिप्त परिचय	८५
चार्वाक दर्शन	८५
सांख्य दर्शन	८५
योग दर्शन	८६
न्याय दर्शन	८७
वैशेषिक दर्शन	८७
पूर्व मिमांशा दर्शन	८७

विषय-सूची

छैटौँ अध्याय	८८-९५
--------------	-------

बौद्धधर्म	८८
निर्वाण	९०
भिक्षु संघ	९१
महापरिनिर्वाण पछिको बौद्धधर्म	९२
थेरवाद र महायान सम्प्रदाय	९४
बौद्धधर्मको योगदान	९७
बौद्धधर्मको पतन	९८

सातौँ अध्याय	१००-११८
--------------	---------

प्रमुख मत तथा सम्प्रदायहरू	१००
लामा धर्म	१००
तिब्बतमा बौद्धधर्मको विकासको इतिहास	१००
लामा बौद्धधर्मका सम्प्रदायहरू	१०१
लामा बौद्धधर्मको तत्त्वज्ञान या दार्शनिक सिद्धान्त	१०४
बोन धर्मको संक्षिप्त परिचय	१०७
जीववाद (Animism)	१०९
धामी भाँजरीवाद (Shamanism)	१११
मष्ट सम्प्रदाय	११२
जोस्मनी सम्प्रदाय	११६

पहिलो अध्याय संस्कृतिको परिचय

संस्कृतिको अर्थ र यससम्बन्धी मतहरू

संस्कृति र सभ्यता यी दुई शब्दको प्रयोग अनेक अर्थमा गरिएको छ । अंग्रेजी भाषामा यसको लागि क्रमशः कल्चर (Culture) र सिभिलाइजेशन (Civilization) शब्द प्रयोग हुन्छ । संस्कृत शब्द 'कृ' धातुमा सम् उपसर्ग र 'क्तिन्' प्रत्यय लगाएर संस्कृति बन्दछ । यसको शाब्दिक अर्थ 'राम्रो अवस्था' 'सुधिएको अवस्था' आदि बुझिन्छ । साधारण दृष्टिमा संस्कृति र सभ्यताले मानिसको यस्तो अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ जसले "राम्रो र उच्च" स्थिति देखाउँछ । तर विद्वानहरू यत्तिमा मात्र सीमित छैनन् । टाईलर, हर्कोविट्स जस्ता विद्वानहरूले संस्कृति र सभ्यतालाई समान जस्तै मान्दछन् । अरु विद्वानहरू यिनको अर्थ भिन्न भिन्न रूपमा लगाउँछन् । जर्मन विद्वान स्पेग्लरले आफ्नो "Decline of the west" नामक पुस्तकमा सभ्यतालाई संस्कृतिको चरम र अनिवार्य अवस्था मान्दछन् । प्रत्येक संस्कृति पहिले विकासको अवस्थाबाट गुज्रन्छ । त्यस अवस्थामा यसको रूप बौद्धिक र आध्यात्मिक हुन्छ । यसपछि संस्कृतिको पतनको युगको सुरुवात हुन्छ । जसलाई सभ्यताको नाम दिईएको छ । प्राचिन युरोपको इतिहासमा पुनर्जागरणकाल र यस क्षेत्रको इतिहासका वैदिककाल सांस्कृतिक विकासको समय मानिन्छ । संस्कृतिको सभ्यता युगमा व्यापारिक र यान्त्रिक प्रगति धेरै हुन्छ तर बौद्धिक विकास कम । प्राचिन युरोपमा रोमन सभ्यता र यस क्षेत्रमा बौद्धयुग पछि यो संस्कृतिको पतन भएको मानिन्छ । आधुनिक युरोपमा वैज्ञानिक उन्नति नै पश्चिमी सभ्यताको पतनको कारण हुन गएको हो । अतयव भनिन्छ कि संस्कृति जीवन र सभ्यता मृत्यूको नाम हो । संस्कृतिको अन्त्य भएपछि पनि सभ्यताले आफ्नो जरा फैलाई राखेको हुन्छ । विश्वका धेरै ठाउँमा प्राचिन संस्कृतिको अन्त्य भएपनि त्यसको विकृत अस्तित्व जीवित रहेको हुन्छ ।

प्रसिद्ध विद्वान टवेनबीले स्पेग्लरको संस्कृतिको विकासमा पहिले उत्थान र त्यसपछि पतनको युग आउछ भन्ने कुरालाई स्वीकारेका छन् । तर टवेनबीले विभिन्न संस्कृतिले एक अर्काको संस्कृतिलाई प्रमाणित गर्दैनन् भनेका छन् । यति हुँदा पनि विभिन्न संस्कृति एक अर्काप्रति बाँधिएका हुन्छन् भन्ने उनको मत छ । इतिहासको आधारमा मूल्यांकन गर्दा विश्वमा जति सफलता, प्रगति र परिणामहरू देखिएका छन्

तिनमा विभिन्न संस्कृतिको पारस्परिकता नै प्रमुख कारण हो । उदाहरणको लागि हेलेनेस्टिक संस्कृति ग्रीस र एसियाली संस्कृतिको सम्पर्कको परिणाम हो । आधुनिक युरोपियन संस्कृति ग्रीक विज्ञान, रोमन कानून र इशाई धर्मद्वारा प्रभावित छ । केही विद्वानहरूले यान्त्रिक प्रगति र सभ्यताको बीचमा सम्बन्ध देख्दै नन तर यो अपवाद भने हुन सक्दैन ।

संस्कृति र सभ्यतावारे विभिन्न विद्वानहरूले आफ्नो क्षेत्र र रुचि अनुसार यी दुई मान्यतावारे अलग अलग धारणा बनाउने गरेको पाइन्छ । पुरातत्वविद्हरूले संस्कृतिलाई विशेष उद्योगको समूहको रूपमा मान्दछन् भने मानवशास्त्रीहरू संस्कृतिलाई सम्पूर्ण सामाजिक जिम्मेवारी र सामाजिक परम्परा मान्दछन् । उनीहरूको अनुसार जुन वस्तु मानिससँग हुन्छ, जुन काम व्यवहार मानिसले गर्दछ त्यही संस्कृति हो । यसबाट पुरातत्वविद्हरूको संस्कृतिप्रतिको अवधारणा संकुचित मानिन्छ भने मानवशास्त्रीको अवधारणा विस्तृत । तर मानवशास्त्रीहरूको मान्यतामा कमि के देखिन्छ भने मानिसको अध्ययनको लागि उसका सम्पूर्ण कृयाकलापलाई समान दृष्टिले हेरिएको छ । तर सभ्यता र संस्कृतिमा जुन परिवर्तन भैरहन्छ त्यसको अध्ययन गर्नको लागि उसका सम्पूर्ण कृयाकलाप भन्दा महत्वपूर्ण कर्मलाई छनोट गर्नु महत्वपूर्ण हुन जान्छ । मानवशास्त्रीहरूले यसलाई सम्पूर्ण सामाजिक जिम्मेवारी र सामाजिक परम्परा मान्दछन् । उनीहरूका अनुसार जो मानिससँग हुन्छ र जुन क्रियाकलाप गर्दछ, जे सोच्दछ त्यो संस्कृति हो ।

केही विद्वानहरूले संस्कृतिको सम्बन्ध समाजसँग नमानेर वर्गसँग मानेका छन् । समाज अविकसित रहेको अवस्थामा न वर्ग विभेद स्पष्ट हुन्छ न त संस्कृति र सभ्यताबीचमा नै अन्तर हुन्छ । यसकारण इलियट आदिको धारणा अनुसार समाजमा सांस्कृतिक स्तर हुन्छ । कुनै वर्ग विशेषको संस्कृति समाजको अर्को वर्गसँग मेल खादैन । माथिल्लो वर्गको संस्कृतिले तल्लो वर्गको संस्कृतिलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । उनीहरूको जीवनशैली, कलात्मक र बौद्धिक अभिरुचि तथा रहनसहन आदि तल्लो वर्गको लागि अनुकरणीय बन्न जान्छ । यो पक्षले संस्कृतिमा तात्त्विक भिन्नता ल्याउँछ । तर केही समाजशास्त्रीले समाजमा माथिल्लो वर्गभन्दा मध्यमवर्गबाट संस्कृति प्रभावित हुन्छ भनि स्वीकारेका छन् ।

मार्क्सवादी दृष्टिकोणमा संस्कृतिको सम्बन्ध सामाजिक चेतनासँग हुन्छ । यस अवधारणा अनुसार आर्थिक वर्गको विभाजनले विभिन्न विचारधारालाई जन्म दिन्छ भनिएको छ । वर्गिय विभाजन र संस्कृति विकास मार्क्सवादी दृष्टिकोण हो । सामाजिक

प्रभावको कारणले निम्नवर्ग भन्दा उच्चवर्गको प्रभुत्व हुन्छ र यसको प्रभाव संस्कृतिमा पनि पर्दछ । जब वर्गहरूको आर्थिक सम्बन्धमा परिवर्तन हुन्छ अनि प्रचलित विचारधारा पुरानो हुन जान्छ । यो क्रम समाजवादी समाज स्थापना नहुँदासम्म चलिरहन्छ । साथै मानिसको मनोभाव सधैं उसको वर्गको मनोविज्ञानमा आधारित हुन्छ । यस कुरामा मनोभावनाले भने जुनसुकै वर्गको मानिसलाई समेटिरहेको हुन्छ । वास्तवमा मानिस चेतनशिल र कल्पनाशिल प्राणि हो । त्यसैले उसले आफ्नो लागि उपयोगी कार्य गर्दछ । जुन कुराबाट संस्कृति निःसृत हुन्छ ।

यसरी संक्षेपमा भन्न सकिन्छ कि संस्कृति मानिसका ती कृयाकलाप, व्यापार र अभिव्यक्तिको नाम हो जसलाई स्वयंमूले महत्वपूर्ण सम्झन्छ । त्यस्तै सभ्यता भनेको मानिसको कृयाबाट उत्पन्न हुने वस्तुको नाम हो, जसलाई हामी सभ्य जीवन भन्दछौं । त्यसैले संस्कृतिको सम्बन्ध मूल्यसँग छ भने सभ्यताको उपयोगितासँग । जसरी साध्य र साधनलाई अलग गर्न सकिँदैन त्यसैगरि संस्कृति र सभ्यतालाई पनि । संस्कृतिको सम्बन्ध कला र बुद्धिको क्षेत्रसँग छ । यी क्षेत्रमा प्रगति गर्न तब सम्भव छ जब मानिसले प्रकृतिमाथि नियन्त्रण गरेर भौतिक आवश्यकता पुरा गर्न सक्छ । अर्थात् केही सीमा सम्म सभ्यताको विकास गरेर मानिसले सांस्कृतिक विकास गर्दछ । सभ्यता संस्कृतिको उपज हो । जब कुनै वैज्ञानिकले सत्यको खोज गर्दछ त्यो उसको काम सांस्कृतिक हो तर इन्जिनियरका रूपमा उसले कुनै प्रयोग गर्दछ भने त्यो सभ्यताको निर्माण हुन जान्छ । प्लेटोको आदर्श राज्यको परिकल्पना सांस्कृतिकव्यापार हो । यसबाट सभ्य समाजको निर्माण पनि हुन जान्छ । यसरी संस्कृतिको सम्बन्ध मूल्यसँग छ भने सभ्यताको उपयोगितासँग ।

संस्कृतिलाई धर्म, दर्शन, मूल्य, मान्यता परम्पराले प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यति मात्र होइन, भौगोलिक स्थिति, ऐतिहासिक घटनाक्रम र विकासको पनि संस्कृतिमा प्रभाव हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा संस्कृति भूगोल, जाति, धर्म, समुदाय, परम्परा इतिहास आदिको यहाँको संस्कृतिमा ठूलो प्रभाव देखिन्छ । नेपाल बहुभूगोल, बहुजाति, बहुभाषि, बहुधार्मिक मुलुक भएकोले यहाँको संस्कृतिलाई पनि त्यही रूपमा बुझ्नुपर्दछ । संस्कृति एउटै अवस्थामा एउटै रूपमा रहदैन । यसको विशेषता भनेको परिवर्तनशीलता हो । समाजमा मानिस र समाजका जातिकृयाकलाप, गतिविधि जीवनपद्धतिका क्रमहरू नै समग्रमा संस्कृति हो । यो हरेक समाजको परिचय पनि हो ।

हिन्दू संस्कृतिका विशेषता

यहाँको संस्कृति विश्वका प्राचिनतम संस्कृति मध्ये प्रमुख हो । युरोप र केही अफ्रिकी देशहरूमा संस्कृतिको विकासको प्रारम्भ भएको थियो । यस क्षेत्रको संस्कृति हजारौं वर्ष पुरानो भै सकेको थियो । प्राचिन मिश्र, वेविलोन सभ्यता जस्तै सिन्धुघाटी सभ्यता समकक्षी भए तापनि यहाँ ऋग्वैदिक संस्कृति, रामायण, महाभारत संस्कृति पूर्ण विकसित भएर निरन्तरतालाई अगुवाई गरिरहेका थिए । पश्चिमा विद्वानहरू सभ्यता र संस्कृतिको विकास पश्चिमबाट पूर्वतर्फ हुँदै गएको मान्यता राखे तापनि यस सम्बन्धि बलिया आधारहरू छैनन् । उनीहरूले भारतीय उपमहाद्विपमा संस्कृतिको विकास बौद्धकालपछि भएको मान्दछन् । स्पेग्लर, वर्कहार्ट जस्ता विद्वानहरू यस मतका अगुवा हुन् । उनीहरूका अनुसार भारतीय क्षेत्रको आफ्नो कुनै इतिहास नै छैन । यसको आधार उनीहरू स्वतन्त्रतालाई मान्दछन् । जबकी नेपाल कहिल्यै पनि पराधिन रहेन । उनीहरूको दृष्टि वर्तमान भारततिर मात्र सीमित छैन भारत, नेपाल आदि यस क्षेत्रका मुलुकहरूको सभ्यता र संस्कृति समान छन् । युरोपियनहरूको मनमा भारत भनेको राजाहरूको वैभव, जादुखेल, नटहरूका गतिविधि र जोगीहरूको घुमन्ते जीवनमा सीमित थियो । उनीहरूमा भारतीय संस्कृति मृत संस्कृति भएको मुलुकको रूपमा बुझ्ने बुझाउने प्रयास थियो । केही विद्वानहरूको बुझाईमा संस्कृति भनेको रहनसहनको शैली, पहिरन भाषा वर्णाश्रम व्यवस्था राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामा आधारित समाज व्यवस्था हो । वास्तवमा यो संस्कृतिको एउटा सानो खण्ड हो । यदि संस्कृतिको रूपमा यसलाई स्वीकार्ने हो भने यहाँको संस्कृति इतिहासका धेरै कालखण्डमा मरि सकेको छ वा विलाईसकेको छ । जुन प्रकारको रहनसहन वैदिक कालमा थियो त्यसपछिका समयमा रहेन । जुन प्रकारको संस्कृति पौराणिककालमा थिएन । त्यस्तै किराँतकालको संस्कृति सम्पूर्णतामा लिच्छविकालमा थिएन । लिच्छविकालको विरासत मल्लकाल, वाइसे, चौविसे राज्यका हुबहु पाईदैन । मध्यकालको संस्कृति शाह, राणाकालमा रहेन । यता आएर त्यसबेलाको संस्कृतिका मर्ममा धेरै परिवर्तन भैसकेको छ । त्यसैले माथि भनिएको संस्कृति परिवर्तनशिल हुन्छ जसमा धेरै तत्त्वले भूमिका खेलिरहेका हुन्छन् । यसरी वाह्य आवरणलाई मात्र हेरेर बुझ्न थाल्दा त्यसको वाह्य रूपलाई मात्र बुझेको देखिन्छ तर त्यस किसिमको संस्कृतिको आत्मा जीवित रहन्छ । प्राचिन र अर्वाचित स्वरूप मात्र एउटै भए पहिलेको संस्कृतिले निरन्तरता पाउने हो । संस्कृतिमा स्थिरता र जडता मृत संस्कृतिमा मात्र सम्भव हुन्छ । प्राचिन वर्णव्यवस्था, आश्रम व्यवस्थाका हुबहु सिद्धान्त वर्तमानमा हाम्रो

समाजमा नभए पनि तिनका आदर्श र मर्यादा विद्यमान छन् । संस्कृतिको सम्बन्ध सामाजिक चेतना र उसको आदर्शसँग हुन्छ । मुख्य कुरा त्यो चेतना र आदर्श समाजले अनुशरण गरिरहेको छ कि छैन हेर्नुपर्दछ । संस्कृतिको यही आदर्शले सभ्यताको स्तम्भ खडा गर्दछ । रहन सहन, पहिरन, भाषा, सामाजिक-राजनीतिक संस्था वाट्य उपकरण मात्रै हुन । अथवा यी साधन हुन साध्य होइनन । परिवर्तनले संस्कृतिलाई परिमार्जित र परिष्कृत गर्दै लैजान्छ ।

हिन्दू संस्कृतिमा आध्यात्मिकता विद्यमान छ । यही विशिष्टताले हिन्दू संस्कृति जीवित मानिन्छ । यही कुराले अन्य संस्कृतिभन्दा हिन्दू संस्कृति भिन्न मानिन्छ । हिन्दू संस्कृति र सभ्यता धर्म र दर्शनबाट आलोचित छ, क्रियाशिल छ । यही विषयबाट संस्कृतिका अन्य क्षेत्रहरू विकसित भएका छन् । कुनै समयमा हिन्दू संस्कृतिलाई ब्राम्हण सभ्यताको नामले चिनिन्थ्यो । त्यसवेला यो सभ्यता पुरोहितवादमा मात्र सिमित थिएन । किनभने संस्कृति निर्माणमा सम्भवतः पुरोहितको भूमिका थिएन । यसमा ऋषि, महर्षि तपस्वी, योगीहरू र सामान्यजनको ठूलो भूमिका थियो । यस्ता सबै ब्राम्हण जातिका थिएनन । माथि भनिए भैं संस्कृति निर्माणमा धर्म र दर्शनको परोक्ष भूमिका थियो ।

संस्कृतिको वास्तविक रूप बुझ्नलाई त्यस क्षेत्रका सामाजिक अनुभवहरूको भूमिकालाई हेर्नु पर्दछ । आधुनिक कालको उदाहरण हेर्दा मार्क्स, डार्विन, फ्रायड, हिटलर, लेनिन, चर्चिल, गान्धी, विवेकानन्द, रविन्द्रनाथ टैगोर आदि विश्व मानचित्रमा छन् भने नेपालमा पनि विभिन्न समयमा विभिन्न व्यक्ति देखा परेका छन् । कहि राजनीतिज्ञ, कहि वैज्ञानिक, कहि समाज सुधारक, कहि योगी सन्यासी आदि विभिन्न रूपमा देखिएका छन् । यो कुरा पनि सम्बन्धित देशको भूगोल, इतिहास, समाज, धर्म दर्शन जनजीवनमा आधारित हुन्छ । नेपालमा राजनीति र समाजसेवाले यस्तो विषयमा प्रभाव पारेको देखिन्छ । जयस्थिति मल्ल, रामशाह, महिन्द्रमल्ल, पृथ्वीनारायण शाह, जंगबहादुर, चन्द्र शमशेर, योगमाया, षडानन्द, शशिधर, योगी नरहरिनाथ, स्वामी प्रपन्नाचार्य यसका केही उदाहरण हुन् ।

हिन्दू संस्कृतिलाई पश्चिमाहरूले अतिधार्मिकताको आरोप लगाउने गर्दछन् । उनीहरूको आरोप यसले व्यक्ति र समाजमा वैराग्य, निष्कृयता जगाउँछ भन्ने हो । हिन्दू संस्कृति आध्यात्मिक भएपनि यसका सामाजिक सुखलाई उपेक्षा गरिएको छैन । प्राचिन हिन्दूहरूले गरेका प्रगति, स्थिति निर्माण यसका उदाहरण हुन । सबै हिन्दूशास्त्रले मानवजीवनको सर्वतोमुखी विकासलाई महत्व दिएका छन् । त्यसैले हिन्दूहरूले

भौतिक र आध्यात्मिक पक्षलाई समेटेर चार पुरुषार्थमा आध्यात्मिक पक्षमा धर्म र मोक्ष तथा भौतिक पक्षमा अर्थ र कामलाई समेटेका छन् । यसैबाट हिन्दू संस्कृतिमा सर्वाङ्गिण पक्षलाई महत्त्व दिईएको छ । हिन्दू समाजमा वेदान्त जस्तो गहनतम दर्शन र योग जस्तो गहनतम कृयाको विकासको साथै राज्य र समाज निर्माण, साहित्य, कला, संगीतको विकास एकैसाथ भएको पाइन्छ ।

हिन्दू संस्कृतिको अर्को विशेषता सहिष्णुता र समन्वयता हो । हिन्दूधर्मले बाह्य संसारको अनेकतामा एकरूपता देखाउँछ । अर्थात् बाह्य अनेकता भ्रामक हो र त्यो सत्य होइन । यही सत्यलाई हाम्रो समाजले जीवन दर्शनका सबै क्षेत्रमा लागु गरेको छ । यसको परिणाम के देखिन्छ भने नेपाली समाजको दृष्टिकोण उदार र सहिष्णु छ । यो कुरा यहाँका हिन्दूहरूमा मात्र होइन बौद्धहरूमा पनि समान रूपमा लागु हुन्छ । यो पक्षले यहाँका परम्परागत जीववाद र तन्त्रमन्त्रमा विश्वास गर्नेहरूलाई पनि समेटेको छ । यहाँ अल्पसंख्यक रूपमा इस्लाम, क्रिस्चियनहरूको पनि उपस्थिति छ । हिन्दू, बौद्ध धर्ममा विभिन्न मत, सिद्धान्तहरू छन् । तिनको सिद्धान्त एक अर्कामा फरक देखिन्छ । यहाँ हिन्दू, बौद्धको अतिरिक्त अन्य धर्मका पनि विभिन्न स्वरूपहरू देख्न पाइन्छ । यति धेरै विविधता देखिए पनि सबैमा सहिष्णुता बन्धुत्वको भावना विद्यमान छ । सबै धर्मावलम्बीले सधैं ईश्वर अव्यक्त र अचिन्त्य छ र सबै धर्म र सम्प्रदाय त्यसैको प्राप्तीमा लाग्दछन् भन्ने सिद्धान्तमा विश्वास गर्दछन् । सबैका बाटा अलग भएपनि गन्तव्य एउटै हो भन्ने मनोभाव यहाँ पाइन्छ । त्यसैले नेपालमा जस्तो धार्मिक स्वतन्त्रता अन्य ठाउँमा पाइँदैन । केही अगाडि सम्म नेपाल हिन्दू राष्ट्र रहेपनि वर्तमानमा धर्म निरपेक्ष राष्ट्रको रूपमा परिवर्तित भएको छ । हाम्रो समाजमा धर्म सहिष्णुताको भावना वैदिककालदेखि अविच्छिन्न छ । ऋग्वेदमा नै उल्लेख छ कि सत्य एउटै छ तर विवेकले यसलाई विभिन्न किसिमले वर्णन गर्दछ । उपनिषदमा पनि यस कुरालाई पुष्टि गरिएको छ । धार्मिक सहिष्णुता गीताको त प्रमुख सन्देश नै छ । जैनधर्मको स्याद्वादको सिद्धान्त अनुसार कुनैपनि भनाई पूर्णतया सत्य असत्य भन्ने हुँदैन । प्रत्येक भनाई वा मान्यतालाई एक विशेष दृष्टिकोणबाट दृष्टिगोचर गर्दा सत्य दृष्टिगोचर हुन्छ । यस मान्यतालाई धेरैले अनुशरण गर्दछन् । भारतमा सम्राट अशोक देखिको शासन व्यवस्थामा पनि यस्ता मूलभुत मान्यतालाई सबैले स्विकारेको देखिन्छ । नेपालमा लिच्छवीकाल, मल्लकालमा यो स्थिति उदात्त अवस्थामा थियो । एउटै राजाले हिन्दू मन्दिर र बौद्ध गुम्बा, विहार समान रूपमा निर्माण गरेका छन् । स्थानीय मनोभावलाई बुझेर काम गरेका तमाम दृष्टान्तहरू छन् । त्यसबेलाका राजा मात्र

होइन जनस्तरबाट पनि यस्ता विभिन्न काम भएका विगतको इतिहासले देखाउँछ । अरु देशमा सताईएका विभिन्न धर्मावलम्बीहरू यहाँ सम्मानित भएका छन् ।

नेपालको केन्द्र काठमाडौँको केन्द्रभागमा महत्त्वपूर्ण मस्जिद हुनु, मुसलमान व्यापारी यहाँको केन्द्रका रैथाने हुनु, देशभर चर्चको विजगणितिय अनुपातमा वृद्धि हुनु यसका ज्वलन्त उदाहरण मात्र हुन । साथै उत्तरी नेपालको वोन धर्मका आचारलाई मष्ट सम्प्रदायमा समाहित गर्नु, गण्डकी क्षेत्रका धार्मिक स्थलहरूमा मगरहरूको वर्चस्व रहनु, तराई क्षेत्र र भित्री मधेशमा थारु, वोट, कुमालहरूको धार्मिक क्षेत्रमा अगुवाई हुनु, काठमाडौँका विभिन्न धार्मिक स्थलहरूमा हिन्दू बौद्धहरूको समान उपस्थिति हुनु, मुक्तिनाथ मन्दिरमा लामाबौद्ध र हिन्दूहरूको समन्वयता हुनु यसका केहि उदाहरण हुन । यहाँको धार्मिक, सांस्कृतिक सहिष्णुताको महत्त्व अन्य देशहरूसँगको तुलनाबाट स्पष्ट हुन्छ । युरोप अमेरिकामा इशाई धर्मका सम्प्रदायबीचको वैमनस्यता, मुस्लिम सम्प्रदायबीचको कटुताबाट हाम्रो समाजको वारे अध्ययन गर्दा अब यसवारे धेरै बुझ्न सकिन्छ र नेपाली समाजको परम्परा देखि वर्तमान सम्मको सामाजिक वनावटको महानतालाई दर्शाउँछ ।

उदार सांस्कृतिक दृष्टिकोणको प्रभाव सामाजिक क्षेत्रमा पनि प्रतिबिम्बित हुन्छ । नेपाली समाज यस अर्थमा धेरै लचिलो छ । नेपालीहरू परम्परादेखि अरु समाजमा ग्रहणशिल विषयहरूलाई सजिलै आत्मसात गर्न सक्छन् । हाम्रो समाज बहुजातिय, बहुभाषि, बहुसांस्कृतिक मुलुक हो तथापी यहाँ वन्धुत्व, वशुधैवकुटुम्बकमको भावना जागृत अवस्थामा पाईन्छ । समुदायबीचको वसाई-सराईले सांस्कृतिक सम्मिलनलाई आत्मसात गरेको पाईन्छ । इतिहासका विभिन्न चरणमा यहाँ विभिन्न जाति, समूहहरूको वसाई सराईले यहाँको सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनमा नकारात्मक प्रभाव पार्न सकेन । बरु यहाँको परम्परा र आफ्नो संस्कृतिलाई यस्ता पक्षहरूले अन्तरघुलन गर्न सके । उदाहरणका लागि कुमाउगढवालबाट पूर्व नेपालमा वसोवास गर्न गएका वाहुनहरूले किराँती संस्कृति उभौली उधौलीलाई आफ्नो कुलपूजाको तिथी माने । पहाडबाट तराई भरेकाहरूले स्थानीय देवीदेवता मात्र होईन संस्कृति पनि अपनाउन पुगे । बाहिरबाट काठमाडौँ उपत्यकामा आउनेहरू नेवार संस्कृतिमा रमाउन थाले । यो नै नेपाली संस्कृतिको सामाजिक जीवनको विशिष्टता हो ।

स्थायित्व र निरन्तरता नेपाली संस्कृतिको अर्को विशेषता हो । यहाँको जीवन दर्शन, धर्म, आदि परम्परादेखि निरन्तर चलि आएका छन् । नेपाली समाजको मूल आधार पनि यही हो । इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा र समाज विकासका विभिन्न

चरणमा यहाँ धेरै परिवर्तन पनि भएका छन् । यस्ता परिवर्तन राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षिक क्षेत्रमा भएका छन्, तर तिनको मौलिक स्वरूपमा प्रभाव पार्ने किसिमले भएका पाइँदैनन् । यहाँका देवीदेवता, पूर्वज, समाज सुधारक, शास्त्र, पुराण, जनविश्वास सबै वर्गका आदर्श र जीवन दर्शनका श्रोत मानिन्छन् । शिव, शक्ति, विष्णु, किराँतेश्वर महादेव, राम, कृष्ण, सीता, वाल्मीकि, व्यास, वेद, पुराण, मुन्धुम, बुद्ध, मष्ट, दशैं, तिहार, ल्होछार, स्थानीय देवीदेवता केही दृष्टान्त मात्र हुन जसको प्रेरणा र आदर्श तथा मान्यतामा नेपाली समाज आवद्ध छ । साथै यहाँ सबैका कुलदेवता, ईष्टदेवता, स्थानीय देवीदेवता, पितृ छन् तिनको निरन्तरता र उनीहरूप्रतिको सम्मानले नेपाली समाज जीवन्त छ । त्यसैगरी संस्कृत भाषा यहाँको मूलभाषा भएपनि नेपालीहरूले आ-आफ्ना भाषाप्रति रहनसहन र जीवनशैली तथा संस्कार प्रति गर्व गर्दछन् र तिनलाई जोगाई राखेकै छन् । यहाँका तीर्थस्थलहरू-वराहक्षेत्र, हलेसी, पाथीभरा, जनकपुरधाम, लुम्बिनी, पशुपतिनाथ, स्वयम्भू, गोसाइँकुण्ड, मुक्तिनाथ, लुब्राक, हरिहरक्षेत्र, रुकुक्षेत्र, त्रिवेणी, स्वर्गद्वारी आदिले नेपाली संस्कृतिलाई निरन्तरता दिइरहेको पाइँन्छ । त्यसैगरी सप्तकोशी, सप्तगण्डकी, कर्णाली, राप्ती, बागमती आदि नदीहरूले नेपाली संस्कृतिको निरन्तरतामा परोक्ष भूमिका खेलि रहेको पाइँन्छ । नेपाली संस्कृतिको मूलधार वैदिकधार हो । विभिन्न वैदिक देवीदेवता र तत्सम्बन्धि साहित्यहरू तथा सनातन बौद्ध परम्परा, विभिन्न बुद्धहरू, बौद्ध साहित्य यहाँका श्रोत हुन । शाक्यमुनी बुद्ध र उनीभन्दा पहिलेका बुद्धहरू, विभिन्न समयका बौद्धगुरुहरू, अवतारी लामाहरू, विद्वानहरू, समाजसुधारकहरू, नेपाली संस्कृतिका त्यत्तिकै बलिया आधार हुन । यिनको आदर्श र परम्पराले नेपाली संस्कृति अत्यन्त सुन्दर र सुदृढ छ ।

संस्कृतिको निर्माण कुनै निश्चित कालखण्डमा हुँदैन । न त कुनै एक व्यक्ति वा समूहले गर्दछ । संस्कृति निर्माणमा पहिलो पुस्तालाई पछिल्लो पुस्ताले पछ्याउँदै जान्छ र आवश्यक सुधार गर्दै जान्छ । संस्कृति एकै अवस्था, एउटै सार र रूपको हुँदैन । माथि भनिए भन्ने यो परिवर्तनशिल हुन्छ । परिवर्तन हुँदै जाँदा मूल आदर्शलाई समाजले पूर्णतया छोड्न सक्दैन । संस्कृति निर्माणमा प्रत्यक्ष परोक्ष सबै पक्षको भूमिका हुन्छ । नेपाली संस्कृतिमाथि उल्लेखित पक्षको योगदान र भूमिकामा आधारित छ ।

नेपाली संस्कृतिको विशेषता सांस्कृतिक एकता हो । विगत केही समयदेखि यहाँका सामाजिक-राजनीतिक अभियन्ताहरू र पाश्चात्यहरूले नेपालमा सांस्कृतिक एकता नभएको र यहाँको परम्परागत हिन्दू धर्मले विभिन्न समुदायमाथि धिचोमिचो गरेको र आर्य संस्कृतिको दबदबा रहेको भन्ने प्रचारप्रसार गरिरहेको देखिन्छ ।

यसैलाई बाहुन क्षेत्रीवाद भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । माथि भनिएभै नेपाल बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक देश हो । यहाँ कथित आर्य र मंगोल समूहका मानिसहरूको बसोबास छ । शारिरीक बनावट, जीवनशैली,, आर्थिक जीवन पद्धति आदि सबैमा यो भिन्नता देखिन्छ । यसका भौगोलिक लगायत विभिन्न कारण छन् । एउटै भूगोलमा बस्ने मानिसहरूबीच शारिरीक बनावट, रक्त, त्रियाकलाप, स्वभावमा पनि भिन्नता पाइन्छ । नेपाली समाजमा छोटो दुरीमा धेरै भिन्नता र विविधता पाइन्छ । त्यस्तै एउटै जाति भित्र पनि यो स्थिति छ । उदाहरणका लागि करिब २८ समूहका राईहरूबीचमा नै भाषा, संस्कृति लगायत धेरै कुरामा भिन्नता छ । त्यस्तै नेवारहरूमा पनि एकरूपता पाइदैन । यी त उदाहरण मात्र हुन । यहाँका बाहुन-बाहुनबीच क्षेत्री क्षेत्री बीच मात्र होइन एउटै जाति थर बीचमा पनि भिन्नता छ । यसमा भौगोलिक कारण, स्थानीय कारण, अल्पसंख्यक, बहुसंख्यक, अनुकरण, घटना, बाध्यता आदि हुन सक्दछन् । यो स्थिति जाति जाति बीच मात्र होइन एउटै जातिमा पनि छ । यहाँ मध्यपुरका नेवार र पाटन तथा काठमाडौँका नेवारमै ठूलो भिन्नता छ । यसलाई नकारात्मक दृष्टिले हेरिएको प्रतित हुन्छ । सरसर्ति हेर्दा नेपाल अनेकतामा एकता भएको देश हो । यहाँका सबै जातिय चाडपर्वहरूलाई राष्ट्रिय दिवसको रूपमा सम्मान गरिन्छ ।

संस्कृति अर्को अर्थमा सांस्कृतिक चेतनाको नाम हो । संस्कृतिलाई अर्को तर्फ समाजको व्यक्तित्वको रूपमा पनि बुझिन्छ । त्यसैले समाजलाई एक सूत्रमा बाँध्दछ । संस्कृतिको ज्ञान उसको आदर्श, सिद्धान्त र परम्परामा आधारित हुन्छ । संस्कृतिको सम्बन्धमा समाज लचिलो पनि हुन जान्छ । उदाहरणका लागि नेपालका थारुहरूमा माघी जस्ता पर्वमा पहाडहरूको पनि सहभागिता रहन्छ । सुदुरपश्चिमको देउडा सडै सडै काठमाडौँसम्म आईपुगेको छ । थाकखोलाको खाना काठमाडौँका वजारमा जताततै देख्न पाइन्छ । काठमाडौँबाट सल्यान गएका नेवारहरूले आफ्नो संस्कृति बिर्सेर बाहुनक्षेत्री संस्कृतिमा समाहित भएका छन् । काभ्रेबाट कैलाली गएर बसोबास गर्ने तामाङहरू थारु संस्कृति र सुदुरपश्चिमेली संस्कृतिमा रंगिसकेका छन् । भोजपुरबाट बाँकेमा गएका राईहरूले थरमात्र धानीरहेका छन् । यी त केही दृष्टान्त मात्र हुन । नेपाली समाज यसरी बाँधिएको छ । सम्भवत यही बनावट नै नेपाली समाजको बनावट हो । यसमा नेपाली संस्कृतिको भूमिका छ ।

नेपालको सांस्कृतिक एकतामा आशाका गर्नेहरूले यहाँको भौगोलिक विविधतालाई हेर्ने गर्दछन् । नेपालको उत्तरी भागमा हिमाल, मध्यभागमा पहाड, उपत्यका र दक्षिणमा भावर क्षेत्र र तराई पर्दछन् । यो भौगोलिक विविधताले यहाँको बसोबास,

सामाजिक संरचना, संस्कृति सभ्यता, परम्परा, जीवनशैली पनि विविध किसिमको हुनु स्वभाविकै हो । यी विविधता नभएर यहाँका विशेषता हुन । नेपाली समाजमा बसाई-सराईको प्रकृति पनि चलायमान छ । हिमाली खण्डबाट पहाडी भू-भाग उपत्यका, टार, बजार शहरतर्फ आकर्षित हुने प्रकृति यहाँ छ भने पहाडी क्षेत्रबाट भावर तराईका साथै शहर बजार सदरमुकाम, औद्योगिक प्रतिष्ठान, खेतीयोग्य जमिन भएका ठाउँमा आकर्षित हुने मनोवृत्ति छ । यी सबै कारणले यहाँका बासिन्दाहरू एक अर्को संस्कृतिप्रति आकर्षित हुने र एक अर्कामा घुलित भैरहने परम्परा छ । यही कारणले यहाँको संस्कृति विविध भएपनि सबैमा सहिष्णुता र एकरूपता छ ।

नेपाल धेरै पुरानो मुलुक हो । प्राचिन शास्त्रहरूमा पनि नेपालको उल्लेख छ । यहाँको केन्द्रीय भूमि नेपाल उपत्यका हो । नेपाल उपत्यकाको सन्दर्भ आदिबुद्धहरू, भगवान कृष्णसँग जोडिएको छ । इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा यस देशको सीमाना विविध प्रकारको भएको पाइन्छ । देशको सीमाना राजनीतिक विषय हो तर सीमाना जस्तो भएपनि, राजनीतिक प्रणाली जस्तो भएपनि यहाँ सदैव सांस्कृतिक एकता विद्यमान रहेको पाइन्छ । पश्चिमका नेपालीहरू चन्दननाथ, खप्तड, रतननाथ, स्वर्गद्वारी, रेसुङ्गा, मुक्तिनाथलाई जति सम्मान गर्दछन् त्यत्तिकै सम्मान पूर्वका पाथीभरा, हलेसी, कालिञ्चोक जनकपुरधाम, वराह क्षेत्रलाई पनि गर्दछन् ।

दक्षिणमा बसोबास गर्नेहरू वराह क्षेत्र, जनकपुरधाम, लुम्बिनी, त्रिवेणी, हरिहर क्षेत्र प्रति अति सम्मान व्यक्त गर्दछन् । त्यत्तिकै मुक्तिनाथ, दामोदरकुण्ड, रुरुक्षेत्र, गलेश्वर, कालीगण्डकी, गोसाईकुण्डको पनि सम्मान गर्दछन् । पशुपतिनाथ त नेपाल राष्ट्रका आराध्यदेव हुन जसलाई शास्त्रमा देवाधिदेव भनिएको छ । काठमाडौं उपत्यकावासीहरू पशुपतिनाथ, स्वयम्भू जामाचो, बौद्ध, गुहेश्वरीलाई फरक देख्दैनन । कुमारीलाई नेवारहरू जति सम्मान गर्दछन् अरु समुदायका मानिसले पनि त्यत्तिकै आदरभाव दर्शाउँछन् । गुह्येश्वरी हिन्दू बौद्धको साझा थलो हो । यस्ता कैयौं उदाहरण छन् जसले नेपालको संस्कृतिको विशिष्टता र विशेषतालाई झल्काउँछन् ।

माथि भनिएभै नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो । यति सानो भू-भागमा सयभन्दा बढी भाषा छन् । ऐतिहासिक रूपमा हेर्दा किराँत, तामाङ्ग, गुरुङ्ग, मगर, अवधी, भोजपुरी, थकाली, थारु, नेवारी, खश आदि यहाँका प्रमुख भाषा हुन । केही भाषालाई छाडेर संस्कृत भाषा सबैको मूल हो । संस्कृतबाटै यहाँका भाषा भाषिकाको जन्म भएको मानिन्छ । बसाई-सराई, सामाजिक-सांस्कृतिक, राजनीतिक आर्थिक जनसंख्याको प्रभाव आदि कारणले नेपाली भाषा (खशभाषा) को प्रभाव मेचीदेखि महाकालीसम्म

छ । नेपाली भाषालाई यहाँका सबै भाषीले बुझ्न बुझाउन सक्छन् । त्यसैले नेपाली भाषा सांस्कृतिक एकताको माध्यम भएको छ । त्यसैगरी प्राचिनशास्त्र, पौराणिक साहित्य धर्मशास्त्रहरूले नेपाली बीचमा एकतालाई सुदृढ गर्ने काम गरेका छन् । सांस्कृतिक एकता नेपालीको चिनारी हो । नेपालमा जात, धर्म, भूगोल भन्दा नेपाली भन्ने भावना उदात्त छ । नेपाल, नेपाली र नेपाली भाषा एक अर्काका पुरक हुनु सायद संयोग मात्र होईन ।

नेपाली संस्कृतिको निर्माण र विकास

नेपाल विश्वका प्राचिनतम देशमध्ये एक हो । यो मुलुक हिमालयदेखि तराईसम्म फैलिएको छ । उत्तरमा हिमालय पर्वत, भोट क्षेत्र बिचको पहाडी भू-भाग र उपत्यका तथा टारहरू तथा दक्षिणमा भावर, तराई खण्ड छ । यो भौगोलिक बनावटले यहाँको हावापानी, वनस्पति वन्यजन्तु, जमिन, बसोबास पनि भौगोलिक प्रकृतिमा आधारित छ । आकर्षक हिमालय भू-भाग, सुन्दर पहाडी बनावट र उर्वरक तराईका कारणले यो क्षेत्र परापूर्वकालदेखि आकर्षणको केन्द्र बनिरहयो । यहाँ समयक्रममा आर्य, मंगोल, जाट, खश, राजपुत, मुसलमान आदि समूहहरूले प्रवेश गरेको पाईन्छ । मूलतः नेपालमा आर्य, मंगोल समूह अन्तर्गत मानिने समूहहरूको बसोबास छ । यहाँको संस्कृति नै जातिय बनावट अनुसार विविध प्रकारको छ । यहाँको संस्कृति निर्माणमा कुनै एक जाति वा समूहको मात्र भूमिका नभै धेरै जाति र समूहको योगदान छ ।

नेपाल प्रागैतिहासिक कालदेखि नै मानवजातिको निवासस्थानको रूपमा रहेको छ । नेपालमा रामापिथेकस मानवको अवशेष फेला परेकोवाट यहाँको बसोबासको स्थिति बुझ्न सकिन्छ । नेपालका विभिन्न ठाउँमा प्रस्तर युगका मानव गतिविधिका चिन्ह र अवशेष प्राप्त भएका छन् । काठमाडौँ उपत्यका, अरुण उपत्यका, उदयपुर, चितवन, नवलपरासी, दाङ, सुर्खेत, कैलाली, डडेल्धुरा, मुस्ताङ आदिमा प्रागैतिहासिक कालका अवशेष र मानव गतिविधि प्राप्त भएका छन् । दाङ उपत्यकामा पूर्व पाषाण कालदेखि नवपाषाण कालसम्मका पुरातात्विक वस्तुहरूको भण्डार छ । त्यहाँ मानव बसोबासको क्रमबद्धता छ । नेपालमा हालसम्म जति प्रागैतिहासिक कालका अवशेष प्राप्त भएका छन् विभिन्न समयका मानव गतिविधि प्राप्त भएका छन् ती सबै वर्तमानमा मानिने आर्य, मंगोलियन भन्दा हजारौँ हजार वर्ष पहिलेका भएवाट नेपालमा प्रागैतिहासिक संस्कृतिको विकास भएको पुष्टि हुन्छ । पछि यहाँ आर्य र

मंगोल अथवा अरु समूहबाट आ-आफ्नै प्रकारले संस्कृतिको निर्माण र विकास भएको देखिन्छ । भारतीय उपमहाद्विपमा सिन्धुघाटी सभ्यतालाई सबैभन्दा पुरानो सभ्यता मानिन्छ तर त्यो भन्दा धेरै पहिले नेपालका विभिन्न ठाउँमा प्राक्मानव संस्कृतिको विकास भैसकेको कुरा माथि उल्लेख गरिएको छ । एकथर विद्वानहरूले यस क्षेत्रमा विकसित भएको सिन्धुघाटी सभ्यताको विकसित शैली नै पछि विभिन्न रूपमा अन्यत्र बिस्तार भएको मान्दछन् । सिन्धुघाटी सभ्यताको अन्त्य प्राकृतिक वा आर्यहरूको आक्रमण जे जसरी भएपनि त्यसपछि यस क्षेत्रमा वैदिक सभ्यताको विकास भएको मानिन्छ । वैदिक सभ्यतालाई आर्य सभ्यता भनिन्छ । ऋग्वेदमा आर्यहरूको समय वैदिककाल (१८००-१२०० ई.पू.) को सभ्यताका केही उदाहरण पाइन्छन् । पूर्व वैदिककाल हिन्दू संस्कृतिको इतिहासमा महत्वपूर्ण मानिन्छ । यही समयमा वर्णव्यवस्था, आश्रम व्यवस्थाको सूत्रपात भएको उल्लेख वैदिक साहित्यमा पाइन्छ । वैदिक देवी देवताहरू -ईन्द्र, वरुण, सूर्य, शिव, विष्णु आदिको उपासना र यज्ञ कर्म हिन्दूहरूको धार्मिक जीवनको अंग बनिसकेको थियो । ऋग्वेदको भाषा नै पछि गएर संस्कृत साहित्यमा रूपान्तरित भएको मानिन्छ । पूर्व वैदिककालमा आर्यहरू सिन्धु नदीको क्षेत्रमा मात्र सीमित थिए तर उत्तर वैदिककाल (१८००-८०० ई.पू.) मा अन्य तीन वेद, ब्राम्हण, आरण्यक र उपनिषदहरूको रचना भयो । यो समय आर्य संस्कृतिको उर्वरक समय थियो । विदेह (जनकपुर) बाल्मीकि आश्रम, व्यासगुफा, कोशी तट, कपिलवस्तु आदि क्षेत्रहरूले त्यस समय निकै प्रसिद्धि पाएका थिए । याज्ञवल्क्य, कपिलमुनी, बाल्मीकि, गार्गी आदि नेपाली भूमिकै थिए । छैठौं शताब्दी ई.पू. सम्म यस क्षेत्रमा ब्राम्हणवादको चरम विकास भएको थियो । वैदिक विचारधाराको चरम रूप वेदान्त दर्शनको रूपमा विकास भयो । सामाजिक क्षेत्रमा यो आर्य र अनार्य जातिको मिश्रणको युग थियो ।

उपनिषद पछि वैदिक साहित्यमा सूत्र-ग्रन्थको विकास भयो/सूत्र ग्रन्थमा दार्शनिक, सामाजिक र धार्मिक नियमहरूलाई सूत्रबद्ध गरिएको थियो । यस समयमा यस क्षेत्रमा समाजका विभिन्न अंगलाई विधि विधानबाट व्यवस्थित गरिएको थियो । सूत्रकाल छैठौं शताब्दी ई.पू. तिर समाप्त भएको मानिन्छ । यो शताब्दी नेपाल मात्र नभएर सम्पूर्ण दक्षिण एसियाको इतिहासमा महत्वपूर्ण मानिन्छ । यही समयमा नेपालको कपिलवस्तु राज्यका युवराज गौतमबुद्ध - जसको जन्म नेपालको लुम्बिनीमा भएको थियो) ले नयाँ धर्मको स्थापना गरे जसलाई बौद्धधर्म भनिन्छ । यो धर्म मूलतः वैदिक धर्मको विरुद्धमा सामाजिक मनोविज्ञान अनुसार विकसित भएको धर्म थियो । त्यही समयमा जैन धर्मको पनि विकास भयो । यी धर्महरूले यहाँको परम्परागत संस्कृतिमा प्रभाव

मात्र पारेनन संस्कृतिको क्षेत्रमा नयाँ अवधारणाहरूको समेत विकास भयो । यस समय नेपालमा शैवसम्प्रदाय, भागवत सम्प्रदायहरू पनि विद्यमान थिए । यी सबै विद्यमान स्थितिले नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक क्षेत्रमा परिवर्तन हुन थाल्यो । छैठौँ शताब्दीको महत्वपूर्ण घटना मगध साम्राज्यको जन्म हुनु हो । यस समयमा उत्तर भारतमा सोह्रवटा जनपद राज्यहरू थिए । यिनमा कुनै राजतन्त्रात्मक र कुनै गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामा आवद्ध थिए । त्यस समय मगधमा विम्बीसार राजा थियो । उसको समयदेखि त्यस क्षेत्रमा राजतन्त्र शक्तिशाली हुदै गए । यो स्थितिको चरम रूप मौर्य शासन सम्म रहयो । भारतमा सम्राट अशोकको शासनकालमा आएर त्यहाँको शासन व्यवस्था र समाजमा आमूल परिवर्तन भयो । भारतमा मौर्यकालको समयमा सम्भवत, नेपालमा किराँतीहरूको शासन व्यवस्था थियो ।

मगधको प्रथम साम्राज्य, विशेषतः मौर्यकालको भारतीय इतिहासमा विशेष महत्त्व छ । यस युगमा उत्तर र दक्षिणबीच सम्पर्क स्थापना भयो र यसले राजनीतिक र सांस्कृतिक एकतामा बल पुऱ्यायो । मौर्यकालमा भारतमा कलाको प्रचुर विकास र विस्तार भयो । साथै व्यापार र उद्योगको क्षेत्रमा पनि उल्लेखनिय प्रगति भयो र भारतीय संस्कृतिको प्रभाव नेपाल जस्ता छिमेकी मुलुकहरूमा पनि पर्न गयो । मगध प्रथम साम्राज्यको विघटन पश्चात करिव चारसय वर्षसम्म भारतले विदेशी आक्रमणको सामना गर्नुपऱ्यो । यवन, शक पल्लव र कुशाणले भारत निर्माणमा सफलता प्राप्त गरे । दक्षिण भारतमा सातवाहन वंशले विदेशी आक्रमणलाई रोक्न सफल भयो तर यस वंशले भारतमा ठूलो उथलपुथल ल्यायो । यसको समाधानको लागि मनुस्मृति आदि ग्रन्थको रचना हुन गयो ।

मगध साम्राज्य पछि भारतवर्षमा गुप्त साम्राज्य (३२० ई.पू. देखि ५५० ई.सम्म) को स्थापना भयो । गुप्त साम्राज्यको करिव दुई शताब्दी सम्मको शासन व्यवस्थामा अभुतपूर्व सांस्कृतिक विकास भयो । जसलाई भारतमा स्वर्णयुग मानिन्छ । कालीदाश जस्ता महाकवि, असंग र वशुवन्ध जस्ता दार्शनिक, आर्यभट्ट र बराहमिहिर जस्ता गणितज्ञ र ज्योतिषी यसै कालका उपज हुन । यही समयमा महाकाव्यहरूको अन्तिम रूपमा सम्पादन भयो । पुराणहरूको रचना भयो । यही समयमा वैष्णव धर्मको प्रगति भयो । यस समयपछि भारतमा सांस्कृतिक समयको सुरुवात भयो । साहित्यमा रुढिवादिता, कलामा अलंकरण, धार्मिक क्षेत्रमा बौद्धधर्मको पतन र सहिष्णुतामा अभाव, समाजमा वर्णव्यवस्थामा कट्टरपन आदिको विकास भयो । बाह्रौँ शताब्दी पछि भारतमा मुसलमानहरूको राज्य व्यवस्थाले परम्परागत हिन्दुराज्य व्यवस्थामा प्रभाव

पन गयो । भारतमा समयक्रममा विकसित भएका मगध, गुप्त, मुगल साम्राज्यहरूको नेपालको राजनीतिको साथै सामाजिक व्यवस्थामा पनि प्रभाव पन गयो । त्यो प्रभावले यहाँको सांस्कृतिक जीवनमा पनि समयान्तरमा परिवर्तन भैरहयो ।

तथापि नेपाली समाजको सांस्कृतिक विकास इतिहासक्रममा, भौगोलिक रूपमा, विविध किसिमले विकास हुँदै गएको पाइन्छ । नेपाली संस्कृतिको सांस्कृतिक बनावट विविधताले भरिएको छ । यसको कारण भौगोलिक विविधता, जातिय विविधता, धार्मिक विविधता, ऐतिहासिक विविधता हो । नेपालको उत्तरमा विशाल हिमाली श्रृंखला, मध्यभागमा विविधताले भरिएको पहाडी प्रदेश, दक्षिणमा भित्री मधेश र तराई छन् । यही बनावटले यहाँको जातिय संरचना, भाषिक बनावट, बसोबास, सामाजिक र आर्थिक जीवन पद्धतिमा ठूलो प्रभाव परेको देखिन्छ । यहाँका निकटवर्ति ठाउँहरू बीच पनि यस किसिमको भिन्नता पाइन्छ । त्यसैगरी जातिय विविधता नेपालको सांस्कृतिक विविधताको अर्को पक्ष हो । मूल रूपमा यहाँका आदिवासीमा आर्य र मंगोल परिवारका समूह मानिएतापनि माथि उल्लेख भए भैं नेपालका विभिन्न ठाउँहरू प्राक्मानवका थातथलोको रूपमा स्थापित छन् । त्यस्तै दक्षिण भागमा बसोबास गर्ने थारुहरूको बसोबास दशहजार वर्षभन्दा पहिले देखि नै रहेको विभिन्न वैज्ञानिक तथ्यहरूले पुष्टि गरिसकेका छन् । प्राचिनकालका गोपाल, अभिर महिषपाल, किराँत, लिच्छवि, हुण, जाट आदि शासकवर्ग हुन वा मध्यकालका पाल, खश, मल्ल, राजपूत, सेन वा आधुनिक कालका शाह, राणा हुन सबैको नेपाली समाज व्यवस्थाका प्रभाव देखिन्छ ।

पछिल्लो नेपाली संस्कृति भनेको तमु संस्कृति, मगर संस्कृति, किराँती संस्कृति, थारु संस्कृति, खशसंस्कृति, तिब्बती संस्कृति, भारतीय संस्कृति, नेवार संस्कृति हो । पूर्वी नेपाल किराँती र राई, लिम्बु, दक्षिण क्षेत्रमा थारु, सतार, राजवंशी, अवधी, भोजपुरी संस्कृति नेपाल मण्डल नेवार संस्कृति, नेपालमण्डल चारैतिर तामाङ संस्कृति, गण्डकीको कछाड क्षेत्रमा गुरुङ्ग संस्कृति, गण्डकीको तल्लो खण्डमा मगर संस्कृति, कर्णाली प्रदेशमा खश संस्कृतिको प्रधान्यता छ ।

नेपालको सांस्कृतिक विविधतामा धार्मिक बनावटले पनि त्यत्तिकै प्रभाव पारेको छ । मूलतः नेपालको धर्म वैदिक सनातन हिन्दू धर्म हो । समयक्रममा यहाँ अन्य धर्म परम्परा विश्वास मान्यताले पनि त्यत्तिकै विकास गरेका छन् । हिन्दू धर्म पछिको ठूलो र विकसित धर्म बौद्धधर्म तथा संस्कृति हो । सनातन हिन्दू धर्मसँग जोडिएको सम्भवतः त्यो भन्दा पहिलो मान्यता जीववाद (Animism) हो । जीववादपछि धामी, भक्तीवाद (Shamanism) हो । जीववाद र भक्तीवाद नेपालका सबै जाति, समुदाय

र ठाउँमा छ । सम्भवतः वैदिक मान्यताले पनि यसमा छुट दिएको हुनसक्छ । हिन्दू धर्म अन्तर्गत विभिन्न सम्प्रदायहरू, बौद्धधर्मका सम्प्रदायहरू, लामाधर्मका सम्प्रदायहरू र अन्य विभिन्न मतहरूले यहाँको संस्कृतिमा विभिन्न आयाम थपेका छन् । बौद्धधर्म अन्तर्गत नेपालको उत्तरी क्षेत्रमा विकसित लामावाद नेपालको उत्तरी क्षेत्रमै परम्परागत रूपमा विकसित भएको वोनधर्म, पूर्वि नेपालको मन्थुम धर्म नेपाल उपत्यकाको हिन्दू, बौद्धधर्म र बौद्धधर्मको महायान, वज्रयान मतको प्रभाव, नेपालको पूर्वमा प्रभाव फैलाएको जोसमनीमत, कर्णाली प्रदेशको मष्ट धर्म यहाँका प्रमुख धार्मिक भाँकी हुन । यिनको अतिरिक्त मुस्लिम धर्म, इशाई धर्मले पनि नेपालको सांस्कृतिक बनावटमा भूमिका खेलेका छन् ।

त्यस्तै अर्को पक्ष इतिहासको संरचना पनि हो । इतिहासमा शासकको आफ्नै किसिमको शैली र संरचना हुन्छ । नेपालमा प्राचिनकालदेखि विभिन्न राजवंशहरूले राज्य संचालन गरे । गोपाल, महिषपाल, आभिर, किराँत, लिच्छवि, मल्ल, खश, बाईसे, चौबिसे, सेन राज्य नेपालको इतिहासमा विभिन्न कालखण्डमा देखिए । यी सबैको आ-आफ्नै मौलिकतामा आधारित शासन व्यवस्था थिए । लिच्छविकालमा मानदेव, अंशुवर्माले यहाँको समाज व्यवस्थामा महत्वपूर्ण योगदान दिएका थिए । नेपालमण्डल र वरिपरि जयस्थिति मल्ल, महिन्द्र मल्ल, कर्णाट शासकहरूको भूमिका महत्वपूर्ण देखिन्छ । त्यस्तै नेपालको पूर्वि क्षेत्रमा सेनहरूको अतिरिक्त राई र लिम्बुहरूमा समाज व्यवस्थाका आफ्नै स्वरूप थिए । मल्लहरूको राज्यकालमा नेवार संस्कृतिको विकास हुनु, चौबिसे राज्यमा गुरुङ्ग र मगर संस्कृतिको बाहुल्यता हुनु बाईसे शासन व्यवस्थामा खश संस्कृतिको विकास हुनु, नेपाली संस्कृतिका मौलिक पक्ष हुन । काठमाडौँ उपत्यकाका धार्मिकक्षेत्रमा हिन्दू बौद्ध परम्पराका नेवारहरूको आवश्यकता देखिनु, गण्डकी प्रदेशका धार्मिक अनुष्ठान र मंदिरहरूमा मगरको प्रभाव हुनु, नेपालको शासन व्यवस्थामा गुरुङ्गहरूको उपस्थिति अनिवार्य मानिनु, तराईका मन्दिरहरूमा थारुहरूको महत्व आवश्यक मानिनु, भित्री मधेशका विभिन्न धार्मिक स्थलहरूमा वोट, कुमालहरूलाई पुजारी स्थापित गर्नुले यहाँको ऐतिहासिक निरन्तरताको सांस्कृतिक संरचनालाई प्रतिबिम्बित गर्दछन् ।

संक्षेपमा नेपाली संस्कृति भनेको विविधतामा मौलिकता भएको हिमाल, पहाड, तराईको हिन्दू, बौद्ध, लामा, वोन धर्मका आधारित इतिहासका विभिन्न घटनाक्रमले परिमार्जित सबै समुदायको परिचय झल्काउने, विभिन्न संस्कृति र भाषाभाषीबाट परिपोषित संस्कृति हो । यही नै यसको विशेषता र मौलिकता हो ।

दोस्रो अध्याय वर्ण व्यवस्था

वर्ण व्यवस्थामा समाजलाई चार वर्णमा विभाजित गरिएको छ । यसमा कर्तव्य र कामको आधारमा एउटा व्यवस्थित समाजको आदर्श प्रस्तुत गरिएको छ । ऋग्वेदको पुरुषुक्तमा वर्ण व्यवस्थालाई बुझाउनको लागि समाजलाई पुरुषको रूपमा लिइएको छ । जसमा मुखबाट ब्राम्हण, हातबाट क्षेत्री, पेटबाट वैश्य र गोडाबाट शूद्रको उत्पत्ति भएको बताइएको छ । यो प्रतिकात्मक संकेत अनुसार मुख खाना खानको लागि मात्र होईन यसमा मस्तिष्क पनि समावेश हुन्छ । जसरी मानिसका सबै कर्महरू मस्तिष्कबाट संचालित हुन्छन् र उदात्त विचारबाट मानिस सत्मार्गमा लाग्दछ, त्यही रूपमा ब्राम्हणको कर्तव्य इंगित गरिएको छ । ब्राम्हणको प्रमुख कर्तव्य आर्य संस्कृति वचाउनुलाई मानिएको छ । उसको कर्तव्य अध्ययन, अध्यापन, धार्मिक अनुष्ठान, दानसँग सम्वद्ध उल्लेख गरिएको छ ।

त्यस्तै क्षेत्रीलाई समाजको हातको रूपमा चित्रण गरिएको छ । जसरी हातले शरिरको रक्षा गर्दछ, त्यसैगरी क्षेत्रीको काम समाजको रक्षा गर्नु, शासन व्यवस्था संचालन गर्नु मानिन्थ्यो । प्राचिन कालमा यही वर्गका व्यक्ति शासन सत्तामा हुन्थे । यिनको अरु कर्तव्यमा अध्ययन गर्नु, यज्ञ गर्नु र दान दिनु हुन्थ्यो । यिनलाई पनि आर्य संस्कृतिका रक्षक मानिन्थ्यो ।

जसरी मानिसको शरिरको भार पेटले वहन गर्दछ, मानव शरिरलाई बचाएर राख्दछ, त्यसै प्रकार समाज वचाई राख्ने वैश्यको दायित्व मानिन्थ्यो । समाजलाई पालनपोषण आदि आर्थिक भारको साथै कृषि, पशुपालन, व्यापार, उद्योग आदि क्षेत्रको जिम्मेवारी वैश्यलाई दिइएको थियो । समग्र समाजको जीवनवृत्ति वैश्यसँग जोडिएको थियो । त्यसैले वैश्यलाई द्विजवर्ग अन्तर्गत मानिन्थ्यो । यो वर्गलाई अध्ययन, दान, धार्मिक अनुष्ठान गर्ने अधिकार पनि प्राप्त थियो ।

माथि उल्लिखित तीन वर्गको अतिरिक्त समाजको सबभन्दा तल्लो वर्गको रूपमा शूद्रलाई लिइन्थ्यो । शूद्रलाई गोडाबाट उत्पत्ति भएको मानिएको छ । यसको सांकेतिक अर्थ जसरी सम्पूर्ण शरीरको भार गोडाले थामेको हुन्छ, त्यसैगरी सम्पूर्ण समाजको भार शूद्रलाई हुन्थ्यो । यो मनुको सिद्धान्त हो । उपर्युक्त विवेचनाबाट समाज पुरुष सिद्धान्त र चारवर्गको कर्तव्यबाट प्राचिन आचार्यहरूले मानिसको रुचि र योग्यतामा

भिन्नता र समाजमा एकताको अनुभव गरेको देखिन्छ । यसकारण चार वर्णको उत्पत्तिमा एउटै विराट पुरुषको कल्पना गरेका थिए । यी सबैको एक अर्का प्रति अन्योन्याश्रित सम्बन्ध देखाउने प्रयत्न गरिएको थियो ।

वर्ण व्यवस्थाको उत्पत्तिमा गुणको सिद्धान्तलाई पनि लिईएको पाईन्छ । गुण तिन प्रकारका हुन्छन् - सत्व, रज, तम । सत्व गुण भएको ब्राम्हण वर्गमा सत्व र रज गुण भएको क्षत्री वर्गमा, रज र तम गुण भएको वैश्यमा र तम गुण भएको शुद्रमा राखिएको पनि शास्त्रमा उल्लेख छ । त्यस्तै कुनै कुनै शास्त्रकारहरूले रंगको सिद्धान्तलाई पनि प्रतिपादन गरेका छन् । यसमा क्रमशः सेतो, रातो, पहेँलो र कालो रंगलाई आधार बनाएको देखिन्छ । यिनमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण सिद्धान्त कर्मलाई मानिएको छ । प्राचिन समाजमा मानिस जस्तो र जुन कर्ममा आधारित थियो तिनलाई तिनै वर्णमा राखेको पाईन्छ । यिनमा अध्ययन अध्यापन गर्ने गराउने वर्ग, समाजको सेवा गर्ने, राज्य संचालन गर्ने वर्ग, समाजलाई पालन पोषण गर्ने व्यवसायिक वर्ग र समाजको भार वहन गर्ने वर्ग भनेर प्राचिन साहित्यमा उल्लेख गरिएको छ । नेपाल उपत्यकामा पूर्व मध्यकालमा जयस्थिति मल्लले यही आधारमा नेवार समाजलाई व्यवस्थित गरेको देखिन्छ । सम्भवतः उनको यो व्यवस्था प्राचिन समाज र सिद्धान्तमा आधारित थियो ।

भारतमा गुप्तकालपछि जाति व्यवस्थामा कठोरता देखिन थालेको पाईन्छ । यसबाट जातिहरूमा संकुचन देखिन थाल्यो । नेपालमा किराँतकालमा यसका स्पष्ट संकेत नपाईए पनि त्यसबेला समाजमा विभिन्न वर्ग, तिनका काम, कर्तव्य अवश्य तोकिएका थिए । लिच्छवि कालका अभिलेखमा चारवर्ण अठार जातको स्पष्ट व्यवस्था छ । लिच्छविकालमा प्रमाणिक, ऐतिहासिक राजा मानदेवले नै यसको उल्लेख गरेका छन् । यसबाट लिच्छविकालमा स्पष्ट रूपमा वर्ण र जाति व्यवस्था थियो । मल्लकाल, वाईसे चौविसे राज्य व्यवस्थामा वर्ण र जाति व्यवस्था अरु कठोर अवस्थामा थियो । विभिन्न जातिहरू आफ्नो वर्ण धर्म अनुसार कर्तव्यमा बाँधिएका थिए । वर्ण व्यवस्थाले राणा कालमा विकसित रूप धारण गरेको र जातपात, खानपान, छुवाछुत जस्ता थुप्रै विसर्गातिहरू थिए । नेपालमा पृथ्वीनारायण शाह, जंगबहादुर, चन्द्र शमशेरहरूले यसमा केही सुधार गरेको देखिन्छ । परन्तु २००७ सालको परिवर्तन, २०२० सालको मुलुकी ऐन, २०४६ सालको परिवर्तन र अझ विशेष गरेर २०६२-६३ को आन्दोलनले यो व्यवस्थामा ठूलो परिवर्तन ल्याएको देखिन्छ । जसलाई समसामयिक मानिएको छ ।

वर्ण व्यवस्थाका विशेषता

वर्ण व्यवस्था प्राचिनकालदेखि हिन्दू समाजको विशेषता र आधार रहयो । यस अनुसार समाज ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र चार वर्णमा विभाजित भएको थियो । यस प्रकारको विभाजन हिन्दू समाजमा मात्र नभएर जापान, इरान र ईटली आदि देशमा पनि भएको पाईन्छ । तर यस क्षेत्रको व्यवस्था र अन्यकोमा केही भिन्नता छ । यसको विशेषता प्राचिनता नै हो । तर ऋग्वेदमा तीन वर्ण-ब्राम्हण, क्षेत्री र वैश्यको मात्र उल्लेख छ तर पुरुसुक्तमा भने चार वर्ण कै उल्लेख छ ।

वर्ण व्यवस्थाको अर्को विशेषता यसको गतिशिलता मानिएको छ । हिन्दूहरूले यसलाई शाश्वत र स्थिर मान्दछन् । तर यसको ऐतिहासिकताबाट भने यस कुराको पुष्टि हुँदैन । वर्ण व्यवस्था प्रारम्भ देखि नै परिवर्तित स्वरूपमा छ । प्राचिनकाल देखि वर्तमान सम्मको अवस्था हेर्दा यसमा धेरै ठूलो परिवर्तन भै सकेको छ । ऋग्वेदमा जुन वर्ण व्यवस्थाको उल्लेख छ त्यो कर्मको सिद्धान्तमा आधारित थियो, उक्त सिद्धान्त जन्ममा आधारित थिएन । ब्राम्हण पुत्र कर्मफलबाट क्षेत्री या वैश्य हुन सक्थ्यो । त्यस समय वर्णहरूको पारस्परिक सम्बन्धमा भोजन र विवाह सम्बन्धि प्रतिबन्ध थिएन । अन्तरवर्ण विवाह सामान्य मानिन्थ्यो । तर उत्तर वैदिककालमा आएर वर्ण व्यवस्थामा कठोरता आउन थालेको संकेत शास्त्रहरूमा पाईन्छ । यहाँ आएर शुद्रहरू माथि प्रतिबन्ध लाग्न थालिसकेको थियो । यद्यपि समाजमा अनुलोम विवाह प्रचलित थियो । तर प्रतिलोम विवाहबाट जन्मेको सन्तान पूर्ववत अवस्थामा रहन सक्दैनथे । यिनै वर्णशंकरबाट धेरै जाति अस्तित्वमा आए । यस्ता वर्णशंकरहरूको आपसी विवाहको कारण अरु धेरै जातिहरू देखा पर्न थाले । यस्ता जातिहरू विभिन्न पेशामा आवद्ध थिए । यसबाट नयाँ जाति प्रणाली अस्तित्वमा आएको देखिन्छ । यस्ता सबै जातिहरू वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत नै थिए । तथा चार वर्ण अन्तर्गत नै मानिन्थे । वर्ण र जातिलाई पर्यायवाची मानिन्छ । जसबाट कहिलेकाही भ्रम पैदा हुन सक्दछ तर ध्यान दिनुपर्ने कुरा के छ भने वर्ण चारवटा मात्र छन् भने जाति असंख्य । वर्ण व्यवस्थामा लचिलोपना हुन्छ तर जाति व्यवस्थामा हुँदैन । सबै जाति ति चार वर्ण अन्तरगत नै पर्दछन् । जाति प्रणाली वर्ण व्यवस्था भन्दा अरु कारणले भिन्न छ । वर्ण व्यवस्थामा लचिलोपना हुन्छ तर जाति व्यवस्था हुँदैन । जाति प्रणालीमा मानिस कुनै जातिको सदस्य वर्तमान जन्मको कारणले हुँदैन वरु जन्मको कारणले हुन्छ भन्ने मान्यता छ । यसलाई मानिसको पूर्वजन्मसंग जोडिएको छ । यसले जाति व्यवस्थालाई दार्शनिक

आधार दियो । यही आधारले जाति व्यवस्था कठोर हुनगयो । जाति प्रथालाई विवाह, भोजन र छुवाछुतले कठोर बनाए । परवर्ति साहित्यहरूले अन्तरजातिय विवाहमा प्रतिबन्ध लगाएका छन् । यति मात्र होईन सगोत्री र सप्रवर विवाहमा पनि प्रतिबन्ध लगाएको पाइन्छ । जाति व्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्न अनेक विधान, नियमहरूको पनि तर्जुमा गरिएको पाइन्छ । वर्तमानमा जाति व्यवस्थाको जुन रूप छ त्यसमा मनुस्मृतिको ठूलो भूमिका छ ।

वर्ण र जाति शब्द पर्यायवाची भएकोले यिनवारे विभिन्न किसिमका भ्रम पनि पाइन्छन् । तर माथि भनिएभै वर्ण र जातिमा भिन्नता छ । प्रत्येक जाति कुनै न कुनै वर्णसँग जोडिएका हुन्छन् । वर्तमानमा कुनै पनि वर्ण प्राचिन मान्यता अनुसार चलेको पाइदैन । माथि उल्लेख भएको पुरुसुक्तमा वर्णित विराट पुरुषको कल्पना अनुसार चारवर्णलाई उसको अंग मानिएको छ । यो व्याख्याबाट चारवर्णको स्थिति र वर्णको कर्तव्यको संकेत पाइन्छ । यो मतलाई मनु लगायतले समर्थन गरेका छन् । मनुले विराट पुरुषको ठाउँमा प्रजापति नाम दिएका छन् । तर यो व्यवस्था सर्वमान्य भने थिएन । शतपथ ब्राम्हणमा पहिला तीन वर्णको उत्पत्ति भुः भुः र स्वः शब्दबाट भएको बताईएको छ । तैत्तिरिय ब्राम्हणमा पहिला तीन वर्णलाई क्रमशः सामवेद, यजुर्वेद र ऋग्वेदलाई आधार मानिएको छ । वृहदाख्यक उपनिषदमा ब्रम्हाले पहिले देवताहरूबीचमा नै चारवर्ण बनाएको र त्यसकै आधारमा समाज विभाजन गरेको उल्लेख गरिएको छ । केही पुराणमा मनुका वंशज नै पछि गएर चार वर्णमा विभाजित भएको उल्लेख छ । मनुले एक ठाउँमा समस्त मानवजातिको उत्पत्ति विभिन्न दश ऋषिबाट भएको उल्लेख गरेका छन् । महाभारतमा क्रमशः सेतो, रातो, पहुँलो र कालो रंगलाई वर्ण व्यवस्थाको उत्पत्तिको आधार बताईएको छ । भृगु ऋषिले सुरुमा सवै द्विज रहेको र पछि पेशाको आधारमा अन्य जातिमा विभाजित भएको उल्लेख गरेका छन् ।

विभिन्न सिद्धान्तहरू

जाति उत्पत्तिको बारेमा पनि विभिन्न सर्तहरू छन् । महाभारतमा यसको कारण अन्तरवर्ण विवाहलाई भनिएको छ । यसमा अनुलोम विवाहलाई मान्यता दिईएको छ, तर प्रतिलोमलाई त्यो मान्यता दिएको पाइदैन । प्रतिलोमबाट जन्मेका सन्तानले आमा बाबु दुवैको जाति प्राप्त गर्दैनथे । यिनले नयाँ जाति प्राप्त गर्दथे । यो सिद्धान्तलाई मनुले पनि केही स्वीकारेका छन् । उनले अनुलोम विवाह दुई प्रकारका बताएका छन् । यिनमा ब्राम्हण र क्षेत्रीबीचको विवाह, जसलाई मनुले स्वीकारेका छन् । अर्को

ब्राम्हण वा क्षेत्रीले शुद्र वर्णकी कन्यासंगको विवाह, जसलाई उनले स्वीकारेका छैनन् । यस्तो विवाहका मन्तानलाई वर्णशंकर भनिएको छ । पछि यिनै वर्णशंकर नयाँ जातिको रूपमा विकसित भए । समाजमा यस खाले समूहको संख्या बढ्दै गएको पाइन्छ । यस अतिरिक्त शास्त्र अनुसार जातिय मर्यादामा नरहनुले पनि त्यस्ता व्यक्ति वा समूहका पनि भिन्नै जाति हुने गर्दथे । यसरी जातिको संरचना ब्रम्ह र वर्णशंकरलाई आधार मानिएको भए तापनि ब्रम्हासंग सम्बन्धित सिद्धान्त आलंकारिक र वर्णशंकरको सिद्धान्त व्यावहारिक देखिन्छ । यिनको अतिरिक्त ब्राम्हणहरूको चातुर्यता, ब्राम्हणको अन्य जाति प्रति प्रभुत्वलाई पनि आधार मानिएको छ । नेस्फील्डले जातिमा उचनिचको भेदभाव पेशाको भेदभाव भएको बताएका छन् । ईवेट्सनले जनजातिले आफ्नो पेशा सुरक्षित राख्न अन्तरविवाह गर्नाको कारणले जातिय समूहको निर्माण भएको बताएका छन् । मार्क्सवादी सिद्धान्त अनुसार आदिम व्यवस्थामा ब्राम्हण, क्षेत्री अनुत्पादक र अन्यवर्ग उत्पादन काममा संलग्न थिए । । त्यसबखत समाजमा ब्राम्हण, क्षेत्रीको प्रभाव थियो । त्यही प्रभावको कारणले उनीहरूले अरु वर्गहरूलाई जवर्जस्ती तल्लो वर्गमा स्थापित गरेका हुन् । सेनार्टले खानपान सम्बन्धि व्यवस्थालाई जाति व्यवस्थाको आधार बताएका छन् भने रिस्लेले प्रजाति र संस्कृति आर्य अनार्य बीचको पारस्परिक सम्बन्धलाई । उनले आर्यहरूले आफूलाई सुरक्षित राख्नको लागि अनार्य समूहसँग वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरेको र तिनैबाट जन्मेका सन्तान अन्य विभिन्न जाति भएको उल्लेख गरेका छन् । यस मतलाई मजुन्दारले (रमेशचन्द्र) पनि स्वीकारेका छन् । उनले संस्कृतिबीचको संघर्ष र प्रजातिबीचको सम्मिश्रणबाट सामाजिक समूह निर्माण भएको बताएका छन् । उनका अनुसार ब्राम्हण, क्षेत्री र वैश्यले प्रारम्भिक सम्मिश्रण पछि आफ्नो प्रजातिय तत्व शुद्र बनाउनका लागि र संस्कृतिमाथि राख्नको लागि महत्वपूर्ण पेशा अपनाएका हुन् र अन्तरविवाह सम्बन्धि नियम बनाएका हुन् तर यो मतलाई हटनले स्वीकार्दैनन् । उनका अनुसार यो सिद्धान्त खानपान सम्बन्धि निषेधवारे मौन छ । प्रजातिय भेद अन्य ठाउँमा भए पनि त्यहाँ जाति प्रणाली विकसित भएको छैन । केही विद्वानहरूले जाति प्रणाली अंग्रेजीको काष्ट (caste) शब्दलाई आधार मानेका छन् । वर्ण शब्दको अर्थ केही अस्पष्ट छ । केहीले यसलाई रंगको अर्थमा पनि लिन्छन् । वेदमा आर्य र दाश दुई वर्गको उल्लेख पाइन्छ । दाश वर्गलाई शुद्रको रूपमा लिएको पनि संकेत पाइन्छ । चार वर्णको आधार माथि भनिए भैं पेशा, गुण र कर्म थियो । तर त्यसवेलाको उच्च वर्गमा आर्यहरू मात्र थिएनन् । आर्यहरू भारत प्रवेश गर्दा यहाँका परम्परागतवासी अनार्य (द्रविड) सँग सोभो सम्पर्क स्थापित

भएको थियो । आर्यसंगै ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य, संगै अनार्यहरूपनि समाहित भएका थिए । यस प्रक्रियामा जो समाहित भएका थिएनन उनीहरूलाई शुद्रमा समावेश गरिएको ऐतिहासिक दृष्टिकोण पाईन्छ ।

हिन्दू सामाजिक सङ्गठन

पश्चिमी समाजमा कुनैपनि पुरुष विवाह पछि आफ्नो पैतृक परिवारबाट अलग भएर आफ्नो स्वतन्त्र परिवार निर्माण गर्ने विश्वास र व्यवहारबाट दीक्षित र निर्देशित रहन्छ । तर पूर्विय समाज प्रारम्भदेखि नै संयुक्त परिवारको सिद्धान्तमा आवद्ध रहेको छ । यद्यपि विभिन्न समाज, जाति, समुदायमा एकल परिवारको अवधारणा समाजमा नदेखिएको भने होईन तर पनि पूर्विय मान्यतामा संयुक्त परिवारलाई नै आदर्श र परिवार उपयोगी मानिदै आउनुको सन्दर्भ छ । संयुक्त परिवार एक प्रकारको संस्था ट्रस्ट (Trust) हुन्छ जसमा परिवारको अग्रज ट्रस्टी "Trusty" को रूपमा सबैको संरक्षण, पालनपोषण, रेखदेख गरिहेको हुन्छ । यस्तो परिवारमा मुख्य रूपमा चार विशेषताहरू हुन्छन् - यस्तो परिवारमा छोरा, नाति आफ्ना पत्नी र सन्तान संगै हुन्छन्, सबैले संयुक्त रूपमा एउटै आवासमा वसोवास गर्छन र उनीहरूका खानपानको साथै सामाजिक, धार्मिक र आर्थिक कृयाकलापहरूसंगै गर्दछन्, यस्तो परिवारमा सम्पत्तिमा संयुक्त स्वामित्व र उपभोग हुन्छ तथा परिवारका सदस्यहरूको परिवारको अविभाकप्रति अनुशासन हुन्छ ।

वैदिककालमा परिवारमा तीन पिँढी सदस्य हुने कुराको चर्चा पाईन्छ । वर्तमानको पितृश्राद्ध, तर्पणको व्यवस्थालाई हेर्दा यो कुरा बुझ्न सकिन्छ । जस्तो कुनै व्यक्तिले आफ्नो बाबुको श्राद्ध गर्दा कम्तिमा तीन पिँढीको नामोच्चारण र तर्पण गर्नुपर्ने प्रावधान र परम्परा छ । साधारणतः परिवारको सीमा यिनै तीन पिँढी हजुरबुवा, बुवा र छोरोमा केन्द्रीत र सीमित भएको पाईन्छ । हाम्रो परम्परा र बनावटमा परिवार पितृ सत्तात्मक र परिवारको जिम्मेवार व्यक्ति पुरुष हुने परम्परा छ । हिन्दू परम्परामा कानून जे जस्तो भएपनि व्यवहारमा हाम्रो समाज पितृसत्तात्मक नै थियो । परिवारका सदस्य माथि घरमुलीको एकाधिकार हुन्थ्यो । यहाँ स्मरणिय के छ भने रोमन साम्राज्यमा बाबुले अनुशासन उलंघन गर्ने पारिवारीक सदस्यको अन्त्य पनि गर्न सक्दथ्यो । तर हिन्दू परिवार प्रथामा अनुशासन, नीतिनियम, मर्यादालाई दृष्टिगत गरेर परिवारलाई सुदृढ बनाउने प्रयास गरिन्थ्यो । पाश्चात्य समाजको त्यही कठोरताको पराकाष्ठाको परिणति त्यहाँ वर्तमानमा पारिवारीक स्वरूप र संरचना अव्यवस्थित र विच्छृंखलित भएको महशुस हुन्छ । वैदिक

साहित्यमा बाबुको स्थान विभिन्न ठाउँमा उल्लेख गरिएको छ । देवताको स्तूति गर्दा पितालाई देवतुल्य वन्दना गरिएका सन्दर्भ वैदिक साहित्यमा पाईन्छन् । उदाहरणको लागि वेदमा इन्द्रलाई सर्वश्रेष्ठ पिता भनि उल्लेख गरिएको छ । त्यस समयमा पिताको सम्पत्तिमा एकाधिकार हुन्थ्यो भने अन्य सदस्यको सम्पत्तिमा नैतिक अधिकार सम्म हुन्थ्यो ।

परिवार संस्थाको यो स्वरूप कुनै न कुनै रूपमा वैदिककाल देखि नै स्थापित भै सकेको थियो । सूत्रकालमा पारिवारीक जीवनलाई व्यवस्थित गर्न विभिन्न नियम व्यवस्था र संस्कारहरूको व्यवस्था गरिएको थियो । तर केही कारणले गर्दा संयुक्त परिवारप्रति नकारात्मकताका संकेतहरू देखिन थालिसकेका थिए । प्रारम्भमा पारिवारीक सम्पत्तिको हर्ताकर्ता बाबु हुने गर्दथ्यो । उसले आफ्नो निधन पछि उत्तराधिकारीहरूमा समस्या नआओस भनेर सम्पत्ति विभाजन गर्न थालेको पाईन्छ । यसको परिणति बाबुको जीवनकालमै छोराहरूले सम्पत्तिको चाहना गर्नुलाई आफ्नो अधिकार मान्न थाले । भारतमा जैन र बौद्धधर्मको उदय पछि यिनका संघ, संस्थाहरूमा मानिसको आकर्षणले संयुक्त परिवार प्रथामा आघात पुगेको थियो । बुद्ध कालदेखि गुप्तकालसम्मको इतिहासलाई हेर्दा उत्तराधिकारीको पैतृक सम्पत्ति प्रतिको चाहनालाई स्वीकारेको पाईन्छ । अर्को तर्फ सम्पत्तिमा स्वआर्जनलाई महत्व दिएको पनि देखिन्छ । तर सम्पत्तिको अंशवण्डा बाबुको मृत्यु पछिलाई उपयुक्त मानेको देखिन्छ । कहिलेकाँही परिवारमा बाबुको क्रियाकलापले पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ । मनुस्मृतिमा परिवारलाई व्यवस्थित गर्न महत्वपूर्ण प्रयास गरेको देखिन्छ ।

भारतमा गुप्तकालपछि पुनः संयुक्त परिवार प्रणाली सुदृढ हुन थालेको पाईन्छ । बाह्रौं शताब्दीमा याज्ञवल्क्यको भाष्यकार विज्ञानेश्वरले बाबुको सम्पत्ति छोराको अंशको रूपमा लिन सक्छ भन्ने मत प्रकट गरेका छन् । साथै उनले छोराको स्वआर्जनलाई पनि सीमावद्ध गरेका छन् । यस अतिरिक्त त्यस बखतका अन्य विचारकले पनि बाबुको जीवनकालमै छोराको सम्पत्ति लिन पाउने कुराको वकालत गरेका छन् ।

प्राचिनकालमा उत्तराधिकारी सम्बन्धि नियम जटिल थिए । धेरै ठाउँमा प्रादेशिक र जातिय परम्परामा आधारित नियम थिए । सम्पत्तिको स्वाभाविक उत्तराधिकारी विवाहिता पत्नीको जेठो छोरा हुने गर्दथ्यो । यस अतिरिक्त चार पुस्ता सम्मका निकटस्थहरूको भावना यसमा प्रतिविम्बित हुन्थ्यो । विभिन्न ग्रन्थहरूले उत्तराधिकारीको विवरणमा बाह्र प्रकारका पुत्रहरूको उल्लेख गरेका छन् । धर्मपुत्रलाई पनि यही श्रेणीमा राखिएको छ । उसो त साधारण उमेरको

अवस्थामा जेठो छोराले सम्पत्ति पाउथ्यो । केही धर्मशास्त्रमा ज्ञानको श्रेष्ठतालाई पनि महत्व दिइएको पाईन्छ । अधिकांश शास्त्रमा महिलालाई उत्तराधिकारीको अधिकार दिइएको छैन तर याज्ञवल्क्य लगायत केहीले पत्नी र छोरीको स्थान छोरापछि दिएका छन् । तर स्त्रीधन उसको व्यक्तिगत सम्पत्ति मानिन्थ्यो जसलाई सबै चिन्तक र विचारकले स्वीकारेका छन् ।

आधुनिककालमा हिन्दू परिवार संस्था धेरै अर्थमा उपर्युक्त सिद्धान्त अनुसार चलेको मानिन्छ । तर यिनमा समयानुसार धेरै परिवर्तन भैरहेकोछ । यसको कारण यस क्षेत्रमा आएको औद्योगिक क्रान्ति मानिन्छ । यसबाट ग्रामिण समाज नगरप्रति आकर्षित भैरहेको छ । नगरको प्रकृति संयुक्त परिवार प्रथाको विपरित हुन्छ । अर्को कारण पाश्चात्य समाजको भाव पनि हो । व्यक्ति स्वतन्त्रता, लैंगिक समानता महिला हक अधिकार आदि संयुक्त परिवार प्रथाका परम्परागत मान्यता विपरित देखिएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय कानून, अभिसन्धी आदिले पनि यसमा प्रभाव पारेका छन् । यी सबै कारणहरु संयुक्त परिवार प्रथा विपरित गएको देखिन्छ । हाम्रो मुलुकमा विकसित राजनीतिक गतिविधि, विभिन्न समयमा भएका कानूनी सुधार र व्यवस्था, खासगरि २०६२/६३ को जनआन्दोलन, त्यसपूर्वको जनयुद्ध आदि र यिनको कारणले सिर्जित नयाँ परिस्थितिबाट सम्भवतः संयुक्त परिवार प्रथा हाम्रो समाजबाट लोप प्रायः हुने अवश्यम्भावी छ ।

हिन्दू परिवार व्यवस्था

मानव समाजको सबभन्दा महत्वपूर्ण संस्थामा परिवार महत्वपूर्ण मानिन्छ । परिवार सामाजिक जीवनको मुख्य इकाई हो । अधिकांश विद्वानहरुले परिवारको उत्पत्ति अभ्युत्थानसँगै भएको मानेका छन् । मानिसले मृत्युमाथि विजय प्राप्त गर्न अनेक प्रयत्न गरेको पाईन्छ । यस्ता प्रयत्नमा परिवार संस्थाको निर्माण पनि एक मानिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मानिस मृत्युबाट टाढा रहन सकेन । मृत्युबाट टाढा रहन नसकेतापनि वंश परम्परा अविच्छिन्न रुपबाट चल्ने परम्परा कायम भयो ।

उन्नाइसौं शताब्दीमा वेरवोफन र मोर्गन आदि विद्वानहरुले प्राचिनकालमा स्त्री पुरुष सम्बन्ध स्थायी थिएन भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । स्वच्छन्द आचरणको यस अवस्थामा कामचार, सहविवाह पद्दती थियो अथवा पति पत्नीको सम्बन्ध स्थायी नभएर आम थियो । सम्भवतः यसै अवस्थामा परिवार विवाह संस्थाको निर्माण हुन गयो । अल्टेकर र जयसवाल आदि विद्वानहरुले हिन्दू समाजमा कामचार अवस्थालाई

नियन्त्रित गरेर विवाह र परिवारको पद्धतिको विकास भएको मानेका छन् । प्राचिन साहित्यमा यसबारे धेरै कुराहरु प्रकाशमा आएका छन् । महाभारतमा महिला "अनावृत्ताः" र स्वच्छन्द रहने र कुमारी अवस्थामा पनि अनेक पुरुषसँग यौन सम्पर्क गर्ने कुरा पनि उल्लेख छ । यस किसिमको कर्मलाई धर्म विपरित मानिदैनथ्यो । किनभने त्यसबेलाको परम्परा नै यस प्रकारको थियो । महाभारतमै पाण्डुले विवाह मर्यादा सबभन्दा पहिले ऋषिपुत्र श्वेतकेतुले स्थापना गरेको बताएका छन् । यसपूर्व स्त्री पुरुषबीचको आम सम्बन्धलाई सनातन परम्परा मानिन्थ्यो । श्वेतकेतुले जवर्जस्ती स्त्री पुरुष सम्बन्धको मर्यादालाई स्थापित गरेको मानिन्छ । त्यसपछि पनि स्त्री पुरुष बीचको आम सम्बन्धका अनेकौं दुष्परिणामहरु समाजले व्यहोनुं पन्यो । यस्ता सम्बन्धमा स्त्री चरित्र, पुरुष चरित्र, स्त्री सन्तानको चरित्र र उनीहरुको कारुण अवस्थाले गर्दा सामाजिक मर्यादा र व्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्न स्त्री पुरुष बीचको सम्बन्धको आवश्यकता समाजले महशुस गर्न थालेको बुझिन्छ ।

वर्तमान कामचारको कारण परिवारको निर्माण भएको कुरालाई त्यति महत्त्व नदिएको पाइन्छ । साथै वर्तमानमा जैविक सिद्धान्तलाई बल दिएको पाइन्छ । यस सिद्धान्तले महिला पुरुषबीचको जैविक सम्बन्ध मात्र होइन मानिसले आफ्नो जाति, वंश, परम्परालाई अक्षुण्ण राख्नको लागि पनि वैवाहिक संस्थाको निर्माण भएको मानेको छ । बच्चाालाई गर्भावस्थादेखि किशोर अवस्थासम्म संरक्षणको आवश्यकता पर्दछ । गर्भावस्था र महिला तथा भ्रुण जन्मेपछि आमा उनको दूध, स्नेह र संरक्षण, आमा र बच्चाको संरक्षण र सहयोगमा पुरुष र एउटा संस्था अथवा परिवार आवश्यकताको सिद्धान्त थियो । यो संस्था प्रारम्भमा पुरुषभन्दा आमा र बच्चाको लागि आवश्यक थियो । त्यही आवश्यकताले उनीहरु सम्बद्ध पुरुषलाई पनि त्यही संस्थामा आवद्ध गरायो । परिवार निर्माणको यो महत्त्वपूर्ण कारण थियो । यस अतिरिक्त अन्य कारणहरु पनि छन् । मानिस एक सामाजिक प्राणी हो । स्वभावतः ऊ एक्लो जीवन मन पराउँदैन । पुरुषको महिलाप्रतिको यौन आकर्षण, प्रेम, महिलाको कोमल स्वभाव आदिले पनि विवाह र परिवारप्रति पुरुषको धारणा बलियो हुँदै गएको हो । मानिसले आफ्ना सबै आकांक्षा आफ्नो जीवनमा पुरा गर्न सम्भव हुँदैन । ती आकांक्षा केही पत्नी, केही सन्तानबाट पूर्ति हुन सक्छन् भन्ने अभिप्रायले पनि महिला र पुरुषलाई संस्थागत रूपमा साथै वस्न प्रेरणा र ज्ञान प्राप्त भएकोले पनि परिवारको निर्माण भएको देखिन्छ । महिला र पुरुषबीचको कार्य विभाजन, सहयोग, स्नेहले पनि यसमा सहायक भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

उपर्युक्त तथ्यलाई प्राचिन हिन्दू विचारकले पनि स्वीकार गरेका छन् । यस कुराको जानकारी हामीले धर्मशास्त्रबाट पाउन सक्दछौं । धर्मशास्त्रले परिवारका मुख्य तीन उद्देश्यहरूलाई ईंगित गरेका छन् । स्मृति, महाभारत आदि ग्रन्थहरूले मानिस गृहस्थ हुनुको पहिलो कारण सन्तान उत्पादनलाई मानेका छन् । धेरै साहित्यहरूमा सन्तान प्राप्तिबाट परमसुख प्राप्त हुन्छ भन्ने कुराको उल्लेख छ । विवाहमा वरले बधुलाई पाणीग्रहणको समयमा उत्तम सन्तानको कामना गरेको हुन्छ । वैदिककालमा जति पनि यज्ञहरूको व्यवस्था गरिएको थियो तिनमा पत्नी अनिवार्य मानिन्थ्यो । वर्तमानमा पनि यस्ता धेरै धार्मिक अनुष्ठानहरू छन् जसमा पत्नीको उपस्थिति अनिवार्य र आवश्यक मानिन्छ । वैदिककालमा यज्ञमा साथै बस्ने महिलालाई पत्नीको संज्ञा दिएको छ । हिन्दू धर्म शास्त्रमा पत्नी विनाको यज्ञलाई अपूर्ण मानिएको छ । यसरी परिवार निर्माणमा धर्म पालन गर्नुलाई दोस्रो प्रयोजन बताइएको छ । परिवार निर्माणको तेस्रो उद्देश्यमा यौनलाई लिइएको छ । उपनिषद्मा यौन कार्यलाई बढी महत्त्व दिइएको छ । यौन सुख र तृप्तिलाई उपनिषद्कालमा ब्रम्हानन्द समान मानिएको छ । गीतामा कृष्णले यौनक्रियालाई धर्म अनुसारको काम भनी उल्लेख गरिएका छन् ।

हिन्दू समाजमा विवाहको महत्त्व वैदिककालदेखि स्वीकारिएको छ । विवाहलाई वंशवृद्धिमा मात्र सीमित नराखी संस्कृति रक्षाको रूपमा पनि समाजले ग्रहण गर्दै आईरहेको छ । परिवारमा बच्चा जन्मेपछि उसको प्रारम्भिक शिक्षा, व्यक्तित्व विकास, सामाजिक परम्परा दीक्षित हुन परिवारबाट मात्रै सम्भव हुनाले यसको महत्त्व र आवश्यकता अरु महत्त्वपूर्ण गरिएको देखिन्छ । त्यसैले आश्रम व्यवस्थामा गृहस्थाश्रमलाई बढी महत्त्व दिइएको छ । ब्रम्हचर्य आश्रम, गृहस्थाश्रमको तयारीको लागि मात्रै गरिएको व्यवस्था हो । जबकी वानप्रस्थ र सन्यास आश्रम वैदिक परम्परा विपरित छन् । यी व्यवस्था समाज सापेक्ष मानिदैनन् । परिवर्तित चिन्तकहरूले वानप्रस्थ र सन्यास आश्रमलाई स्वीकारेको भएतापनि गृहस्थाश्रमलाई बढी महत्त्व दिएका छन् । गौतमले गृहस्थाश्रमलाई सबै आश्रमको आधार मानेका छन् । यिनको अतिरिक्त विष्णु, शंख, वशिष्ठ र दक्ष जस्ता चिन्तकहरूले गृहस्थाश्रमलाई धेरै महत्त्व दिएका छन् । महाभारतमा पनि गृहस्थ व्यक्तिको महत्त्वलाई बढी स्थान दिइएको छ । प्राचिन साहित्यमा वैवाहिक कर्म विना विभिन्न ऋणहरू चुकाउन, मोक्ष प्राप्त गर्न, पारलौकिक सुख प्राप्त गर्न नसकिने कुराको व्याख्या गरिएको पाइन्छ ।

गृहस्थाश्रमलाई भौतिक सुखको माध्यमको रूपमा मात्र हेरिएको छैन । गृहस्थको उद्देश्य बिस्तारै बिस्तारै धर्म संचय गर्नुको अर्थमा पनि लिइएको छ । यसको लागि

नीतिशास्त्र निर्माताहरूले पंचमहायज्ञको नियम पनि बनाएका छन् । पंचमहायज्ञको प्रयोजन ईश्वरप्रतिको भक्तिभाव, ऋषिप्रति श्रद्धा, श्रृष्टि प्रति उदारता, दयाको भावनाको विकास, स्वाध्याय र पितृको संस्मरण र उद्धार मानिएको छ । केही प्राचिन साहित्यमा पंचमहायज्ञको उद्देश्य हिंसाबाट मुक्त हुनको लागि गरिने उल्लेख गरिएको छ । पंच महायज्ञ यस प्रकार छन् (१) ब्रम्हयज्ञ अर्थात वेद अध्ययन (२) देवयज्ञ अर्थात देवताको लागि अग्नी आहुति (३) पितृयज्ञ अर्थात पितृतर्पण (४) भूत यज्ञ अर्थात विभिन्न भूत र प्राणीलाई वली दिनु र (५) मनुष्य यज्ञ अर्थात अतिथि सत्कार । पितृश्राद्ध गृहस्थको विशेष कर्तव्य भित्र पर्दथ्यो । यसमा पीण्ड दान आवश्यक मानिन्छ । यस अतिरिक्त तीन ऋणको सिद्धान्त पनि गृहस्थ कर्तव्य भित्र पर्दछ । हरेक गृहस्थको लागि तीन ऋण चुकाउनु आवश्यक मानिन्छ । यिनमा पितृऋण-सन्तान उत्पादन गरेर, ऋषिऋण-स्वाध्याय गरेर तथा देवऋण-यज्ञ गरेर सम्पन्न गर्नुपर्ने व्यवस्था शास्त्रमा छ । पितृऋण सामाजिक पक्ष, ऋषि ऋण सांस्कृतिक पक्ष र देवऋण धार्मिक पक्षसंग सम्बन्धित मानिन्छन् । यस अतिरिक्त गृहस्थका अरु धेरै कर्तव्य र जिम्मेवारी पनि शास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ । यिनमा आमाबाबुको सेवा गर्नु, घरमा प्रेममय वातावरणमा बस्नु, सामाजिक कार्यमा सक्रिय रहनु, पत्नीलाई संरक्षण गर्नु मानिन्छन् । यी कुरा जीवनका हरेक क्षेत्रसंग सम्बन्धित छन् ।

हिन्दू समाज र महिला

महिला र पुरुषको सापेक्ष अवस्था कुनैपनि देश, समाज र सभ्यताको मापन मानिन्छ । प्राचिनकालका विभिन्न समाजको स्थिति हेर्दा त्यहाँ महिलाको स्थिति सामान्य देखिदैन । पछि समयक्रममा स्थितिमा सुधार आएको देखिन्छ । हिन्दू समाजमा यो स्थिति विपरित देखिन्छ । यहाँ प्राचिनकालमा महिलाको स्थिति राम्रो र पछि त्यति सन्तोषजनक नभएको देखिन्छ । ऋग्वेदले पूर्व वैदिककालमा आर्य समाजमा विवाह र परिवार जस्ता संस्था अस्तित्वमा आइसकेको संकेत गरेको छ । यतिमात्र होईन वैदिक आर्य धार्मिक दृष्टिकोणले विवाहलाई आवश्यक ठान्दथे । उनीहरूको धर्म यज्ञप्रधान थियो । विवाहित पुरुष र महिलाले मात्र यज्ञ गर्ने अनुमति प्राप्त गरेका थिए । यसरी महिला र पुरुष एकै ठाउँमा हुनुपर्दथ्यो । त्यससमय पत्नी पुरुषका आर्थिक र धार्मिक तथा सामाजिक कार्यमा जिम्मेवार रूपमा उपस्थित हुनुपर्दथ्यो । यसबाट महिलाहरूलाई पनि उपनयन संस्कार आवश्यक मानिन्थ्यो । यसको लागि उनीहरूलाई शास्त्र अध्ययन आवश्यक मानिन्थ्यो । उनीहरूको लागि शिक्षाको साथै ब्रम्हचर्य नियम पालन गर्नुपर्ने कुराको संकेत र व्यवस्था शास्त्रमा पाईन्छ । प्राचिन

साहित्यमा शास्त्र अध्ययन गरेर अविवाहित रहेका महिलाको चर्चा पनि पाईन्छ । केही विदुषी महिलाहरूले वैदिक मंत्रको रचना गरेको उदाहरण पनि पाईन्छ । किनभने महिलाको लागि उपनयन र विद्याध्ययन आवश्यक भएकोले विवाह साधारणतः परिपक्व उमेरमा हुने गर्दथ्यो तर यहाँ ध्यान दिनुपर्ने कुरा छ, कि आर्थिक क्षेत्रमा पुरुष समान उनीहरूको अधिकार थिएन । तर सामाजिक परम्पराको कारणले व्यवहारमा उनीहरूलाई अप्ठ्यारो पर्दैनथ्यो । त्यस बखतको परिवारमा छोराको जन्मलाई महत्त्व भने दिईन्थ्यो । तर छोरीलाई पनि स्नेहपूर्वक पालनपोषण गरिन्थ्यो । छोरी वर्गले सामान्यतया घरव्यवहारमा समुचित ध्यान दिन्थे । छोरी शिक्षित भएपनि विवाह पछि बाबुको घरमा उसको अधिकार र प्रभावलाई त्यति प्राथमिकतामा राखिदैनथ्यो । विधवा महिलाको स्थिति पनि त्यसबेलाको समाजमा सकारात्मक नै थियो । विधवाका अवस्था त्यसबखत तीन प्रकारका हुने कुराको संकेत शास्त्रमा पाईन्छ । यिनमा देवर वा अन्य कुनै पुरुषसंगको पुनर्विवाह, नियोग प्रथा अन्तर्गत सन्तान उत्पादन वा सती जानु । तर प्राचिन कालमा सती प्रथाको प्रभाव समाजमा थिएन ।

ऋग्वेदकालपछि महिलाको स्थिति बिस्तारै कमजोर हुँदै गएको संकेत तत्कालिन र त्यसपछिका साहित्यहरूबाट पाईन्छ । तर पूर्व वैदिककाल र उत्तर वैदिककालमा महिलाको अवस्थामा त्यति भिन्नता देखिदैन । उत्तर वैदिककालमा महिलाहरू उपनयन संस्कार गर्दथे र शिक्षा पनि लिने कुराको संकेत पाईन्छ । उपनिषद्मा महिलाहरू दर्शन र धर्मको मिमांशाबाट टाढा थिएनन् । उपनिषद कालमा महिलाहरू दर्शनको अतिरिक्त सभा, सम्मेलनमा पनि सहभागी हुन्थे । त्यस्तै यज्ञ यज्ञादी कार्यमा पनि उनीहरूको सहभागिता हुन्थ्यो । तर यो अवस्था त्यस बखतको उच्च वर्गमा मात्र सीमित भएको कुरा शास्त्रहरूले पुष्टि गरेका छन् ।

सूत्र, महाकाव्य र स्मृतिकालमा समाजको स्वरूपमा परिवर्तन आईसकेको देखिन्छ । यसको मुख्यकारण यज्ञ धर्मको पतन र नयाँ धार्मिक प्रवृत्तिको उत्थान थियो । यज्ञ धर्म अप्रसांगिक हुनुको कारण महिलाहरू स्वभाविक रूपमा शिक्षा, दीक्षाबाट बन्चित हुन गए । साथै उपनयन संस्कारबाट पनि विमुख हुन गए । यही कारणले रजस्वला हुनुभन्दा पहिले छोरीको विवाह गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता समाजमा विकसित हुन गयो । शिक्षा र शुद्धताको दृष्टिकोणले पछि आएर महिलालाई शुद्रको कोटीमा राख्न थालियो । बाल्यकालमा विवाह हुनुपर्ने अवस्थाले भावी जीवनसाथी छनौट प्रक्रियाबाट पनि महिलालाई अलग राख्न थालियो । यसले गर्दा पुरुषको तुलनामा महिलाको स्थिति धेरै कमजोर हुन गयो । पतिको परिवारमा पत्नीको अधिकार धेरै कमजोर हुन गयो ।

क्रमशः महिलाको अवस्था यस्तो हुन गयो कि उसको कर्तव्य पति धर्म पालन गर्नुमा सीमित रहयो । परिवारमा महिलाको स्वतन्त्रता पनि समाप्त हुन गयो । स्मृतिमा महिलालाई अज्ञानीको साथै कामवासनासंग सम्बद्ध देखाइएको छ । केही स्मृतिग्रन्थमा महिलाको रक्षकको रूपमा कौमार्य अवस्थामा पिता, युवावस्थामा पति र वृद्धावस्थामा पुत्रलाई चित्रित गरिएको छ । यसको अर्थ महिला आफ्नो जीवनपर्यन्त कहिल्यै स्वतन्त्र थिएनन् भन्ने बुझिन्छ । पति जति पतित भएपनि पत्नीले उसको निर्देशन मान्नुपर्ने स्थितिको विकास पछिल्लो समयमा हुन गयो । यो परिस्थितिले विधवाको अवस्था पनि राम्रो हुन सकेन । विधवा विवाह, पुनर्विवाहलाई समाजले मान्यता नदिएको हुनाले सती प्रथाले जरो गाडेको प्रतीत हुन्छ । समयक्रमसंगै विवाहित महिलाहरू कठोर बन्धनमा वस्न बाध्य हुनुपर्थो ।

हिन्दू समाजमा महिलाको स्थिति कमजोर हुनुको कारणमा केही कुरामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । स्मृतिहरूमा महिला अवस्थाबारे जे कुरा वर्णन गरिएको छ, स्वाभाविक रूपमा त्यो विषय आदर्शमा आधारित रहेको देखिन्छ । पूर्व वैदिक र उत्तरवैदिक कालमा महिलाको अवस्था सुदृढ रहनु र त्यसपछि क्रमशः कमजोर हुँदै जानुको पछाडि तात्कालिन सामाजिक, धार्मिक कारण जिम्मेवार भए पनि ठाउँत महिलाको अवस्था दयनिय अवश्य थिएन । यसको लागि समय, सन्दर्भ, परिस्थिति समाज, समाजको मनोविज्ञान जिम्मेवार रहन्छ । स्वयम् शास्त्र र महाकाव्यमा महिलाको महत्व र गरिमालाई इन्कार गरिएको स्थिति छैन । महाभारतमा महिलालाई धर्म, अर्थ र कामको मूल बताईएको छ । मनुस्मृतिमा गृहिणी विनाको घर अधुरो हुने कुराको वर्णन गरिएको छ । स्वयम् मनुले “जहाँ स्त्रीको सम्मान हुन्छ त्यहाँ देवताको बास हुन्छ” भनेका छन् । उनले माता शब्दावलीलाई धेरै महत्व दिएका छन् र उनले बाबुलाई सय आचार्य समान र आमालाई सय बाबु समान मान्ने उल्लेख गरेका छन् । महाभारतमा आमालाई सबैभन्दा ठूलो गुरु भनिएको छ । कालीदासले पनि महिला महत्वबारे धेरै लेखेका छन् । र उनले पुरुषको अपेक्षा महिलाले धेरै कम प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । परन्तु महिलाको अवस्था सम्मानयोग्य हुँदाहुँदै पनि उनीबाट कठोर कर्तव्य पालनको अपेक्षा विभिन्न साहित्यमा गरिएको छ । पछि गएर पति सेवा र पतिव्रता महिलाको धर्म मान्न थालियो । मनु, कालिदास लगायत चिन्तकले पतिव्रता र पतित महिलालाई क्रमशः सम्मान र घृणा गरेका छन् ।

हिन्दू समाजमा महिलाको अवस्था पछिल्लो समयमा बिग्रदै गएको देखिन्छ । भारतमा मुशलमानहरूको प्रवेशले हिन्दू समाज संकुचित हुँदै गएको पाईन्छ र कठिन

नियम, व्यवस्थामा आवद्ध हुँदै गएको देखिन्छ । त्यसको प्रभाव नेपाली समाजमा पर्नु स्वभाविकै हो । भारतमा मुगल प्रभावले धेरै क्षेत्र तहसनहस भएको पाईन्छ । भारतमा मुगल प्रभावले सबैभन्दा ठूलो असर महिला स्थितिमा पर्न गएको सार्वभौम यथार्थ हो । यसबाट महिला शिक्षा, ललितकलामा उनीहरूको उपस्थितिमा असर पर्न गयो । यसैको प्रभाव हो हिन्दूहरूले आफ्नी छोरीको विवाह उमेर घटाएर कम गरेको र यो हिन्दू समाजको सबैभन्दा गहन विषय हो । तर बाह्य प्रभावबाट जे जस्तो प्रभाव देखिए पनि परिवार महिलाले नै सम्हाल्नुपर्छ भन्ने मान्यता समाजमा स्थापित हुन गयो । यसपछि जति सामाजिक व्यवस्था विकसित भए ती सबै कठोर हुँदै गए । यसपछि यस क्षेत्रमा पर्दाप्रथा अस्तित्वमा आयो । समाजमा अपेक्षाकृत उच्चवर्गका महिलाहरूमा बन्धन देखिन थाल्यो । समाजमा विधवाको अवस्था अत्यन्त दयनिय थियो । उनीहरूले पुनर्विवाह गर्न नपाउने भए । समाजमा सतीप्रथा पुरै अस्तित्वमा थियो । जो सती जादैनथे उनीहरूको केश मुण्डन गरिन्थ्यो र कुनैपनि धार्मिक-सामाजिक कार्यमा सहभागी हुन पाइदैनथ्यो । तर महिलालाई सम्पत्ति सम्बन्धि अधिकार भने दिईएको थियो ।

नेपालमा किराँतकालमा महिलाको स्थिति बारे प्रमाणिक स्थिति छैन । लिच्छविकालमा विभिन्न अभिलेखिय प्रमाणका आधारमा त्यस समय महिलाको स्थिति सुदृढ रहेको बुझिन्छ । मानदेवकी आमा राज्यवती उनकी बहिनी विजयस्वामिनीबारे अभिलेखमा उल्लेख गरिएको छ । यो स्थितिले सर्वसाधारणको अवस्थाबारे पनि संकेत गर्दछ । त्यस्तै भृकुटीको भूमिकाले पनि यसमा थप पुष्टि गर्दछ । मल्लकालमा पनि महिलाको स्थिति राम्रो भएको पाईन्छ । खासगरेर राजघरानाका महिलाहरूको राज्य व्यवस्थामा प्रभावले सर्वसाधारणको स्थिति पनि दयनिय नभएको अनुमान गर्न सकिन्छ । पूर्व मध्यकालमा राजल्लदेवी, देवलदेवी मध्यकालमा गंगा रानीको शासन व्यवस्थामा उल्लेखनिय भूमिका भएको पाईन्छ । त्यसबेलाका राजा र रानीहरूका संयुक्त मूर्तिहरूले पनि महिलाको स्थितिको संकेत गर्दछ । आधुनिक कालमा पनि महिलाको स्थिति नराम्रो थिएन । सतीप्रथा भने राणाकालसम्म कायमै थियो । शासन व्यवस्थामा विलासकुमारी, राजेन्द्रलक्ष्मी, राज्यलक्ष्मी, सुवर्णप्रभावहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको थियो । नेपालमा २००७ को परिवर्तनले महिलाको अवस्थामा परिवर्तन ल्याईदियो । अझ २०४६ को परिवर्तन, २०६२ को परिवर्तनले महिलाको अवस्थामा ह्वात्तै परिवर्तन ल्याएको पाईन्छ । वर्तमान अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव, शिक्षा, चेतना आदिको कारणले महिलाको भूमिकामा आमूल परिवर्तन ल्याएको देखिन्छ ।

संस्कार

संस्कार शब्दको व्युत्पत्ति 'कृ' धातुमा 'सम' उपसर्ग र 'धज' प्रत्यय लागेर भएको छ। यसको प्रयोग शिक्षा, संस्कृति, सौजन्य, व्याकरण शुद्धि, संस्करण, शोभा र आभूषण आदि अनेक अर्थमा हुन्छ। अंग्रेजीमा यसलाई 'सेरेमनी' र सेक्रामेन्ट भनिन्छ। तर संस्कार शब्द यिनै अर्थमा मात्र सीमित छैन। शारीरिक, बौद्धिक र मानसिक विकासको अर्थमा व्यापक रूपमा यसको प्रयोग गरिन्छ।

संस्कारको उद्देश्य मानिसको सम्पूर्ण व्यक्तित्व विकाससँग सम्बन्धित छ। संस्कारको अनुष्ठानबाट व्यक्तिमा अवर्णनिय गुणको उदय हुने विश्वास गरिन्थ्यो। यो संस्कारको सांस्कृतिक प्रयोजनको अर्थमा हुन्थ्यो। प्रत्येक व्यक्तिको जीवनलाई अनुशासित बनाउन उसको आध्यात्मिक उन्नतिको लागि आवश्यक मानिन्थ्यो। संस्कारबाट यिनै उद्देश्य परिपूर्ति हुन्थे। मनुले मनुष्यको शरीर संस्कारबाट शुद्ध हुन्छ भनेका छन्। त्यस्तै शवरले नै कुनै व्यक्तिलाई कुनै कामको लागि उपयुक्त बनाउँदछ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्।

प्रत्येक व्यक्ति जन्मदा शुद्ध हुन्छ भन्ने सिद्धान्त प्रचलित छ। त्यस्तै जन्मदा शुद्ध व्यक्ति संस्कारबाट परिमार्जित भएर द्विज हुन्छ भन्ने सिद्धान्त छ। संस्कारको धार्मिक महत्व पनि छ। हिन्दू धर्ममा मानव जीवनको उच्चतम पुरुषार्थ मोक्ष मानिएको छ। हिन्दू समाजमा यज्ञ धर्मको परम्परा शिथिल भएको समयमा संस्कारयुक्त व्यक्तिलाई ब्रम्हपद प्राप्त गरेको मानिन्थ्यो। तर विचारणिय कुरा के छ भने संस्कार स्वयमलाई कहिले पनि उद्देश्य मानिएको छैन। के आशा गरिन्थ्यो भने विकसित संस्कारबाट व्यक्तिमा नैतिक मान्यताको विकास हुन सक्दछ। संस्कारको मुख्य उद्देश्य धार्मिक र आध्यात्मिक मानिन्छ। यिनै पक्षबाट व्यक्तिमा नैतिक गुणको विकास हुन्छ। संस्कारको सम्बन्ध केही विश्वास र मान्यतासँग पनि सम्बन्धित मानिन्छ। मानिस सधैं शुभ र अशुभ शक्तिबाट घेरिएको हुन्छ। यी शक्तिहरू सधैं मानिसको जीवनसँग जोडिएका हुन्छन्। अशुभ शक्तिमा भुत, प्रेत, पिशाच आदि मानिन्छन्। यिनीबाट मुक्त हुन शुभ र मंगलकर्म गर्नुपर्दछ। यस्तो कर्मबाट शुभ शक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने मान्यता छ। सामाजिक दृष्टिकोणबाट पनि संस्कार आवश्यक हुन्छ। उदाहरणका लागि उपनयन संस्कारबाट व्यक्ति समाज र धार्मिक क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने अनुमति प्राप्त गर्दछ। द्विजवर्गको लागि उपनयन आवश्यक मानिन्छ। त्यस्तै गृहस्थाश्रम प्रवेशको लागि समावर्तन आवश्यक मानिन्छ। विवाह संस्कारबाट सुखभावना अभिव्यक्त हुन्छ भने अन्त्येष्टिबाट दुःखाभिव्यक्त हुन्छ। यी दुबै आत्माभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित मानिन्छन्।

शास्त्रीय दृष्टिकोणले संस्कार गृह-सूत्र अन्तर्गतको विषय हो । गृहसूत्रमा संस्कारको संख्या बाह्रदेखि अठारसम्म उल्लेख गरिएको छ । विभिन्न ग्रन्थमा यिनको नाम र सूचिमा केही भिन्नता देखिन्छ । अधिकांश गृहसूत्रहरूमा अन्त्येष्टिको उल्लेख छैन । धर्मसूत्रमा साधारणतः संस्कार र यज्ञमा भिन्नता देखाईएको छैन । गृह र श्रौत सूत्रमा यज्ञलाई संस्कार अन्तर्गत राखिएको छ । उदाहरणको लागि गौतम धर्मसूत्रमा संस्कारको संख्या चालिस बताइएको छ । स्मृतिकालसम्म यज्ञधर्मलोप प्रायः भैसकेको थियो । त्यसैले स्मृतिमा संस्कारको संख्या कम उल्लेख गरिएको छ । अंगिराले २५, मनुले १३ र याज्ञवल्क्यले १२ संस्कार उल्लेख गरेका छन् । परवर्ति स्मृतिहरूले १६ संस्कारको उल्लेख गरेका छन् । वर्तमानमा साधारणतया १६ संस्कारलाई नै महत्त्व दिईन्छ । दयानन्द सरस्वतिले १६ संस्कारलाई नै प्राथमिकता दिएका छन् ।

सोह्र संस्कारमा गर्भाधान, सिमन्तोन्नयन र पुंसवन प्राक्जन्म संस्कार मानिन्छन् । गर्भाधान संस्कार पहिलो संस्कार मानिन्छ । गर्भाधान संस्कारबाट पुरुष र स्त्रीले आफ्नो वीज स्थापना गर्दछन् । अर्थात् स्त्रीले गर्भधारण गर्दछन् । यो कुनै काल्पनिक, धार्मिक कर्तव्य नभएर यथार्थ कर्म मानिन्थ्यो । पछि यहि संस्कारलाई महिला शुद्धिको संस्कारको रूपमा विकसित गरिएको पाईन्छ । सूत्र, स्मृति र परवर्ति साहित्यमा यसका नीति, नियम निर्धारण गरिएको पाईन्छ । गर्भाधान पछिको संस्कारलाई पुंसवन संस्कार मानिन्छ । गर्भमा रहेको शिशु पुंसवन संस्कारबाट अभिव्यक्त गरिन्थ्यो । पुंसवनको अर्थ गर्भमा रहेको शिशु छोरा हुनुपर्छ भन्ने कामना गरिन्थ्यो । वैदिककालमा आर्यहरूलाई युद्धको लागि पुरुषको आवश्यकता पर्दथ्यो । पुरुष आवश्यकताको सिद्धान्त अनुसार यो संस्कारको महत्त्व हिन्दू समाजमा विकसित भएको मानिन्छ । साधारणतः यो संस्कार तीनदेखि आठ महिनाको बीचमा गरिन्थ्यो । यस पछि सिमन्तोन्नयन संस्कार मानिन्छ । यसमा गर्भवति महिलाको सिमन्त (कपाल) अशुभ शक्तिबाट बचाउनको लागि माथि उठाउनु (उभयन गर्नु) पर्दथ्यो । यसको उद्देश्य गर्भवति महिलाको ऐश्वर्य र गर्भमा रहेको शिशुको दीर्घायु र स्वास्थ्यको प्राप्ति थियो । यो संस्कार गर्भ रहेको आठ महिनाभित्रमा सम्पन्न गर्नुपर्दथ्यो ।

बालक जन्मेदेखि शिक्षा आरम्भसम्मका प्रमुख संस्कारहरू

जातकर्म संस्कार सामान्यतया जन्मको कारण उत्पन्न अशुद्धि समाप्त हुने समय सम्म सम्पन्न गर्ने व्यवस्था शास्त्रहरूमा पाईन्छ । केही ग्रन्थमा यस समयमा नन्दीश्राद्ध गर्ने व्यवस्था पनि उल्लेख छ । यो संस्कार शिशुको आयु र बलको लागि गरिने संस्कार

हो । यसपछि नामकरण संस्कारको समय हो । यो संस्कार शास्त्रहरूमा बालक जन्मेको दश वा बाह्र दिनमा सम्पन्न गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख छ । यसको एकमात्र अपवाद गोप्य नाम हुन्थ्यो जुन जन्मको दिनमा नै राखिन्थ्यो । नाम राख्नको लागि वर्ण, जन्म, नक्षत्र, महिना, देवता, कुल आदिलाई ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था छ । बालक केही हुर्किएपछि उसलाई घरबाट बाहिर ल्याउने काम हुन्थ्यो । यही घरबाट पहिलो पटक बाहिर ल्याउने संस्कारलाई निष्क्रमण संस्कार भनिन्थ्यो । यो साधारणतया तिन चार महिनामा सम्पन्न गरिन्थ्यो । यसपछि अन्नप्राशन संस्कार सम्पन्न हुन्थ्यो । यसमा बालकलाई सर्वप्रथम कुनै ठोस वस्तु खाना दिनुपर्दछ । आमाको दुधको मात्रा घट्दै जानु, बच्चाको पाचन प्रणाली विकसित हुँदै जानु, बच्चामा क्रमशः दाँतको विकास हुँदै जानु आदि कारणले भोजनको आवश्यकतालाई दर्शाउँदथ्यो । मनु र याज्ञवल्क्यले यो संस्कारको लागि छैठौँ महिनालाई उपयुक्त बताएका छन् । कसैले दाँत निकालीसकेपछि गर्ने कुरा औल्याएका छन् । यसपछि गर्नुपर्ने चुडाकर्म-दीर्घायु, सौन्दर्य र कल्याणको लागि सम्पन्न गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान छ । आयुर्वेदमा पनि यसको प्रयोजन स्वास्थ्य नै मानिएको छ । यो संस्कार सामान्यतया तिनवर्षको अन्त्यतिर गर्नुपर्ने उल्लेख छ । यसको महत्वपूर्ण अंग शिखा राख्नुलाई मानिएको छ । यही शिखापछि हिन्दूहरूको महत्वपूर्ण चिन्ह बन्न गयो । यसपछि कर्णभेद संस्कार आउँदछ, जो आजपर्यन्त लोकप्रिय छ । यो अपेक्षाकृत नयाँ संस्कार हो । यसको उद्देश्य सुरुमा अलंकार धारण गर्नको लागि कान छेदन गर्नु थियो, पछि आयुर्वेदिक उपयोगको रूपमा पनि लिन थालियो । यसको समय जन्मेको दश दिन देखि पाँच वर्षसम्म तोकिएको छ ।

शिक्षासँग सम्बद्ध संस्कारहरू

विद्यारम्भदेखि समावर्तन सम्मका संस्कारहरूलाई शिक्षासँग सम्बन्धित मानिएको छ । जब बच्चाको मस्तिष्क शिक्षा ग्रहणको लागि योग्य हुन्थ्यो तब उसलाई अक्षरारम्भ गरिन्थ्यो । सम्भवतः यो संस्कारको विकास वर्णमालाको विकास पछि भएको बुझिन्छ । यसको अनुष्ठान उपनयन भन्दा पहिले हुनुमा ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट यसको विकास केही पछि भएको जस्तो देखिन्छ । विद्यारम्भ भन्दा उपनयन महत्वपूर्ण संस्कार मानिन्छ । उपनयनको अर्थ बालकलाई गुरुको समीप लिनु भन्ने अर्थमा लिईन्छ । गुरुले विद्यार्थीलाई अध्ययनको दीक्षा दिने संस्कारको रूपमा उपनयनको विकास भएको मानिन्छ । वर्तमानमा यो धेरै रहस्यात्मक

भएको छ । अहिले यो संस्कार गायत्रीमंत्र सुनाउने संस्कारको रूपमा, तागाधारीहरूमा विवाहको लागि वाटो प्रशस्त गर्ने प्रयोजनमा लिईन थालेको छ । तर यसको मुख्य उद्देश्य विद्याअध्यनसँग सम्बन्धित थियो । साधारणतया यो संस्कार ब्राम्हणको लागि आठ वर्ष, क्षेत्रीहरूको लागि एघार वर्ष, वैश्यको लागि बाह्र वर्ष निर्दिष्ट थियो । प्रारम्भमा उपनयनपछि गुरुकुलमा गएर अध्ययन गर्नुपर्दथ्यो । उपनयन संस्कार केवल शारिरीक संस्कारको रूपमा मान्न थालियो । र पछि यो संग वेदारम्भ शब्द पनि जोडिन पुग्यो । त्यसैले यो वेदारम्भ नयाँ संस्कार हो । यसपछि छेवर गर्ने र त्यसपछि गुरुलाई गोदान गर्ने व्यवस्था थियो । यो संस्कार सोह्र वर्षको आयुमा सम्पन्न गर्नुपर्दथ्यो । यो संस्कारले यौवनमा प्रवेशको संकेत गर्दथ्यो । यसपछि समावर्तन संस्कार सम्पन्न गरिन्थ्यो । यो संस्कार ब्रम्हचर्य र विद्यार्थी जीवन समाप्तीको प्रतिक मानिन्थ्यो । यसको अर्थ हुन्छ - शिक्षा प्राप्ति पछि गुरुकुलबाट घर फर्किनु । यसलाई कतै कतै स्नान पनि भनिन्छ । वर्तमानमा विश्वविद्यालयले कुनै निश्चित डिग्री पुरा गरिसकेपछि सम्पन्न गर्ने दीक्षान्त कार्यक्रम जस्तै प्राचिनकालमा समावर्तन गरिन्थ्यो ।

समावर्तन विवाहको अनुमति पत्र मानिन्थ्यो । हिन्दू संस्कारमा विवाह संस्कार सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिन्छ । अधिकांश गृहसूत्रहरूमा संस्कारहरूको वर्णन विवाह पछि गरिएको छ । किनभने यो सबै संस्कारभन्दा महत्वपूर्ण थियो । पुरुष पत्नी बिना अधुरो रहन्छ भन्ने विश्वास र मान्यता ऋग्वैदिककालदेखि थियो । किनभने पत्नी बिना कुनैपनि पुरुषले यज्ञ, धर्मकर्म आदि गर्न सक्दैनथ्यो र त्यस्तो यज्ञको महत्व पनि हुँदैनथ्यो । त्यस्तै पितृऋणबाट मुक्त हुन सन्तान आवश्यक मानिन्थ्यो । त्यसैले विवाह गर्नु प्रत्येकको लागि धार्मिक कार्य मानिन्थ्यो । वैदिककालमा नै विवाह सम्बन्धि नियम र विधानको विकास भैसकेको थियो । सूत्रकालमा यस सम्बन्धि नियम र विधानले व्यापकता पाएका थिए । हिन्दूशास्त्रकारले विवाहलाई यौन क्रियामा सीमित नगरेर धार्मिक र आध्यात्मिक महत्व दिएको पाईन्छ । यो संस्कारबाट युवायुवती गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्दथे । हिन्दू जीवनको अन्तिम संस्कार अन्त्येष्टि मानिन्छ । यस संस्कारपछि मानिसको जीवनको अध्याय समाप्त हुन्छ । मृत्यु सम्बन्धि हिन्दूहरूको साधारण मान्यता आत्मा शरिरबाट अलग हुन्छ । साथै मृतात्मा पारिवारीक सम्पत्ति अथवा सम्बन्धितजनहरूको निहित स्वार्थको कारण अथवा स्नेहको कारणले घरको वरिपरि रहने प्रयत्न गर्दछ । त्यसैले उसको उपस्थिति र सम्पर्क नहोस भन्नाका लागि उसका असन्तुष्ट इच्छा पूरा गर्न तथा स्नेह प्रदर्शित गर्नको लागि आवश्यक विधि विधान पूरा

गर्नुपर्ने धार्मिक मान्यता छ । यो संस्कारमा मृत आत्माको सुख तथा शान्तिको लागि प्रार्थना गर्ने परम्परा छ ।

वर्तमान समयमा अधिकांश संस्कार लोप भैसकेका छन् । जुन संस्कार अवशेषको रूपमा छन् तिनका पनि विधि विधान परिवर्तन भैसकेका छन् र धेरै संस्कार विधि प्रदान गर्ने स्थितिमा पुगेका छन् । प्राचिनकालमा संस्कारको जो रूप र व्यवस्था थियो त्यो वर्तमानमा पाईदैन । संस्कारलाई भौगोलिक बनावट, ऐतिहासिक प्रभाव, जातिय स्थिति, धार्मिक स्वरूप, आर्थिक जीवन पद्धति, अन्तर्राष्ट्रियकरण, शहरीकरण, विकास निर्माण, बसाई-सराई, संचार माध्यमको विकास विश्व-भू-मण्डलीकरणले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । वर्तमान नेपाली समाज पनि यो मान्यताबाट अलग छैन । यहाँ हिन्दू, बौद्ध लामाबौद्ध, बोन परम्परा जीववाद परम्परा, धामिभाँक्री परम्परा, ईश्लाम धर्म, इसाई धर्मको उपस्थिति छ । ती सबैका आ-आफ्नै संस्कार पद्धतिहरू छन् । भौगोलिक रूपमा पनि नेपाल विविध विशेषताले भरिएको छ । ऐतिहासिक बनावट, इतिहासको संरचना पनि विविध किसिमको छ । यहाँ जातिय संरचना हेर्दा आर्य, मंगोल, मात्र होईन विभिन्न स्वरूप र शैलीको जातिय बनावट छ । नेपाल मण्डल भित्रका आदिवासी नेवार समुदाय भित्र नै संस्कारमा ठूलो भिन्नता छ । त्यस्तै एउटा राई जातिमा करीब २८ थर छन् ती सबैमा संस्कारमा भिन्नता छ । थाकखोलाभा बस्ने थकाली र पोखरामा बस्ने थकालीहरूमै फरक शैली पाईन्छ । यी केही उदाहरण मात्र हुन । नेपाली समाजको समग्र स्वरूप यस्तै छ । धेरै समाजमा धेरै संस्कार विधि पुरा गर्ने रूपमा मात्रै छन् । वर्तमानमा प्राचित कालजस्तो गर्भाधान संस्कार सम्पन्न हुँदैन । दम्पति र परिवारजनको कामना हुन्छ होला तर संस्कार हुँदैन । त्यस्तै पुंसवनको स्थिति पनि त्यस्तै हो र सिमन्तोन्नयन पनि । जातकर्म संस्कार वर्तमानमा हुँदैन । नामकरण संस्कार छोटो विधिमा सम्पन्न हुन्छ । वर्तमानमा निष्क्रमण संस्कारको अवशेष पाईदैन । अन्नप्राशन संस्कार धार्मिक भन्दा भौतिक स्थितिमा देखिन्छ । चुडाकर्म, वर्णभेद अवशेषको रूपमा पाईन्छन् । त्यस्तै विद्यारम्भ संस्कारको स्वरूप बदलिएको छ । उपनयन संस्कार विद्यमान भए पनि यसको शैलीमा भिन्नता पाईन्छ । क्षेत्र संस्कार सबै वर्ग र जातिमा आफ्नो कुलधर्म, परम्परा अनुसार गर्ने गरिन्छ । विवाह संस्कारको परम्परागत स्वरूपमा भिन्नता आएको मात्र होइन बाह्य प्रभावको कारणले धेरै परिवर्तन आएको छ । मृत्यु संस्कार शास्त्रीय र जातिय मान्यता अनुसार सम्पन्न गरिएको पाईन्छ । माथि भनिए भैं प्राचिन हिन्दू संस्कार शास्त्रीय मान्यतामा आधारित भए तापनि विभिन्न कारणले परिवर्तन र विकास भएको पाईन्छ ।

आश्रम व्यवस्था

आश्रम शब्दको व्युत्पत्ति “श्रम” धातुबाट भएको छ । जसको अर्थ प्रयत्न गर्नु भन्ने हुन्छ । अतः आश्रम शब्दको अर्थ हुन्छ जीवनको उक्त खण्ड जसमा मानिसले परिश्रम गर्नुपर्दछ । प्राचिन आचार्यहरूले जसरी समाजलाई चार वर्णमा विभक्त गरेका छन् त्यसै गरि मानव जीवनलाई पनि चार भागमा बाँडेका छन् । ब्रम्हचर्य आश्रममा मानिसले अध्ययन गर्दछ, गृहस्थाश्रममा विवाह पछि सामाजिक र धार्मिक कर्तव्य पालन गर्दछ । वानप्रस्थाश्रममा जंगलमा गएर तपस्या गर्दछ । सन्यास आश्रममा गृहत्याग गरेर परिव्राजक बन्दछ । यसको उद्देश्य मानव जीवनमा समन्वय कायम गर्नु थियो । हिन्दू समाजमा मानव जीवनको लक्ष्य चार पुरुषार्थलाई मानिएको छ । चार आश्रम यिनै चार पुरुषार्थ प्राप्त गर्नको लागि व्यवस्था गरिएका हुन । ब्रम्हचर्यमा मानिसले भावी जीवनको तयारी गर्दछ । गृहस्थाश्रममा धर्म र अर्थको संचय र कामको उपभोग गर्दछ । बाँकी दुई अवस्थामा मोक्ष प्राप्तिको लागि प्रयत्न गर्दछ । नेपाली संस्कृतिको समन्वयवादी चरित्र आश्रम व्यवस्थामा परिलक्षित हुन्छ ।

आश्रम शब्द वैदिक संहिता र ब्राम्हण ग्रन्थमा पाईदैन । तर त्यस समयमा पनि यसबारे कुनै न कुनै ज्ञान अवश्य हुनुपर्दछ । तैत्तिरीय संहिता र शतपथ ब्राम्हणमा “ब्रम्हचारी” शब्द पाईन्छ । ऋग्वेदमा ढरले वधुसँग देवताले उसलाई “गार्हपत्य” को रूपमा दिएको भन्ने कुरा उल्लेख छ । अग्नीको एक ठाउँमा “गृहपति” भनिएको छ । त्यसबखत वानप्रस्थ र सन्यास अवस्था करिब करिब अज्ञात छन् । ताण्ड्यमहाब्राम्हणमा “वैरवानस” र ऋग्वेदमा “पति” र “मुनि” शब्द आएका छन् । यहाँ इन्द्रलाई यतिहरूको विरोधी र मुनिहरूको सहयोगी उल्लेख गरिएको छ । तर यी दुवै सन्यास आश्रमसँग सम्बन्धित मानिदैनन । ऐतरेय ब्राम्हणमा सर्वप्रथम तर अस्पष्ट रूपमा आश्रमको उल्लेख छ । छान्दोग्य उपनिषद् सम्भवतः ब्रम्हचर्य र गृहस्थ आश्रमसँग परिचित भएको बुझिन्छ । तर वानप्रस्थ र सन्यासमा भिन्नता पाईदैन । सम्भवतः यस समयसम्म यिनमा भिन्नता नभएको हुन सक्दछ । तर जावालोपनिषद् सम्म चार आश्रमको व्यवस्था भैसकेको थियो । यसरी आश्रम व्यवस्थाको विकास उपनिषद्कालदेखि भएको मानिन्छ । अधिकांश धर्मशूत्रमा चार आश्रमको व्यवस्था गरिएको पाईन्छ । उदाहरणको लागि आपस्तम्बले गृहस्थलाई आगाडि राखेर सन्यास पछि वानप्रस्थलाई राखेको छ । आश्रमको नाममा पनि धेरै अन्तर पाईन्छ । गौतमले ब्रम्हचारी गृहस्थ, भिक्षु र वैखानस शब्द प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै ब्रम्हचारी, गृहस्थ,

वानप्रस्थ र परिव्राजक भनेका छन् । आपस्तम्बले वानप्रस्थको ठाउँमा “मौन” शब्द प्रयोग गरेका छन् । त्यसैगरी मनुले यतिलाई सन्यासको पर्यायवाची मानेका छन् ।

चार आश्रममा सबैभन्दा पहिले ब्रम्हचर्य आश्रम पर्दछ । यसको विधान द्विजको लागि मात्र थियो । उपनयनपछि ब्रम्हचारीलाई विद्या अध्ययनको लागि गुरुकुलमा पठाईन्थ्यो । साधारणतः ब्रम्हणको उपनयन आठ वर्ष, क्षेत्रीको एघार र वैश्यको बाह्र वर्षमा हुन्थ्यो । ब्रम्हचारीको लागि कठोर नियमहरू पालना गर्नुपर्दथ्यो । विद्याअध्ययनको अनिवार्य शर्त उपनयन मानिन्थ्यो । समावर्तनपछि ब्रम्हचारी घर फर्कनुपर्दथ्यो । घर फर्किएपछि विवाह गरेर गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्नुपर्दथ्यो । अन्य आश्रमभन्दा गृहस्थाश्रम सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिन्थ्यो । जुन व्यक्ति गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्दैनथ्यो उसलाई यज्ञ, धर्म, कर्म आदि गर्ने अधिकार शास्त्रले दिएको छैन । त्यसबखत एकलो पुरुष अधुरो मानिन्थ्यो र उसकी पत्नी आधाभाग मानिन्थी । जब तीन ऋण सिद्धान्तको विकास भयो तब विवाहको महत्व अरु बढन गएको पाईन्छ । किनभने पितृऋणबाट मुक्त हुन सन्तान उत्पादन आवश्यक मानिन्थ्यो । यो विषयमा आश्रम अवस्थाको उत्पत्ति सम्बन्धमा बौधायनले जुन मत दिएका छन् त्यसबाट धेरै विषय प्रकट हुन्छन् । उनका अनुसार आश्रम व्यवस्था भक्त प्रह्लादको छोरा र देवताहरूको प्रतिद्वन्दी कपिलले गरेका थिए । उनले मानव जीवनलाई चार भागमा विभक्त गरेका हुन । देवताहरूलाई बली दिन बन्द गर्ने व्यवस्था उनैले गरेका हुन । किनभने वानप्रस्थ र सन्यासीहरूलाई यज्ञ गर्ने अधिकार थिएन । अतः विवेकसिल व्यक्तिहरूले आश्रममा विश्वास गर्न हुँदैन भन्ने धारणा फैलाए । उनले गृहस्थाश्रमलाई मात्र वास्तविक बताएका छन् । वानप्रस्थको प्राचिन नाम वैखानस थियो । पछिका शास्त्रकारहरूले दुवै शब्दको प्रयोग गरेका छन् । मनुले नातीको अनुहार हेरेर वानप्रस्थामा प्रवेश गर्नुपर्दछ भनेका छन् । यो आश्रममा पत्नीले पतिलाई साथ दिन सक्दथि । यो आश्रममा फलफूल, कन्दमूल आदिमा निर्भर रहनुपर्दथ्यो साथै पंचमहायज्ञ पनि गर्नुपर्दथ्यो । बौधायन धर्मसुत्रमा पचमानक र अपचमानक तथा वैखानस शास्त्रमा सपत्नी र अपत्नी वानप्रस्थी उल्लेख गरिएको छ । यो आश्रम द्विजहरूको लागि मात्र थियो । वानप्रस्थ र सन्यासमा धेरै भिन्नता पाईदैन । त्यसैले मानिसले बिस्तारै बिस्तारै गृहस्थ पछि सन्यास लिन थाले । शास्त्रकारले वानप्रस्थलाई कलियुगमा अनावश्यक उल्लेख गरेका छन् । सन्यास आश्रमको उल्लेख उतर उपनिषद्कालपछि पाईन्छ । सन्यासीलाई पत्नीबाट टाढा रहेर परिव्रजक हुनुपर्दथ्यो । कुनै एक ठाउँमा धेरै दिन बस्न पाईदैनथ्यो । शास्त्रमा हंश, परमहंश, अवधूत जस्ता धेरै किसिमका सन्यासीहरूको

विवरण पाईन्छ । कुनै शास्त्रमा सन्यासीको विधान ब्राम्हणको लागि मात्र भएको उल्लेख छ । सन्यासको लोकप्रियता बौद्धकाल र पछि बढेको पाइन्छ ।

प्राचिनकालमा समाज चार आश्रममा बाँधिएको थियो । यस विषयमा तिन किसिमका मत पाईन्छन् - प्रत्येक मानिसले चार आश्रम प्रवेश गर्नुपर्दछ र विवाह र यौन चाहना अपवित्र होईन, मानिसले ब्रम्हचर्य र गृहस्थ पछि सन्यास धारण गर्न सक्दछ र वास्तविक आश्रम गृहस्थाश्रम मात्र हो । केही शास्त्रहरूमा आश्रम र वर्णव्यवस्थालाई समन्वय गरिएको पाईन्छ । यसलाई वर्णाश्रम व्यवस्था भनिएको छ । वामन पुराण अनुसार ब्राम्हणको लागि चार क्षेत्रीको लागि तिन, वैश्यको लागि पहिलो दुई र शुद्रको लागि केवल गृहस्थाश्रम तोकिएको छ । केही प्राचिन आचार्य अनुसार विभिन्न मतलाई समन्वय गर्ने कोशिस गरिएको यस्तो समन्वयमा जुन व्यक्तिको मन पूर्वजन्मको उत्तम कर्मको कारण सुसंस्कृत हुन्छ, उसको लागि विकल्प, जसको मनमा इच्छा हुन्छ तर इच्छा नियन्त्रण गर्न सक्छ, उसको लागि समुच्चय र जसले इच्छा, चाहनालाई नियन्त्रण गर्न सक्दैन उसको लागि बाध सिद्धान्त लागु हुने चर्चा गरिएको छ ।

विवाह संस्कार

नेपालमा प्राचिनकालदेखिनै विभिन्न प्रकारका विवाहहरू प्रचलनमा थिए । प्राचिन हिन्दू शास्त्रहरूमा विभिन्न प्रकारका विवाहहरू बारे चर्चा छ । स्मृतिहरूमा आठ प्रकारका विवाहलाई मान्यता दिईएको छ । यिनमा ब्राम्ह, देव, आर्ष, प्रजापात्य आसुर गान्धर्व राक्षस र पिसाच पर्दछन् । यी मध्ये धेरैको मूलश्रोत वैदिक साहित्य हो । सूत्रकाल पूर्व यिनको स्वरूप परवर्तिकाल जस्तो थिएन । अधिकांश गृहसूत्र आठ प्रकारसँग अपरिचित छन् । सूत्रमा ब्राम्हण र आसुर विवाहको उल्लेख छ । सम्भवतः सूत्रकालपूर्व अन्य विवाह पद्धति पनि प्रचलित थिए । अधिकांश विवाह समाजमा प्रचलित भएर पनि कर्मकाण्ड र विवादका विषय थिएनन् ।

स्मृतिकाल सम्म कुनै न कुनै रूपमा आठ प्रकारका विवाह प्रचलनमा आइसकेका थिए । यस्ता विवाहलाई दुई भागमा बाड्न सकिन्छ । केही वर्ग अधिल्ला चार प्रकारसँग सम्बन्धित थिए र अर्को वर्गमा बाँकी चारलाई राखिएको थियो । विवाहमा ब्राम्ह विवाह उच्चकोटीको मानिन्थ्यो । यसमा केटीका बाबुले विद्वान, शीलसम्पन्न, सम्पन्न र कुलिन वरलाई बोलाएर आफ्नी छोरी सुम्पिने काम गर्नुपर्दथ्यो । वर पक्षबाट कुनै प्रकारको जवर्जस्ती, प्रलोभन भन्दा सामाजिक शालिनता र स्त्री पुरुषको धार्मिक सम्बन्धमा जोड दिईन्थ्यो । यस प्रकारको विवाहको संकेत वैदिककाल देखि

नै पाईन्छ । ऋग्वेदमा वर्णित सोम र सूर्याको विवाह यही श्रेणिमा पर्दछ । स्मृतिहरूले यस विवाह पद्धतिलाई सर्वोत्तम मानेका छन् । अर्को देव विवाह पद्धतिमा बाबुले आफ्नी छोरीलाई यज्ञको अवसरमा पुरोहितलाई दक्षिणाको रूपमा दिने चलन थियो । सम्भवतः यस्तो अवसरमा पुरोहितलाई कन्या अर्पण गर्ने कार्यलाई पुण्य कर्म मानिन्थ्यो । यो पद्धति ब्राम्हभन्दा निम्नकोटीको मानिन्थ्यो । किनभने ब्राम्हमा कन्यादानमा कुनै स्वार्थ देखिदैनथ्यो । जबकी देवमा कन्यादान पुण्य प्राप्त गर्न र पुरोहितद्वारा यज्ञमा गरिएको सेवाको आधारमा कन्या दिइन्थ्यो । यो विवाह यज्ञ धर्म हाससँगै बिस्तारै लोप हुँदै गएको पाईन्छ ।

आर्ष विवाहमा केटीको बाबुले यज्ञादिको लागि गाई आदि प्राप्त गर्दथ्यो । यो काम यज्ञको लागि मात्र हुन्थ्यो । यसको सट्टा केटीका बाबुले कन्यादान गर्दथ्यो । यसलाई केटीको मूल्यको रूपमा हेरिदैनथ्यो । केही शास्त्र अनुसार पहिले प्राप्त गाईलाई वरको साथमा फिर्ता गरिन्थ्यो । तथापि कन्यापक्षबाट वरबाट धन प्राप्तिको भाव अवश्य भल्कन्थ्यो । त्यसैले मनु लगायतले यो पद्धतिलाई त्यति महत्त्व दिएका छैनन ।

प्रसंसनिय विवाहमा प्रजापात्यलाई निम्नकोटीको विवाह मानिएको छ । यसमा वर स्वयम् वधुको बाबु समक्ष प्रार्थीको रूपमा जानुपर्दथ्यो र केटीका बाबुले उसलाई पूजा आदि गरेर दुबैलाई धर्म आचरणमा रहन निर्देशित गर्दथ्यो । यही शर्त बमोजिम उसले कन्यादान गरिदिन्थ्यो । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने वरवधू सन्तान उत्पादन तिनको पालन पोषणको कारण विवाह बन्धनमा बाँधिन्थे । यद्यपि कुनै दृष्टिकोणबाट यो पद्धति आधुनिक कालमा उपयुक्त मानिनसक्छ । कन्यादानसँग शर्त जोडिएकोले अन्य विवाह पद्धति भन्दा यसलाई त्यति महत्त्व दिइदैनथ्यो ।

अप्रसंसनिय विवाह पद्धतिमा आसुर र गान्धर्व विवाहलाई सहज मानिन्थ्यो । यी दुई मध्ये आसुरलाई श्रेष्ठ मानिन्थ्यो । यसमा वरले वधू र सम्बन्धितहरूलाई यथासक्य धन दिएर विवाह गर्दथ्यो । यसमा धन नै निर्णायक मानिन्थ्यो । त्यसैले यो विवाह केटी किनमेलको रूपमा स्थापित हुन्थे । कुनै धर्मशास्त्रले यसलाई मानुष नाम दिएका छन् । आदिम युगको पितृसत्तात्मक परिवारमा सन्तानलाई बाबुको सम्पत्ति मानिन्थ्यो । त्यसैले बाबुलाई धनको सट्टा छोरी दिने अधिकार जस्तै हुन्थ्यो । आसुर विवाह यस्तै आदिम विवाह पद्धति जस्तै थियो ।

गान्धर्व विवाह आसुरभन्दा पनि प्राचिन मानिन्छ । यसमा केटा र केटी दुबै एक अर्काप्रति आकर्षित भएर विवाह गर्दछन् । वैदिक ग्रन्थमा केटी केटा छनौटमा स्वतन्त्र भएको उल्लेख छ । संस्कृत महाकाव्यमा यस्ता धेरै उदाहरण छन् । स्मृतिमा यस्तो

विवाह पद्धति प्रारम्भिक अवस्थामै यौनसँग सम्बन्धित भएकोले यसलाई प्रसंसनिय मानिएको छैन ।

सवैभन्दा निन्दनिय र वर्जित विवाह पद्धतिमा राक्षस विवाह मानिन्छ । मनुले जवर्जस्ती, केटी पक्षलाई भयभित पारी लछारपछार गर्दै गरिने विवाह भनेर संकेत गरेका छन् । यस्तो पद्धतिको विकास युद्धबाट भएको मानिन्छ । युद्धमा विजेताले जवर्जस्ती गरेर केटी हरण गर्दथे । कालान्तरमा समाज विकास र स्थायित्वको कारणले यो पद्धतिलाई असभ्य मान्न थालियो । यो पद्धतिमा पुरुषको चाहना र शक्ति प्रभावशाली मानिन्थ्यो ।

पिशाच विवाह पद्धतिलाई निन्दनिय र अशोभनिय भनि शास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ । यो पद्धतिमा केटी अपहरण गरिन्थ्यो । याज्ञवल्क्यले कुनै केटीसँग छलकपटपूर्ण किसिमले गरिने विवाहलाई पिशाच विवाह भनेका छन् । यसमा केटी वलात्कृत पनि हुन्थे । त्यसैले सबैजसो शास्त्रमा यसलाई महत्व दिइएको छैन । यिनको अतिरिक्त सेवा विवाह, विनिमय विवाह पनि समाजमा प्रचलित थिए । विनिमय विवाह गरीब परिवारमा पाईन्थे । आधुनिक हिन्दू समाजमा ब्रम्हा, आसुर, गान्धर्व विवाह वढी प्रचलनमा छन् ।

स्मृति साहित्यमा केटी पक्षबाट केटापक्षलाई भेट, दान, दक्षिण दिने कुराको उल्लेख पाईदैन । यस किसिमको व्यवस्था सम्भवतः थिएन । यसरी प्राचिन कालमा दाईजो प्रथा समाजमा थिएन । जुन समयमा समाजमा आर्ष र आसुर विवाह प्रचलित थियो वा केटीका बाबुले केटापक्षबाट शुल्क लिने चलन थियो त्यस समय दाईजोको कुरा सम्भव थिएन, तर समयसँगै परिस्थिति पनि बदलिन गयो । परवर्तिकालमा केटीको विवाह रजश्वलापूर्व नै आवश्यक ठान्न थालियो । धार्मिक दृष्टिकोणबाट बाबुको लागि छोरीको विवाह आवश्यक मान्न थालियो । यसले गर्दा केटी पक्षबाट केटा पक्षलाई इच्छित धन दिएर भएर पनि मुक्ति पाउन आवश्यक महसुस हुन थाल्यो । आधुनिक कालमा शिक्षा महंगो हुँदै गएकोले केटापक्षबाट केटीपक्षले शिक्षा दीक्षामा लागेको खर्च असुल्ने विचारको विकास प्रवल हुदैगयो । त्यसले नेपाली समाजमा जरो गाडेको देखिन्छ । खास गरेर नेपालको तराई क्षेत्रमा यो प्रथा अबै व्यापक रूपमा विद्यमान छ ।

यिनको अतिरिक्त नेपाली समाजमा विवाहका अरु पनि विविध रूप देखिन्छन् । एक विवाह, बहुविवाह, बहुपत्नी विवाह जारी विवाह, विनिमय विवाह, अनमेल विवाह, सहजीवन पद्धतिले अन्तरदेशीय अन्तरजातिय, अन्तरधार्मिक, पारपाचुके जस्ता विविध स्वरूप देखिन्छन् । यही नै वर्तमानको यथार्थ पक्ष हो ।

उपनयन संस्कार

प्रत्येक समाजमा कुनै यस्ता अनुष्ठान हुन्छन् जसबाट कुनै व्यक्ति युवावस्थामा प्रवेश गर्दा उसलाई सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्य मान्यता वारे अवगत मात्र होइन जिम्मेवारी बोध गराइन्छ। कुनै समाजमा उसको सहनशिलताको परीक्षण गरेर, कुनैमा सामाजिक वर्जनको पालना गर्न लगाएर तथा कुनैमा शारीरिक यातना दिएर, दीक्षा दिइन्छ। हाम्रो समाजमा यसलाई उपनयन संस्कारको नाम दिएर सांस्कृतिक-धार्मिक आवरण दिईएको छ। उपनयन पछि मात्र व्यक्ति द्विज बन्न सक्दछ भन्ने कुरा शास्त्रले स्वीकारेका छन्। उपनयन पछि शास्त्रीय ज्ञान मात्र होइन उसलाई व्यावहारिक ज्ञान पनि प्राप्त हुन्छ। उपनयन बिना विद्या अध्ययन शुरु नहुने हुनाले उपनयनको महत्त्व शास्त्रले औल्याएका छन्।

उपनयनको शाब्दीक अर्थ “ब्रम्हचारीले ग्रहण गर्नु वा गुरुद्वारा विद्यार्थीलाई दीक्षा दिनु” भन्ने हुन्छ। उपनयन संस्कार ऋग्वैदिक कालदेखि नै अस्तित्वमा थियो। वेदमा गुरु शिष्यबीचको सम्बन्ध मात्र होइन दुबैको कर्तव्यबारे अवगत गराईएको छ। गुरुले नै शिष्यलाई द्विज बनाउन सक्छ भन्ने कुरा वैदिक साहित्यमा पाइन्छ। ब्राम्हणकालमा उपनयनमा विधि विधान निर्धारित गरिएको पाइन्छ। उपनिषद्कालमा चार आश्रमको व्यवस्था भएपछि ब्रम्हचर्यलाई महत्त्व दिईएको पाइन्छ। सूत्र साहित्यमा उपनयनलाई शास्वत र द्विजको लागि अनिवार्य मानिएको पाइन्छ। परवर्ति साहित्यमा उपनयनका नियम र विधानमा केही परिवर्तन भएको मानिन्छ। स्मृतिकालमा उपनयनको रहस्यमय रूपमा महत्त्व बढेको पाइन्छ। साथै गायत्री मंत्रको महत्त्वबारे उल्लेख गरिएको छ। मनुले उपनयन गर्ने व्यक्तिका बाबु आमाको उपस्थितिलाई महत्त्व दिएका छन्। केही ग्रन्थमा उपनयनलाई “सावित्री वचन” पनि भनिएको छ। पछि गएर उपनयन र शिक्षा बीच सम्बन्ध हराउँदै गएको देखिन्छ। यसलाई विवाह पूर्व गरिने एउटा कर्मको रूपमा धेरै समाजले लिन थालेका छन्। र यसको समय पनि निश्चित छैन। वर्तमानमा उपनयनलाई जनै धारणा गर्ने विधिको रूपमा मात्र लिन थालिएको पाइन्छ।

परवर्ति साहित्यमा उपनयनलाई आवश्यक संस्कार मानिएको छ। अपांग व्यक्तिको लागि यो संस्कार नगर्नुपर्ने विधान भएपनि तिनको लागि पनि परवर्ति साहित्यले व्यवस्था गरेको छ। सूत्रकाल भन्दा पहिले उपनयनको धार्मिक महत्त्व मात्र थियो। यसले सामाजिक मान्यता पाएको थिएन। ब्राम्हण, क्षत्री र वैश्यका लागि उपनयन आवश्यक पनि थिएन। यो स्वेच्छिक थियो तर स्मृतिकालमा उपनयन सबैका लागि आवश्यक मान्न थालियो। उपनयन नगर्ने व्यक्ति “ब्रात्य”को रूपमा मानिन्थ्यो।

उपनयन अनिवार्य गर्नुको पछाडि शिक्षाको प्रचारप्रसार गर्न, साहित्य रक्षा गर्न, वर्णबीच सामन्जस्यता कायम गर्ने कारण थिए। तर कालान्तरमा गएर उपनयन संस्कार केवल उच्चवर्गको लागि भनेर सामाजिक विभेद सिर्जना हुने काम हुन गयो। उपनयन उच्च जातिको लागि मात्र भनेर समाजमा अन्य वर्गलाई बन्देज गर्न थालियो। यसले समाज विकासमा असर पारेको देखिन थाल्यो।

उपनयन संस्कारको समयबारे विभिन्न धारणा पाईन्छन्। माथि भनिए भै. गृहसूत्रमा ब्राम्हण, क्षेत्री र वैश्यका लागि क्रमशः आठ, एघार र बाह्रवर्ष उपनयनको लागि तोकिएको पाईन्छ। आयुमा भिन्नताको कारण सम्भवतः प्राचिन कालमा ब्राम्हण पिता नै आचार्य हुने गर्दथे र सानै उमेरमा आफ्ना सन्तानले उपनयन गर्न अष्टयारो महसुस गर्दैनथे। तर क्षेत्री र वैश्य पुत्रहरू घर छोडेर हिडनु पर्दथ्यो। केही परिपक्व उमेरमा उपनयन गर्दा उनीहरूले शारिरीक रूपमा बहन गर्न सक्ने हुनाले यो व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

प्रारम्भमा उपनयन संस्कारका विधि विधान सामान्य थिए। प्रायः उपनयन गर्ने युवाले कुनै आचार्यको कामना र चाहना गर्नु तथा आचार्यले उसलाई स्वीकार्नु आवश्यक मानिन्थ्यो। तर वैदिककालपछि उपनयन संस्कारले जटिल स्वरूप धारण गर्न थालेको पाईन्छ। गृहसूत्रमा यसका विधानको व्यापक व्यवस्था गरिएको छ। यसको लागि शुभ समय, मौसम, महिना, ग्रह, नक्षत्र, मुहुर्त आदि आवश्यक मानिन्थ्यो। यसको लागि मण्डप आवश्यक मानिन्थ्यो र शास्त्रीय विधि विधान आवश्यक मानिन्थ्यो। संस्कार सम्पन्न हुने दिनमा उपनयन गर्ने युवक र उसकी आमाले साथै भोजन गर्नुपर्दथ्यो। साथै उसका साथीहरूलाई पनि भोजन गराउनुपर्दथ्यो। भोजनपछि उसलाई मुण्डन र स्नान गराईन्थ्यो। त्यसपछि वस्त्र धारण आवश्यक मानिन्थ्यो। अनि आचार्य स्वयमले पनि वस्त्र धारणमा सहयोग पुऱ्याउनुपर्दथ्यो। वस्त्रमा लंगौटी र मेखलो आवश्यक मानिन्थ्यो। त्यसपछि उसलाई जनै धारण गराईन्थ्यो। परवर्ति साहित्यले उपनयनमा जनैलाई महत्त्व दिएका छन्। जनैको लागि धर्मशास्त्रले ब्राम्हणका लागि कपास, क्षेत्रीको लागि सन र वैश्यका लागि भेडाको ऊनलाई आवश्यक मानेका छन्। तर पनि सबै वर्गले कपासलाई प्रयोगमा ल्याउनुपर्दथ्यो। यसपछि विद्यार्थी मृगको छालामा बस्नुपर्दथ्यो र उसले आत्मरक्षाका लागि लठ्ठी लिनुपर्दथ्यो। यससँग जोडिएका केही प्रतिकात्मक विधिहरू पनि छन्। यी सबै कार्य पछि आचार्यले विद्यार्थीलाई स्वीकार गर्दथ्यो। यसरी स्वीकारेपछि उसलाई गायत्री मंत्र गोप्य रूपमा सुनाउने काम हुन्थ्यो। यसपछि विद्यार्थीले भिक्षा मागनुपर्दथ्यो। यसको सांकेतिक अर्थ ऊ विद्यार्थी जीवनमा समाजप्रति निर्भर हुन पर्दछ भन्ने हो। सबै विधि विधान पछि

विद्यार्थीले तीन दिन सम्म कठोर नियम पालन गर्नुपर्दथ्यो । यसको संकेत उसको अनुशासित जीवनको सुरुवात थियो । यसलाई त्रिरात्री व्रत भनिन्थ्यो । वर्तमानमा यो संस्कार औपचारिकतामा सीमित रहेको छ ।

पुरुषार्थ

मानव जीवनको अन्तिम लक्ष्य र प्रयोजनको बारेमा प्राचिनकालदेखि दुई प्रकारका धारणा चलिआएका छन् । एउटा विचारधारा अनुसार मानिसको जीवनको लक्ष्य आनन्द प्राप्त गर्नु हो । यो मान्यता अनुसार मानिसले परलोकलाई बिसरेर यस लोकलाई मात्र महत्व दिएर जीवन संचालन गर्दछ । यसलाई “प्रवृत्तिमार्ग” भन्दछन् । अर्को विचारधारा र मान्यताले मानवजीवनलाई नश्वर मान्दछ र परलोकलाई पनि ध्यानदिन्छ र परलोक सुधार्ने काम गर्दछ । यसलाई “निवृत्तिमार्ग” अथवा परमार्थ भनिन्छ । पहिलो प्रवृत्ति आधुनिक पाश्चात्य जगतमा विशेष रूपमा देखिन्छ । यो कुरालाई युरोपमा भएको औद्योगिक क्रान्तिले विशेष आधार दिएको मानिन्छ । उनीहरू भौतिक संसारभन्दा पर अरु केही देख्दैनन र अरु विषयबारे अज्ञानता मात्र होईन केही नभएको मान्दछन् । विज्ञानको विकासले पनि यस कुरालाई बल दिएको पाईन्छ । हाम्रो समाजमा पनि यस किसिमको प्रवृत्ति र चिन्तनको विकास भैरहेको पाईन्छ । आधुनिक प्रविधिले सबैठाउँमा प्रभाव विस्तार गर्दै गएको पाइन्छ । दोस्रो मनोवृत्ति पनि मानव इतिहासका विभिन्न समयमा देख्न सकिन्छ । जव मानिस सांसारिक वैभवबाट सुख प्राप्त गर्दै र भौतिक सुखबाट उसलाई शान्ति मिल्दैन तव उसले संसारलाई नश्वर सम्झन थाल्दछ र उसमा यसबाट छुटकारा पाउने भावनाको विकास हुन थाल्छ ।

वैदिककालमा मानिसको जीवनपद्धति कस्तो थियो यसबारेमा यथेष्ट जानकारी पाईदैन, तर मानिसले आफ्नो सुविधा र प्रयोजनका लागि जुन सामग्री र वस्तुको निर्माण गर्दथे त्यसबाट उनीहरूको मनोवृत्ति प्रवृत्तिमार्ग तर्फ लक्षित थियो भन्ने बुझिन्छ । यो मनोवृत्तिलाई वैदिक आर्यहरूको जीवन दर्शनबाट सहयोग पुगेको प्रतित हुन्छ । आर्यहरूको दृष्टिकोण उपयोगितावादी थियो । उनीहरूले देवतासँग मुक्ति अथवा मोक्षको कामना कहिल्यै गरेनन । उनीहरूले देवताहरूको नाममा बली दिन्थे र यसको प्रयोजन व्यापार र प्रगतितर्फ केन्द्रीत थियो । यस्तो मनोवृत्तिमा परिवर्तन भैरहन्थ्यो ।

उपनिषद्काल र बौद्धकाल निवृत्तिमार्गको समय थियो । उपनिषद्कालमा संसारलाई नश्वर मानेर त्यसभन्दा धेरै टाढा शाश्वत सत्य ब्रम्हलाई मानिन्थ्यो । उपनिषद्कालमा रचनाहरू र दार्शनिकहरूले ब्रम्हा, जीव, जगतको गर्तमा पुग्ने कोशिस गरेका थिए ।

यस समयमा भौतिक संसारको संरचना, आवरणलाई देखेर वैराग्य र ध्यानतर्फ समाज आकृष्ट भएको बुझिन्छ। निवृत्तिमार्गको लोकप्रियता बौद्ध धर्मको दुःखवादको कारणले समाजमा अरु बढन गयो। यसरी प्राचिन चिन्तकहरूले प्रवृत्ति र निवृत्ति मार्गको आवश्यकता अनुभव गरेर यिनमा समन्वय र सन्तुलनलाई स्थापित गर्ने प्रयास गरेका थिए। यही प्रवृत्ति र निवृत्तिको कारणले चार पुरुषार्थको सिद्धान्तको प्रतिपादन भएको हो। चार पुरुषार्थमा धर्म र मोक्ष निवृत्ति र आध्यात्मिक, अर्थ र काम प्रवृत्ति (भौतिक) हुन। यही समन्वय नै चार पुरुषार्थको वैशिष्ट्यता हो। विभिन्न समयमा, विभिन्न कारणले कहिले प्रवृत्ति मार्ग प्रतिको धारणा प्रबल त कहिले निवृत्ति मार्ग प्रतिको झुकाउ देखिनु स्वभाविकै हो। उदाहरणकालागि उपनिषद्कालपछि विभिन्न समयमा बौद्ध धर्मको लोकप्रियता अथवा वेदान्तको प्रचार प्रसार आदि कारणले निवृत्तिमार्ग प्रबल रहेको छ। यति हुँदाहुँदै पनि अधिकांश हिन्दू जीवनदर्शनको यो सिद्धान्तले सधै मान्यता प्राप्त गरिरहयो।

चार पुरुषार्थको सिद्धान्त भौतिक सुविधाको खोजी र आध्यात्मिक जीवन पद्धतिको विश्वासमा आधारित छ। यी दुई पक्ष परस्पर विरोधी पनि होईनन। शान्तिपूर्ण जीवन यापनको लागि आवश्यक भौतिक सुखसुविधा आवश्यक पर्दछ तर चार पुरुषार्थको सिद्धान्तले भौतिक सुखलाई अन्तिम लक्ष्य मान्दैन। मानव जीवनको अन्तिम लक्ष्य मोक्ष प्राप्त गर्नु हो। मोक्ष प्राप्ति संसार त्यागबाट मात्र हुँदैन। ऐश्वर्यबाट सुख प्राप्त हुँदैन। ऐश्वर्य धन, सम्पत्ति, सुख आदि क्षणिक मात्र हुन। यिनबाट आत्माले सुख, शान्ति पाउँदैन। तर भौतिक सुख माध्यम पनि हुन सक्दछन्। भौतिक र आध्यात्मिक पक्षलाई जीवनमा समन्वय गर्न सकेमा मात्र जीवनको सर्वोच्च लक्ष्य प्राप्त हुन सक्छ, भन्ने पुरुषार्थको लक्ष्य हो, र प्रवृत्ति र निवृत्तिलाई उचित महत्त्व दिएर संतुलन मिलाउनुपर्दछ भन्ने यसको मूल सन्देश हो।

चार पुरुषार्थको सिद्धान्त

पुरुषार्थ सिद्धान्तमा मानिसका सबै इच्छा, आवश्यकता र उद्देश्यलाई चार वर्गमा विभाजित गरिएको छ। - धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष। यिनमा मोक्ष मानवजीवनको अन्तिम लक्ष्य हो तर यो सबैले प्राप्त गर्न सक्दैनन। अधिकांश व्यक्तिको लागि मोक्ष आदर्श मात्रै हो।

धर्म :-

सामान्यतया अंग्रेजीको Religion शब्दको पर्यायको रूपमा धर्मलाई लिने गरिन्छ। धर्मको अर्थ यत्तिमा मात्र सीमित छैन। संस्कृतको धर्म शब्दको अर्थ व्यापक छ। धर्म

‘धृ’ धातुबाट बनेको छ । यसको शाब्दिक अर्थ कुनै वस्तु वा तत्त्वलाई धारण गर्ने, अपनाउने भन्ने हुन्छ । अतः समस्त मानव जातिले, समाजले प्रत्येक वस्तु, तत्त्व अपनाउँदछ, जुन नीति, नियम, आचरण अपनाउदछ, पालन गर्दछ त्यो धर्म हो । अर्थात् मानव जातिका लागि जति सकारात्मक विषयहरू छन् सबै धर्ममा समाहित हुन्छन् । अर्को शब्दमा समाज, मानिस जुन नीति, नियममा आवद्ध हुन्छ त्यो धर्म हो । विभिन्न समाज, समूह र सम्प्रदायमा धर्मका विविध परिभाषा, रूप पाइन्छन् । मनुस्मृतिले धर्मका चार श्रोत उल्लेख गरेको छ-वेद, स्मृति, सदाचार र मनलाई सन्तुष्ट पार्ने वस्तु । मिमांशा दर्शनमा बान्छनियकार्यलाई धर्म भनिएको छ । त्यसैगरी वैशेषिक दर्शनमा पारलौकिक कल्याणको मार्गलाई धर्मको रूपमा अर्थ्याइएको छ । बौद्ध धर्ममा चार आर्यसत्य र आर्यअष्टांगिक मार्गलाई धर्म भनिएको छ । त्यस्तै गीतामा धर्मलाई वर्णधर्मको पर्याय मानिएको छ । यसरी धर्मलाई विभिन्न शास्त्र तथा सम्प्रदायमा विभिन्न रूपमा मानिए पनि साधारणतया धर्म पालनको अर्थ कर्तव्यपालन अथवा सत्कार्य पालन गर्नु भनिएको छ ।

अर्थ :-

जुन प्रकारले धर्मको अर्थ रिलिजनको पर्याय होईन त्यसैप्रकारले अर्थको परिभाषा पनि धन, सम्पत्तिमा मात्र सीमित छैन । यसको अर्थ र क्षेत्र पनि व्यापक छ । यस अन्तर्गत प्राचिन परिभाषा अनुसार अर्थशास्त्रमा मात्र पर्दैन वरु राजनीति, कानून आदि पनि पर्दछन् । कामसूत्रमा अर्थशास्त्र अन्तर्गत -शिक्षा, भूमि, सुन, पशु, खाद्यान्न आदिलाई समेटिएको छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा कानून र अन्य विद्याहरूलाई पनि अर्थ अन्तर्गत लिइएको छ । यसरी अर्थ- शक्ति, ऐश्वर्य, सम्पत्ति आदिको चाहनामा प्रतिबिम्बित छ ।

काम :-

कामको अर्थ पनि व्यापक छ । यस अन्तर्गत इन्द्रिय जनित सुखको ज्ञान मात्र पर्दैन काम अन्तर्गत सबै किसिमका कलात्मक भाव र कामनाको संतुष्टिको लागि गरिने विषयहरू पर्दछन् । वात्स्यायनले कामसूत्रमा इन्द्रिय सुखको विवेचना मात्र गरेका छैनन, वरु सबै किसिमका ललितकला र मानवजीवनसँग सम्बन्धित सबै विषयमाथि प्रकाश पारेका छन् ।

मोक्ष :-

मोक्षको स्वरूपबारे विभिन्न मत र सिद्धान्तहरू छन् । वास्तवमा मोक्षको सम्बन्ध आत्मासँग छ । आत्माबारे विभिन्न सम्प्रदाय, समाज र मानिसमा जुन किसिमका

अवधारणा पाईन्छन् त्यसै अनुसार मोक्षलाई बुझ्ने गरिन्छ । सामान्यतया जन्म मरणको बन्धनबाट मुक्ति पाउने कार्यलाई मोक्ष भनिन्छ । मोक्षको अर्थ धेरै गम्भीर छ । यो सामान्य मानिसको पहुँच र बुझाइभन्दा टाढाको विषय हो ।

विचारणीय कुरा छ कि प्राचिन ऋषिमुनिहरूले पुरुषार्थमा मोक्षलाई क्रमिक महत्वको तालिकामा सवैभन्दा तल राखेका छन् । यसको अर्थ मोक्ष वाँकी माथिका तीन पुरुषार्थभन्दा यसको महत्व कम भएर होईन । महत्वपूर्ण कुरा के हो भने मोक्ष जीवनको सर्वोच्च लक्ष्य हो र यसलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर अरु कार्य गर्नुपर्दछ भने यसको आशय हो । मोक्ष प्राप्ति धर्म, अर्थ र काम पछि मात्र हुन्छ । माथिका तिनवटै पक्षको प्राप्तिपछि मोक्ष प्राप्तिमा सहजता हुन्छ । चार पुरुषार्थमा धर्म र अर्थलाई साधन र काम र मोक्षलाई साध्य पनि मानिएको छ । धर्म र अर्थले काम र मोक्षलाई सहज तुल्याउँदछन् । हिन्दू सामाजिक व्यवस्थामा साधनलाई बढी महत्व दिएको पाईन्छ । धर्म र अर्थमा पनि धर्मलाई प्राथमिकता दिइएको छ । धर्म, अर्थ र काम वर्तमान लोकसँग सम्बन्धित छन् । मोक्ष पारलौकिक अवस्थाले सम्बन्धित छ । यिनलाई त्रिवर्ग अन्तर्गत राखी यिनको महत्वको चर्चा प्राचिन साहित्यमा गरिएको छ । त्रिवर्गमध्ये धर्मलाई प्रमुख स्थान दिइएको छ । त्यसैले हिन्दू संस्कृति धर्म प्रधान छ । महाभारतमा वृद्धिमान व्यक्ति तीन पुरुषार्थ प्राप्त गर्न प्रयासरत रहन्छ र त्यसमा पनि धर्मलाई उसले महत्व दिन्छ भनिएको छ । वाँकी दुई पुरुषार्थलाई धर्मको श्रोत मानिएको छ । गौतम र याज्ञवल्क्यले पनि त्रिवर्गमा धर्मलाई महत्व दिएका छन् । पुराणमा धर्म नभएको व्यक्तिको अर्थ र काम सम्बन्धि कर्मको कुनै अर्थ नभएको भनि व्याख्या गरिएको छ । शास्त्रहरूमा धर्मद्वारा नै यसलोक र परलोक प्राप्त हुने कुरामा चर्चा पाईन्छ । प्राचिन विद्वानहरूले अर्थ र कामलाई धर्म अनुकूल हुनुपर्दछ भनि व्याख्या गरेका छन् । वात्स्यायनले सवैको महत्वलाई समान अर्थमा पुष्टि गरेका छन् । कामलाई शास्त्रहरूमा धर्म निर्देशित हुनुपर्दछ भनिएको छ । शास्त्रहरूमा कामलाई सवै कार्यको जडको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । गीतामा कृष्णले धर्म सम्मत कामको महत्व दर्शाएको पाईन्छ । मनुस्मृतिमा वेदबाट प्रतिपादित कर्तव्य पालन पनि काममा आश्रित भएको उल्लेख छ । यसरी विभिन्न प्राचिन साहित्यहरूबाट समाज व्यवस्थापन, मानव जीवनको लागि चार पुरुषार्थको व्यवस्था भएको जानकारी पाईन्छ । चार पुरुषार्थ प्रवृत्ति र निवृत्ति मार्गलाई समन्वय गरेर व्यक्ति र समाज व्यवस्थापन गर्न अपनाईएको अवधारणा भन्ने बुझिन्छ ।

तेस्रो अध्याय

वैदिक वाङ्मय

वेद विश्वको सबभन्दा पुरानो ग्रन्थ हो । यस क्षेत्रको संस्कृति, सभ्यता र धर्मको मूल श्रोत वेद हो । स्मृति र पुराणमा वेदको विरोध गरिएको भए पनि वेदलाई नै सबै साहित्यको आधार मानिएको छ । ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट पनि वेदको महत्त्व छ । यसमा वैदिक युगको सांस्कृतिक अवस्थाको मात्र होईन समस्त आर्यहरूको प्राचीन भाषा, संस्कृति र इतिहासको अध्ययनमा पनि यसको महत्त्व छ ।

वैदिक ऋषिहरू

वेद शब्द “विद” धातुबाट बनेको छ जसको अर्थ जान्नु, ज्ञान प्राप्त गर्नु भन्ने हुन्छ । अतः वेदको शाब्दी अर्थ ज्ञान हुन्छ । यस क्षेत्रको परम्परा अनुसार यही ज्ञानलाई ईश्वरले सृष्टि परम्परा अनुसार ऋषि मुनिहरूलाई दिएका थिए । यी ऋषिहरूमा विश्वामित्र, अत्रि, वामदेव, भारद्वाज, वशिष्ठ आदि पर्दछन् । वेदका केही मंत्रहरूको रचना महिलाहरूले पनि गरेका थिए । यिनमा लोपामुद्रा, घोषा, सची आदि थिए । यी ऋषिहरू ईश्वरप्रदत्त ज्ञानका द्रष्टा मात्र थिएनन्, रचयिता पनि थिए । त्यसैले वेदलाई अपौरुषेय र नित्य भनिन्छ । परम्परागत मान्यता अनुसार वैदिक मंत्रको संकलन वर्गिकरण र सम्पादन महर्षि कृष्ण द्वैपायनले गरेका थिए । यसरी उनलाई वेदव्यास र वेदको वर्गिकरण गर्ने भनियो । प्रारम्भमा वेदलाई लिपीबद्ध गरिएको थिएन । गुरुले शिष्यलाई मौखिक रूपमा सुनाउने चलन थियो । अथवा श्रुति परम्परामा आधारित थियो । त्यसैले वेदलाई श्रुति पनि भनिन्छ ।

वेदान्त्यी

वेदलाई दुई भागमा विभक्त गरेको पाईन्छ -संहिता र ब्राम्हण । संहिताको शाब्दीक अर्थ संग्रह हुन्छ । यसमा देवता स्तुतिका मंत्र छन् । ब्राम्हण ग्रन्थमा यी मंत्रहरूको विस्तृत व्याख्या छ । ब्राम्हण ग्रन्थका अन्तिम मागलाई आरण्यक भनिन्छ । यिनमा यज्ञको आध्यात्मिक व्यवस्था छ । आरण्यकबाट नै उपनिषदको विकास भएको हो । जुन वेदको अन्तिम भाग भएकोले वेदान्त भनिन्छ । यिनको अतिरिक्त वेदाङ्ग र सूत्र साहित्यलाई पनि वेदको अंग मानिन्छ । वेदलाई कहिकहि “त्रयी” नामले पनि सम्बोधन गरिन्छ । यसको कारण वेदमा तिन कुरा मुख्य रूपमा पाईन्छन्- ऋक, साम र यजुः । वैदिक पद्यलाई ऋचा, गद्यलाई यजुष र गेयपद्यलाई साम भनिन्छ । यी तिन

रूपको कारण प्रथम तिनवेद क्रमशः ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेदको नामबाट विख्यात र यिनैको समष्टीलाई त्रयी भनिन्छ ।

संहिताहरू

संहिता चार प्रकारका छन् - ऋक, यजु, साम र अथर्व । यिनमा ऋग्वेद संहिता सर्व प्राचिन मानिन्छ । यसलाई दश खण्डमा बाँडिएको छ जसलाई मण्डल भनिन्छ । मण्डलमा एघार बालखिल्लय सूर्यलाई मिलाएर १०२८ सुक्त छन् जसमा १०,५८० मंत्र छन् । प्राचिन कालमा ऋग्वेदका पाँच शाखाका प्रचलित थिए । यिनमा केवल शाकल शाखा मात्र प्राप्य छ । ऋग्वेद मंत्रको संकलन यज्ञको समयमा "होता" ऋत्विक्को लीग गरिएको मानिन्छ । यजुर्वेदमा ती गद्यवाक्यको संकलन छ जसको उच्चारण अध्वर्यु नामको पुरोहितले यज्ञको समयमा गर्दथ्यो । यसका दुई शाखा छन् - कृष्णा यजुर्वेद जसको सम्पादन वेदव्यासले गरेको थियो र शुक्ल यजुर्वेद जसको उपदेश सूर्यले घोडाको रूप धारण गरेर याज्ञवल्क्यलाई दिएको थियो । कृष्ण यजुर्वेदमा मंत्र र ब्राम्हण भाग मिश्रित छन् । यसका तैत्तिरिय, काठक, मैत्रायणी र कपिष्ठल शाखा छन् । शुक्ल यजुर्वेदको संहितालाई वाजसनेयी संहिता भनिन्छ । यसमा ४० अध्याय छन् । यसका माध्यन्दीन र काण्व शाखा छन् । सामवेदमा १५४९ ऋचाहरू छन् । यी सबै जसो ऋग्वेदबाट लिइएका छन् । यिनको संकलन उद्गाता नामक पुरोहितको लागि गरिएको मानिन्छ । उसको काम होमको समयमा देवतालाई सम्बोधन गर्ने र मंत्रोच्चारण गर्ने हुन्छ । ऋचाहरूको गायन पक्षलाई साम भनिन्छ । यसको गायन पद्धति पनि निश्चित हुन्छ । यो संगीतको मूलश्रोत पनि मानिन्छ । यसका २ भेद छन् - पूर्वार्चिक र उत्तरार्चिक । यिनका कौथुमिय, जैमिनिय र रामायणीय शाखा छन् । अथर्ववेद चार वेद मध्ये पछिको मानिन्छ । यसको श्रष्टा अथर्व ऋषि मानिन्छ । यसका शौनक र पैप्पलाद दुई शाखा छन् । यसमा २० काण्ड, ७३१ सुक्त र ५८४९ मंत्र छन् । यिनमा केही ऋग्वेदबाट लिइएका छन् । यसको मारन, मोहन, उच्चाटन, वशिकरण, अभिचार, तन्त्रमन्त्र, भूत प्रेत र अन्धविश्वास तथा औषधिसँग सम्बन्ध छ ।

ब्राम्हण ग्रन्थ

वेद रचना भैसकेपछि वेदमा प्रतिपादित तथ्यहरूको व्याख्या विश्लेषणका लागि केही रचनाहरूको आवश्यकता पर्न गयो । यस्तो आवश्यकता पुरा गर्न ब्राम्हण ग्रन्थहरूको रचना भयो । यिनमा यज्ञविधि, वेदनिर्माणको शैली र अनुष्ठान सम्बन्धी स्पष्टीकरण, यज्ञको महत्व र तिनबाट प्राप्त फलको साथै अनेक आख्यान, प्राचिन

राजा, ऋषिहरूको कथा, शब्दको व्युत्पत्तिको साथै सामाजिक विषयमाथि प्रकाश पारिएको छ। एक प्रकारले ब्राम्हण ग्रन्थ संहिताहरूको भाष्य र परवर्ति वेदान्तको प्रारम्भ मान्न सकिन्छ। प्रत्येक वेदका अलग अलग ब्राम्हण ग्रन्थ छन्। जस्तो ऋग्वेदको ऐतरेय र कौशितकी, कृष्णा यजुर्वेदको तैत्तिरिय र शुक्ल यजुर्वेदको शतपथ मानिन्छन्। शतपथ ब्राम्हणमा सय अध्याय छन्। यो सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिन्छ। सामवेदको ब्राम्हणग्रन्थ ताण्डय, षडविश, अदभुत र जैमिनी मानिन्छन्। अथर्ववेदको एउटै गोपथ ब्राम्हण छ। यो अर्वाचिन मानिन्छ। ब्राम्हण ग्रन्थको अन्तिम मागलाई आरण्यक भनिन्छ। यिनको अध्ययन अरण्यो वा ऋषिहरूको आश्रममा हुन्थ्यो। यसको नामको आधार यही मानिन्छ। यी ग्रन्थहरूमा यज्ञ अनुष्ठानको ठाउँमा अध्यात्म चिन्तन बढी छ। एक प्रकारले यिनलाई उपनिषद्को प्रारम्भ मानिन्छ।

वैदिक साहित्यमा उपनिषद्को स्थान अन्त्यमा छ। यसैले उपनिषद्लाई वेदान्त भनिन्छ। उपनिषद्को संख्या सयभन्दा बढी छ। र यी सबै विभिन्न वेदसँग सम्बन्धित छन्। तर यिनमा छान्दोग्य, ईश, केन, कठ प्रश्न, मुण्डक, माण्डुक्य, तैत्तिरिय, ऐतरेय, वृहदाख्यक र श्वेताश्वेतर प्रसिद्ध छन्। यिनको विषय दर्शन हो।

वेदाङ्ग

वैदिक साहित्यमा उपनिषद् पछि वेदाङ्गको समय हो। यस पूर्वको अवस्थामा वैदिक साहित्य भण्डारको प्रचुर विकास हुन गयो। त्यसैले यिनको थप व्याख्या, विश्लेषणको लागि केही साहित्यिक ग्रन्थको आवश्यकता महशुस हुन गयो। यस्ता ग्रन्थहरू वैदिक साहित्यका अंग नभएपनि यिनको वैदिक ग्रन्थसँगको सम्बन्धको कारणले यिनलाई वेदाङ्ग, साहित्यले चिन्न थालियो। वेदाङ्गमा ६ प्रकारको विद्या छ। यिनमा शिक्षा, छन्द, व्याकरण, निरुत्य, ज्योतिष र कल्प पर्दछन्। शिक्षामा वेदहरूको उच्चारण सम्बन्धि नियमहरूको विवेचना छ। वेदका विभिन्न शाखाहरूको अलग अलग शिक्षा छ। उदाहरणका लागि याज्ञवल्क्य शिक्षा शुक्ल यजुर्वेदको हो र नारद शिक्षा सामवेदको। शुद्ध उच्चारणका लागि छन्दको ज्ञान आवश्यक मानिन्छ। छन्द शास्त्रको विवेचना शौनकको ऋक्प्रातिशाख्यमा गरिएको छ। तर यो विषयको एक मात्र स्वतन्त्र ग्रन्थ पिङ्गलको छन्दसूत्र हो। व्याकरणको उद्देश्य वेदको अर्थ बुझाउनु हो। व्याकरणमा पाणिनीको अष्टाध्यायी सूत्रमा लेखिएको सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिन्छ। निरुक्तमा वेदमा आएका शब्दहरूको व्युत्पत्तिको व्याख्या गरिएको छ। वर्तमानमा यास्कले रचना गरेको निघण्टु महत्वपूर्ण मानिन्छ। यो भाष्यको रूपमा छ। पाँचौ वेदाङ्ग ज्योतिषको उद्देश्य यज्ञ र अन्य शुभ कार्यमा समय र मुहूर्तको निर्धारण गर्नु हो।

उत्तर वैदिक कालमा यज्ञ धर्मको लोकप्रियताको कारण संक्षिप्त तर पूर्ण परिचय दिने ग्रन्थहरूको आवश्यकता महशुस हुन गयो । यो आवश्यकता पूर्तिको लागि कल्पसूत्रहरूको रचना हुन गयो । जसलाई वेदाङ्गको अंग मानिन्छ । कल्पसूत्रमा पनि वेदाङ्गको विशेषता छ । कल्प सूत्र दुई प्रकारका छन् । श्रौतसूत्र र स्मार्तसूत्र । ऋग्वेदका श्रौत सूत्र शाङ्खायन र आश्वलायन हुन । कात्यायन शुक्ल यजुर्वेदको श्रौत सूत्र हो । कृष्णा यजुर्वेदका श्रौतसूत्र आपस्तम्ब र बौधायन हुन । यिनको समय ६०० ई.पू. देखि ४०० ई.पू. (मानिन्छ) । सामवेदका लाटलायन, द्राम्हायन र मशक तथा अथर्ववेदको वैतान श्रौत सूत्र हुन । श्रौत सूत्रसँग शुल्ब सूत्र जोडिएको छ । शुल्बको अर्थ नापने डोरी हुन्छ । यसको प्रयोजन यज्ञवेदीको मापनसँग सम्बन्धित छ । यो ज्यामितिको प्राचिन ग्रन्थ मानिन्छ । स्मार्तसूत्र दुई प्रकारका छन् - गृहसूत्र र धर्मसूत्र । गृहसूत्रमा गृहस्थले पालन गर्नुपर्ने आचार, अनुष्ठान र योगको चर्चा छ । यसमा विभिन्न संस्कारहरूको विवरण दिईएको छ । शाङ्खायन र आश्वलायन ऋग्वेदका, पास्कर शुक्ल यजुर्वेदको, आपस्तम्ब, हिरण्यकेशी, मानव, बौधायन र वैखानस कृष्णा यजुर्वेदका, गोभिल र खादिर सामवेदका तथा कौशिक अथर्ववेदका गृहसूत्रहरू मानिन्छन् । गृहसूत्रसँग प्रायः सबैजसो धर्मसूत्र पनि पर्दछन् । यिनमा धर्म, राजा, जनताका अधिकार तथा कर्तव्य, विवाह, वर्णाश्रम धर्म, न्याय व्यवस्था, भोजन, शुद्धि तथा प्रायश्चित आदिको विवेचना गरिएको छ । वेदसँग सम्बन्धित तिन धर्मसूत्र प्राप्त भएका छन् - आपस्तम्ब, हिरण्यकेशी र बौधायन । यिनको अतिरिक्त गौतम र वशिष्ठका धर्मसूत्र पनि छन् । कालान्तरमा स्मृतिग्रन्थको विकास धर्मसूत्रबाटै भएको हो ।

वैदिक साहित्यको रचनाकाल सम्बन्धमा विद्वानहरूका विभिन्न मतहरू छन् । अधिकांश मुख्य उपनिषदहरूको रचना गौतमबुद्ध भन्दा पहिले र अधिकांश सूत्रहरूको रचना त्यसपछि भएको मानिन्छ । मुख्य वैदिक साहित्य छैठौँ शताब्दी ई.पू. नै लेखिएका थिए । यिनमा ऋग्वेदलाई सर्वप्राचिन वैदिक साहित्य मानिन्छ । तर यसको रचनाकालबारे विभिन्न मतहरू छन् । मैक्समूलरले यसको रचना १२०० र १००० ई.पू. बीचमा भएको बताएका छन् । यो मत स्वीकार्ने हो भने सम्पूर्ण वैदिक साहित्य रचनाका लागि ६०० वर्षभन्दा कम समय लागेको देखिन्छ । तर वैदिक साहित्यको भण्डार हेर्दा यो समय अत्यन्त थोरै हो । त्यसैगरी बालगंगाधर तिलक र यकोनी जस्ता विद्वानले ऋग्वेदको प्रारम्भ विन्दू ६००० ई.पू. मान्दछन् । अविनाशचन्द्र दाशले ऋग्वेदको समय २५००० वर्ष पुरानो मानेका छन् । वर्तमानमा विष्टरनिदजको

मतलाई अधिकांशले स्वीकारेका छन् । उनले वैदिक साहित्यको प्रारम्भ २५०० देखि २००० ई.पू. मानेका छन् । यो समय सिन्धुघाटी सभ्यता र आर्यहरूको यस क्षेत्रमा प्रवेशको सम्भाव्य समयको नजिक मानिन्छ । पश्चिम एशियामा प्राप्त अभिलेखमा वैदिक देवताको समय १४०० ई.पू. लाई मानिएको छ ।

उपनिषद् साहित्य

वैदिक साहित्यमा संहिता, ब्राम्हण र आरण्यक पछि उपनिषद् साहित्यको समय मानिन्छ । उपनिषद्को अर्थ कसैको नजिक वस्तु भन्ने हुन्छ । यसबाट के कुराको संकेत पाइन्छ भने गुरुकुल परम्परामा विद्यार्थीले गुरुको समीप रहेर गुह्य आध्यात्मिक शिक्षा लिने गर्दथे । प्रारम्भमा यही आध्यात्मिक शिक्षालाई उपनिषद् भनिन्थ्यो । कालान्तरमा गुह्य आध्यात्मिक शिक्षा दिने शास्त्रलाई उपनिषद्को रूपमा बुझ्न थालिएको पाइन्छ ।

उपनिषद्को संख्या धेरै पाइन्छ । मुक्तोपनिषद्मा १०८ उपनिषद्को संख्या उल्लेख छ । जसमा १० ऋग्वेदसँग १९ शुक्ल यजुर्वेदसँग ३२ कृष्ण यजुर्वेदसँग १६ सामवेदसँग ३१ अथर्ववेदसँग सम्बन्धित देखाईएको छ । तर उपनिषद्को संख्या १०८ भन्दा बढी भएको उल्लेख छ । यिनमा करिव एक दर्जन जति मात्र उपनिषद् महत्वपूर्ण छन् । हिन्दूहरूको दृष्टिकोणमा उपनिषद् वेदका शाखा हुन त्यसैले वैदिक ग्रन्थ समान यी नित्य छन् । उपनिषद्को रचनाकाल सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टिकोणहरू पाइन्छन् । तर धेरै विद्वानको मत अनुसार यिनको रचना गौतमबुद्धभन्दा पहिले भैसकेको थियो । ऐतरेय, कौशितकी, तैत्तिरिय, महानारायण, बृहदाख्यक, छान्दोग्य, केन आदि उपनिषद् ब्राम्हण ग्रन्थ अन्तर्गत मानिन्छन् । यि पाणिनी र गौतमको समय पूर्व नै रचना गरिएका थिए । दोस्रो वर्गमा कठ, श्वेताश्वेतर, महानारायण, ईश, मुण्डक र प्रश्न उपनिषद् पर्दछन् । तेस्रो वर्गका माण्डुक्य र मैत्रायणी उपनिषद् पर्दछन् । भाषा र शैलीको आधारमा यिनको रचना बुद्धपछि भएको मानिन्छ, तर पनि यिनको गणना वैदिक साहित्य अन्तर्गत हुने गर्दछ । चौथो वर्गका उपनिषद् वेदसँग त्यति सम्बन्धित मानिदैनन् । यी भाषा र शैलीको आधारमा पुराणसँग सम्बन्धित मानिन्छन् । यी पनि बुद्धकाल पछिका मानिन्छन् । उपर्युक्त आधारबाट उपनिषद्हरूको रचना केही शताब्दीमा भएको बुझिन्छ । विषयवस्तुको दृष्टिकोणबाट उपनिषद्लाई धेरै भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । अधिकांश मुख्य उपनिषद्को विषय वेदान्त हो । जसमा ब्रम्ह र आत्माको स्वरूप र तिनको सम्बन्धबारे विवेचना पाइन्छ । बाँकी उपनिषद् जो

बौद्धकालको सेरोफेरोमा लेखिएका थिए तिनलाई ५ भागमा विभक्त गर्न सकिन्छ - योग, सन्यास, वैष्णव, शैव र सांख्य विषय सम्बद्ध । उपनिषदको रचना शैलीमा पनि भिन्नता छ । केही गद्यात्मक केही पद्यात्मक केही गद्य पद्य मिश्रित छन् ।

उपनिषदको रचना केही शताब्दीसम्म निरन्तर रहेको पाईन्छ । यिनमा परस्पर विरोधी सिद्धान्त देखिनु आश्चर्यको विषय होइन । तर सबै उपनिषदको लक्ष्य सृष्टि रहस्य बुझ्नु रहेको छ । उपनिषदका ऋषि, आचार्यहरूको विश्वास अनुसार यो परिवर्तनशिल जगतको आधार ब्रम्ह हो, जो शाश्वत छ । यसैगरी मानिसको शरीर मन भन्दा पर आत्मा तत्त्व छ जो शाश्वत र अविकारी छ । जीवात्मा वास्तविक रूपमा ब्रम्ह हो । ब्रम्ह र आत्मा बीच समानताको लागि उपनिषदले धेरै जोड दिएको छ । "तत् त्वम असि" (Tou art He) नै उपनिषद सिद्धान्तको सार हो । ब्रम्हको स्वरूपबारे बताउन कठिन छ । वास्तवमा ब्रम्ह सबै किसिमका विशेषणभन्दा टाढा छ । त्यसैले उपनिषदले ब्रम्हको लागि "नेति तेति" शब्दको प्रयोग गरेको छ । ब्रम्ह जीवात्मा बीचको सम्बन्ध बुझ्न र ब्रम्ह साक्षात्कार उपनिषदको चरम लक्ष्य हो ।

वेदको यज्ञ धर्ममा आरम्भदेखि धेरै कम मानिसको मात्र रुचि थियो । ब्राम्हण ग्रन्थमा यज्ञको महत्त्व र फल प्राप्तिको कुरा वर्णन गरिएको छ । उपनिषदकालमा आएर विस्तारै मानिसहरू यज्ञ धर्मबाट अलग हुने चेष्टा गर्न थाले । वरु यता आएर सत्यको मूल स्वरूपतिर समाज आकर्षित हुन थालेको पाईन्छ । पुरोहित वर्गको यज्ञधर्मसँग घनिष्ठ सम्बन्ध थियो । अतः दार्शनिक खोजमा क्षत्रि वर्गको ध्यान गएको बुझिन्छ । उपनिषदकालमा अधिकांश विचारक क्षत्री वर्गका नै थिए । छैठौं शताब्दी ई.पू. तिर गौतम, महावीर आदिको नेतृत्वमा निवृत्तिपरक आन्दोलनको सूत्रपात पनि यही प्रवृत्तिको परिणाम थियो । उपनिषदको हिन्दू समाजमा ठूलो महत्त्व छ । उपनिषद् सिद्धान्त हिन्दू धर्ममा आधारित छ । हिन्दू धर्ममा तिन ग्रन्थलाई सम्मिलित रूपमा प्रस्थानत्रयी भनिन्छ । यिनमा उपनिषद, गीता र ब्रम्हसूत्र पर्दछन् । यिनमा मानवजीवनको मार्ग र साधनलाई प्रतिपादन गरिएको छ । उपनिषद विभिन्न धाराहरूको श्रोत मानिन्छ । कालान्तरमा जति दार्शनिक भए ती सबैले उपनिषदलाई आधार बनाएका छन् । आधुनिककालमा उपनिषदको महत्त्व हिन्दू समाजमा मात्र सीमित छैन । यसको विस्तार युरोप, अमेरिका आदि क्षेत्रमा समेत भएको छ । विश्वका करिब सबैजसो प्रमुख भाषाहरूमा यिनको अनुवाद भएको छ ।

गीता महाभारतको भीष्म पर्वको एक अंश हो । संस्कृतका लोकप्रिय ग्रन्थमा गीताको अग्रस्थान छ । यद्यपि गीतालाई श्रुति नमानी स्मृति अन्तर्गत राखिएको छ । तर पनि प्राचिन कालदेखि हिन्दू समाजमा यसको जुन महत्त्व र यसप्रति श्रद्धा छ त्यो ठाउँ अरु कुनैपनि ग्रन्थले लिन सकेका छैनन । यसको कारण गीताका समस्त उपदेश भगवान श्री कृष्णले दिएका थिए जो ईश्वरका अवतार थिए । भनिन्छ कि जब कौरव र पाण्डवका सेना आमनेसामने भएर युद्ध तयारीमा थिए त्यस समय अर्जुनको मन द्विविधामा थियो । किनभने कौरव र पाण्डव बन्धु बान्धव थिए । कौरवको विपक्षमा गाण्डिव धनुष चलाउन उनले मानिरहेका थिएनन । उनीहरू सगोत्री र एउटै परिवारका थिए । यसरी बन्धु मारेर राजभोग गर्नु कीमार्थ उपयुक्त होइन भनि उनी पछि हटिरहेका थिए । उनको अन्तस्करण धर्म र स्वार्थको रणक्षेत्र बनिरहेको थियो । यस्तो अवस्थामा उनी आफ्ना परामर्शदाता तथा सारथी श्रीकृष्णसँग आफूमा भएको स्थितिको अवगत गराउँदै समस्या समाधानको लागि याचना गर्दछन् । कृष्णले अर्जुनलाई निष्काम कर्मको उपदेश दिन्छन् । यिनै उपदेशलाई व्यासले महाभारतको भीष्म पर्वमा ७०० श्लोकमा लिपीबद्ध गर्दछन् जो पछि गीताको नामले प्रसिद्ध हुन गयो । त्यसैले उपनिषदलाई गाई, कृष्णलाई गोठालो र अर्जुनलाई बाच्छाको संज्ञा दिईएको छ । यसको अर्थ उपनिषदका सार सिद्धान्तहरूलाई संग्रहित गरेर अर्जुनलाई रसपान गराउने काम श्रीकृष्णले गरेका थिए ।

गीताको परम्परालाई अधिकांश हिन्दू विद्वानहरू स्वीकार्दछन् । तर टि.ट्वीलर जस्ता पश्चिमा विद्वानहरू गीतालाई महाभारतको अंश मान्दैनन । उनीहरूले युद्धको समयमा कृष्ण र अर्जुनबीच यति लामो सम्वादलाई अकल्पनिय मान्दछन् । उनको विचारमा मूल महाभारत वीर काव्य मात्र हो । महाभारतमा गीता जस्तो दार्शनिक ग्रन्थ अटाउन नसक्ने उनको मत छ । त्यसैगरि उनले गीतालाई पौराणिक कालको बताएका छन् । उनले गीतालाई महाभारत पछिको ग्रन्थ मान्दछन् । तर यस क्षेत्रका विद्वानहरू यो मतसँग सहमत देखिदैनन । उनीहरू महाभारतलाई गीताको अंश मान्दछन् । छान्दोग्य उपनिषदमा एउटा देवकी पुत्र कृष्णको उल्लेख पाईन्छ जसले कर्मयोगको शिक्षा प्राप्त गरेका थिए । गीताको कर्म सिद्धान्त उपनिषदकालमा परिचित थियो । यही कुरा मूल महाभारतमा रहेको हुनुपर्दछ । यसैलाई विकसित गरेर पछि कसैले गीताको वर्तमान रूप दिएको हुन सक्दछ । गीताको रचनाकाल र यसका सन्देशको विषयमा पनि विद्वानहरूमा ठूलो मतभेद छ । पाश्चात्य विद्वानहरूले

गीतामा भएका विषय र विचारधाराहरू परस्पर विरोधी बताएका छन्। त्यसैले उनीहरूले गीताको रचना विभिन्न समयमा विभिन्न व्यक्तिहरूले गरेको मान्दछन्। केही पाश्चात्य विद्वानले गीताको रचना २०० ई.पू. तिर भएको मानेका छन्। तर विष्णु र कृष्णलाई समेटनुले यसको विश्वसनीयतामाथि शंका व्यक्त गरेका छन्। गाबेले ई.पू. दोस्रो शताब्दीतिर यसको रचना भएको मान्दछन्। हप्कीन्स, कीथ जस्ता विद्वानहरूले गीतालाई श्वेताश्वेतर उपनिषदसँग मिल्दोजुल्दो बताएका छन् र गीतालाई उपनिषद्को भाग मान्दछन्। साथै यसलाई कृष्ण सम्प्रदायको सिद्धान्त अनुसार पछि परिवर्तन गरिएको मान्दछन्। ओटो र याकोबी जस्ता विद्वानहरूले गीतालाई धार्मिक र दार्शनिक ग्रन्थ मान्दैनन्। उनीहरूको अनुसार यो महाकाव्यको एक सुन्दर अंश हो र पछि यसलाई दार्शनिक रूप दिईएको बताएका छन्।

उपर्युक्त मतलाई भारतीय विद्वानहरू मान्दैनन्। उनीहरूले गीतामा परस्पर विरोधी सिद्धान्तहरू अवश्य छन्, तर यसमा अन्तरनिहित सिद्धान्तहरूमा कुनै भिन्नता छैन। अर्थात् गीताको रचना एकै समयमा भएपनि विभिन्न दार्शनिकहरूले विभिन्न समयमा दार्शनिक मतलाई समन्वय गरेका छन्। राधाकृष्णनले गीतामा महाभारतकालिन परिस्थिति भएपनि यसमा उपनिषदका आदर्श र सिद्धान्तहरू अन्तरनिहित छन्। भारतमा भागवत धर्मको प्रभावको कारण गीताको रचनाकारले उपनिषद्का सिद्धान्तहरूलाई नयाँ भक्ति आन्दोलनको सिद्धान्तसँग समन्वय गर्ने प्रयास गरेका छन्। यही कारणले गीतामा विभिन्न विचारधारा देखिन्छन्। राधाकृष्णनले गीताको रचना पाँचौँ शताब्दी ई.पू. मा भएको मानेका छन्। यो यथार्थमाथि आधारित देखिन्छ। एकातिर गीताको प्रारम्भिक उपनिषदसँग निकटता देखिन्छ। गीताको सिद्धान्त ईश, कठ र श्वेताश्वेतर उपनिषदसँग नजिक देखिन्छ। गीता स्वयमले श्रीमदभागवत नामको उपनिषद उल्लेख गरेको छ। वेद प्रतिको गीताको दृष्टिकोण उपनिषद समान छ। गीताले वेदको प्रमाणिकतालाई अस्वीकारदैन। तर उपेक्षाभाव भने अवश्य देखिन्छ। बौद्धधर्मसँग गीताको सम्बन्ध थिएन। सम्भवतः बौद्धधर्म अलोकप्रिय भएको समयमा गीताको रचना भएको थियो। गीता हिन्दू धर्मका ६ दार्शनिक सम्प्रदायहरू मध्ये सांख्य र योगसँग निकट देखिन्छ। अर्को शब्दमा गीताको रचना दार्शनिक सम्प्रदायको विकासपूर्व नै भैसकेको थियो। गीतामा प्रयुक्त भाषा र शैलीले पनि यस कुराको पुष्टि हुन्छ। यी सबै तथ्यबाट गीताको रचना प्रमुख उपनिषदहरू पछि र बौद्ध र जैन धर्मको उदय संगैको वातावरणमा भएको थियो। यो समय गौतमबुद्धको आसपासको समय पनि हुन सक्दछ।

गीताको रचना हनुपूर्व मोक्ष प्राप्तिका दुई माध्यमलाई मानिन्थ्यो - यज्ञ र ज्ञान । तर यी दुबैको लागि अध्ययन गर्नु र धनवान, सुशिक्षित हनुपर्ने आवश्यकता थियो । यसकारण वैदिक यज्ञ धर्म र उपनिषदको ज्ञानमार्ग दुवै सबै पक्षको लागि सम्भव थिएनन । गीताले वैदिक यज्ञलाई मान्यताको साथै उपनिषदको आत्मा र ब्रम्ह तत्त्वलाई पनि स्वीकार गरेको पाइन्छ । तर साधारण जनमानसका लागि सांख्यको द्वैतवादलाई पनि स्वीकारेको देखिन्छ । यसबाट ब्रम्हको व्यक्त रूप पुरुषोत्तम या वासुदेवलाई भक्तिको उद्देश्य बनाउनु सम्भव हुन गयो । पुरुषोत्तम प्राप्त गर्नको लागि भक्ति र निष्काम कर्मलाई माध्यम बनाईएको पाइन्छ । यस प्रकार गीतामा वेद, उपनिषद र सांख्ययोगका सिद्धान्त र भागवत सम्प्रदायका सिद्धान्तलाई एक सूत्रमा बाँध्ने प्रयास भएको देखिन्छ । त्यसैले हिन्दूहरूले गीतालाई महत्वपूर्ण ग्रन्थको रूपमा स्वीकारेका छन् । वेदान्तमा गीतालाई उपनिषद, ब्रम्हसूत्रसंगै राखी प्रस्थानत्रयीको रूपमा स्वीकारिएको छ । यही मतको आधारमा अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैताद्वैत सिद्धान्तको विकास भएको मानिन्छ ।

पुराण परिचय

संस्कृत साहित्यमा पुराणहरूको विशेष महत्व छ । धार्मिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा पुराणले वैदिक धर्मलाई व्यवस्थित गरेको मानिन्छ । प्राचिन वैदिक धर्ममा वेदको जुन स्थान छ परवर्ति हिन्दू धर्ममा पुराणहरूको त्यत्तिकै महत्व छ । पुराणहरूमा प्राचिन भूगोल, इतिहास, समाज, राज्यव्यवस्था, संस्कृति आदिको प्रचुरता छ । साहित्यिक दृष्टिकोणबाट पनि श्रीमद्भागवत जस्तो पुराणलाई उच्च श्रेणीको मानिन्छ । तर पुराणमा राजनीतिक इतिहाससँबारे भएको उल्लेख र त्यसमा प्रयोग भएको अतिशयोक्तिपूर्ण अलंकरणका कारण उपेक्षाभाव पनि प्रकट हुन्छ । तर पछिल्लो समयमा विल्सन, वनर्जी, जयसवाल जस्ता विद्वानहरूले यिनमा गरेको सुधारले पुराणहरूको महत्व स्थापित भएको छ ।

पुराण शब्दको अर्थ “पुरानो” भन्ने हुन्छ । संस्कृत साहित्यमा यसको प्रयोग पुराना आख्यानहरूको अर्थमा भएको छ । ब्राम्हण, उपनिषद र प्राचिन बौद्ध ग्रन्थमा यिनको प्रयोग इतिहास शब्दसँग भएको छ । इतिहासले पनि विगतका घटनाहरूको चर्चा गर्दछ । तर पुराणको क्षेत्र इतिहासभन्दा विस्तृत छ । पुराणहरूको महत्व हाम्रो समाजमा प्राचिनकालदेखि देखिन्छ । अथर्ववेदमा चार वेद पछि पुराणहरूको उल्लेख छ । पुराणहरूमा प्राचिन आख्यान मात्र छैनन । छान्दोग्य उपनिषदमा पुराणलाई

पाचौं वेद भनिएको छ । सूत्र साहित्यका लेखक सम्भवतः पुराणहरूसँग परिचित थिए । गौतम धर्मसूत्रमा पुराणलाई वेद, धर्मशास्त्र र वेदाङ्ग सँगै राखिएको छ । आपस्तम्ब धर्मसूत्रमा भविष्य पुराणलाई उद्धृत गरिएको छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा पनि पुराण सम्बद्ध पक्षहरू समेटिएका छन् । यसरी पुराणहरूको निर्माण उत्तर वैदिक कालदेखि मौर्यकालसम्म भएको उल्लेख पाईन्छ । पुराणहरूबारे पनि विभिन्न धारणाहरू छन् - प्राचीन पुराण र वर्तमान पुराण । प्राचिन पुराणलाई वर्तमानमा अस्तित्वमा रहेका पुराण नमान्ने विद्वानहरू पनि छन् । प्राप्त पुराणहरूमा ईशाकालपछि तेस्रो, चौथो शताब्दी तिरको इतिहासपनि दिईएको छ । प्राचिन पुराणहरूमा यो सम्भव थिएन । अर्को प्राचिन पुराणहरूमा दिईएका उद्धरण वर्तमान पुराणमा भेटिदैनन । त्यस्तै अमरकोष, मत्स्य, विष्णु र ब्रम्हाण्ड आदि पुराणमा पुराणहरू पाँच लक्षणका विशेषता बताईएको छ - सृष्टिको विस्तार, पुनः सृष्टि, वंशावली, समस्त मानव जातिको वंशावली । तर प्राप्त पुराणमा यी कुरा पाईदैनन । तर वर्तमानमा प्राप्त पुराणहरूमा केवल एक खण्ड मात्र यी लक्षणसँग सम्बन्धित छन् । प्राचिन पुराणमा यी पाँच लक्षणको अतिरिक्त कृष्ण, विष्णु, शिव, ब्रम्हा, गणेश आदि देवताको आख्यान र गुणगानको साथै चार पुरुषार्थको विवेचना, वर्णाश्रम व्यवस्था, श्राद्ध, व्रत, तीर्थ, महात्म्य आदि विषयको विवरण पाईन्छ । अग्नी पुराणले त पुराणलाई विश्वकोष उल्लेख गरेको छ । उपर्युक्त तथ्यबाट वर्तमानमा प्राप्त पुराणहरू प्राचिन पुराण होईनन । वर्तमान पुराण प्राचिन पुराणका परिवर्तित र संशोधित रूप हुन । वर्तमानमा प्राप्त पुराणहरू यो रूपमा कहिले आए निश्चित रूपमा भन्न सकिँदैन । पाश्चात्य विद्वानहरूले यिनलाई करिब एक हजार वर्ष पुराना मानेका छन् । तर भारतीयहरू यो कुरा स्वीकार्दैनन । धेरैजसो प्रमुख पुराणमा यस क्षेत्रको इतिहास यिनीहरू सातौँदेखि नवौँ शताब्दीतिरका मानिन्छन् । विन्टरनिट्जले बौद्धग्रन्थ ललितविस्त जसले आफूलाई पुराण भन्दछ “सद्धर्म पुण्डरिक, करण्डव्यूह र महावस्तु आदि ग्रन्थ जसको रचना ईश्वीको पहिलो शताब्दीमै भएको थियो, यिनमा पुराणको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी महाभारत र पुराणको तुलनात्मक अध्ययनबाट महाभारतमा पुराणको अन्तिम रूप पाईन्छ । महाभारतमा “पुराणहरूमा यस्तो भनिएको छ” भन्ने शब्द धेरै प्रयोग भएको छ । महाभारतको वक्ता लोमहर्षणलाई पुराणको पनि ज्ञाता मानिएको छ । हरिवंशमा वायूपुराणलाई उद्धृत गरिएको छ । यसकारण महाभारतको अन्तिम सम्पादन हुनुपूर्व पुराणको रचना भैसकेको थियो । यसको सम्पादन चौथो शताब्दी ईश्वीतिर मानिन्छ । यस समयको एक अभिलेखमा “शतसाहसी

संहिता (महाभारत) को उल्लेख छ । सम्भवतः विष्णु, मार्कण्डेय, ब्रम्हाण्ड र वायूपुराणहरूको निर्माण पाँचौं शताब्दी सम्म भैसकेको थियो । त्यस्तै भागवत, मत्स्य जस्ता पुराणहरूको रचना सातौं शताब्दीसम्म भैसकेको थियो ।

वेदव्यासले वेदहरूको संकलन र सम्पादन गरेपछि आख्यान, कथा, गीत, जनश्रुतिलाई आधार मानेर पुराणहरूको रचना भयो । महाभारतको रचना लोमहर्षणले गरेको मानिन्छ । उनले पुराण संहितालाई ६ भागमा बाँडेर ६ वटा शिष्यलाई पढाएका थिए । यी मध्ये तिनजनाले आफ्ना छुट्टै संहिताको रचना गरे । लोमहर्षणको संहिता सहित यिनै तिन संहितालाई मूल संहिता भनिन्छ । यिनलाई आधार मानेर पछि पुराणहरूको संख्यामा वृद्धि हुँदै गयो । कुनै पुराण स्वतन्त्र रूपमा लेखिएका पनि पाईन्छन् । उदाहरणको लागि गरुड पुराणमा भनिएको छ - गरुडले पुराण संहिताकर्ताबाट वर पाएर गरुड पुराणको रचना गरेको थियो । पराशरले पनि यस्तै किसिमले पुराणको रचना गरेका थिए । संख्या वृद्धिको साथसाथै पुराणको आकार प्रकारमा पनि वृद्धि हुँदै गयो । उपनिषद् युगमा तत्कालिन विचारधारा अनुसार सृष्टि सम्बन्धि अध्याय पनि पुराणमा जोडिएको छ । पछि गएर पुराणमा दान, दीक्षा, तीर्थ, व्रत, श्राद्ध आदिसँग सम्बन्धित सामग्री पनि थपिएको पाईन्छ । पुराणहरूलाई दुई भागमा बाँडिएको छ । महापुराण र उपपुराण । पुराणमा महापुराणको संख्या अठार उल्लेख गरिएको छ । बिनमा - ब्रम्ह, पद्म, विष्णु, वायु, भागवत, नारदीय, मार्कण्डेय, अग्नि, भविष्य, वारह, लिंग, स्कन्द, वामन, कुर्म, मत्स्य, गरुड, ब्रम्हाण्ड, ब्रम्हवैवर्त हुन । केही पुराणमा भागवतको ठाउँमा देवी भागवत र वायुको ठाउँमा शिवपुराणको नाम दिईएको छ । यिनको वर्गिकरण पनि विभिन्न प्रकारले गरिएको पाईन्छ । तर पञ्चलक्षणको परिभाषालाई आधार मान्ने हो भने वायु, ब्रम्हाण्ड, विष्णु र मत्स्यलाई अन्य पुराण भन्दा पहिलेका मान्नुपर्दछ । पद्म पुराणमा यिनलाई सत्त्व, रज, तम तीन गुणमा विभाजित गरिएको छ । विष्णु पुराणलाई सात्वीक । यसको अनुशरणबाट मोक्ष प्राप्त हुन्छ भनिएको छ । ब्रम्ह पुराणलाई रजोगुण प्रधान मानिएको छ । यसको अनुशरणबाट स्वर्ग प्राप्त हुन्छ भनिएको छ । शिव पुराणलाई तामसी मानिएको छ, यसको अनुशरणबाट नर्क गईन्छ भनिएको छ । त्यस्तै हरप्रसाद शास्त्रीले पुराणलाई ६ भागमा बाँडेका छन् - विश्वकोष समानका गरुड, अग्नी र नारदपुराण, तीर्थ व्रतकको व्याख्या गर्ने स्कन्द, पद्म र भविष्य पुराण, दुई पटक संशोधित ब्रम्ह, भागवत र ब्रम्हवैवर्त, ऐतिहासिक पक्ष समेटने विष्णु र ब्रम्हाण्ड पुराण, साम्प्रदायिक पुराण लिंग, वामन र मार्कण्डेय पुराण, तथा आफ्नो प्रारम्भिक अवस्थामा नरहेका वराह, कुर्म र मत्स्य । पुराणको अर्को वर्ग

उपपुराण भनिन्छ । महापुराण र उपपुराणमा त्यति भिन्नता पाइँदैन । उपपुराण साम्प्रदायिक भावनाका छन् र विषयवस्तुमा पनि केही भिन्नता छ । यिनको संख्या सामान्यतया १८ मानिएको छ । तर यिनका नामबारे स्थायित्व पाइँदैन । केही विद्वानहरूले यिनको संख्या करिब १०० पुऱ्याएका छन् ।

बाल्मीकि र रामायण

बाल्मीकिको बारेमा धेरै जानकारी प्राप्त हुन सकेको छैन । हिन्दू परम्परा र मान्यता अनुसार बाल्मीकि रामायणकालिन र रामका समकालिन थिए । उनले रामायणको रचना रामको राज्यकालमा गरेको कुरा पाइँन्छ । बाल्मीकिलाई रामायण महाकाव्य लेख्ने प्रेरणाबारे कथा पाइँन्छन् । कथा अनुसार एकदिन उनी नुहाउनको लागि नदी किनारतर्फ जाँदै थिए, त्यसबखत यौनक्रिडारत क्रौन्च पक्षीलाई उनले देखे । उक्त जोडी पानीमा तैरिरहेका थिए । त्यसैबखत एउटा सिकारीले कामरत क्रौन्च पन्छीलाई मान्यो । भाले पक्षी मरेपछि पोथी क्रौन्च पक्षीको विलाप सुनेर बाल्मीकि करुणा द्रवित हुन गए । त्यसैबेला एकाएक उनको मुखबाट एउटा वाक्य निकल्यो । जसको आशय थियो - हे निषाद ! तैले काममोहित यो पक्षी मारिस त्यसकारण तैले जीवनभर पद प्रतिष्ठा प्राप्त गर्ने छैनस । त्यही समय ब्रम्हाजी त्यहाँ प्रकट भए र करुणाको कारणले उनको मुखबाट जुन शब्द निकलेको थियो त्यो कविता थियो । ब्रम्हाले त्यही छन्दमा रामको जीवनी लेख्न अनुरोध गरे । बाल्मीकि लौकिक संस्कृतमा व्यवहारमा लागु हुने सम अक्षरबाट युक्त अनुष्टुप छन्दको आविष्कारक मानिन्छन् । उनले त्यसरी नै रामायण महाकाव्य लेखे । त्यही कारण उनलाई आदिकवि भनिन्छ ।

बाल्मीकि आश्रम नेपालको नवलपरासी जिल्लाको त्रिवेणी संगमस्थित भैंसालोटन भन्ने ठाउँमा छ । स्थानिय मान्यता र परम्परा अनुसार बाल्मीकिले त्यही बसेर सम्पूर्ण रामायणको रचना गरेका थिए । बाल्मीकि रामायणमा २४ हजार श्लोक पाइँन्छन् । त्यसैले यसलाई "चतुर्विंशति संहिता" भनिएको हो । यी श्लोकलाई सात काण्डमा विभाजित गरिएको छ । यिनमा - बाल, अयोध्या, अरण्य, किष्किन्ध्या, सुन्दर, युद्ध र उत्तरकाण्ड पर्दछन् । यदि उपरोक्त अनुश्रुतिमा विश्वास गर्ने हो भने सम्पूर्ण रामायणको रचना बाल्मीकिले नै गरेका थिए । तर रामायणको मूल स्वरूप वर्तमानभन्दा धेरै सानो थियो । कालान्तरमा समयक्रमसँगै यसको आकारमा वृद्धि हुन गयो । रामायणको विषयवस्तु विभिन्न ठाउँमा फरक फरक किसिमको पाइँन्छ । रामायणका मुख्य

तिनपाठ उपलब्ध छन् - दाक्षिणात्य, वंगीय र पाश्चिमोत्तरीय । प्रत्येक संस्करणमा यस्ता धेरै श्लोक छन् जो अन्य संस्करणसँग मेल खादैनन् । केही ठाउँमा सर्गहरूको अस्तित्व पनि अन्यमा पाइदैन । सम्भवतः यिनलाई पछि समावेश गरिएको थियो । धेरै विद्वानहरूले मूल रामायणमा बालकाण्ड र उत्तरकाण्ड नभएको स्वीकारेका छन् । युद्धकाण्डको अन्तिममा दिइएको फलश्रुति, उत्तरकाण्डमा देखिएको पुनरुक्ति दोष, बालकाण्ड तथा उत्तरकाण्डको शैली तथा अन्य काण्डका शैली बीचको भिन्नता, उत्तरकाण्डमा कथाको अभाव, आदि कारणले माथिको विचार पुष्टि हुन्छ । जुन समयमा रामायणको रचना भयो त्यस समयमा धेरै विषयहरूमा सम्भवतः उतारचढाव आइसकेको थियो । जसले रामायणको रचना र सम्पादन गरे उनीहरू आलोचनाको पक्षभन्दा भक्तिभावबाट प्रेरित थिए । त्यसले उनीहरूले रामायणको नाममा जे जति सामग्री प्राप्त गरे तिनैलाई लिपीबद्ध गर्ने काम गरे ।

बाल्मीकि रामायणको मूल स्वरूपको वर्तमानमा कल्पना मात्र गर्न सकिन्छ । वर्तमानमा चलनचल्तीमा आएको रामायण आकारमा ठूलो र बाल्मीकि रामायणकै रूपमा विकसित हुनसक्यो । जहाँसम्म मौलिक रामायणको कुरा छ त्यसको रचना बाल्मीकिले रामको समयमै गरेका थिए । पार्जितरले रामको समय १६०० ई.पू. मानेका छन् । तर रामायणको भाषा, शैली, अलंकरण आदि कारणले त्यति पुरानो अनुभव हुँदैन । तर रामायणको रचना बौद्धकालभन्दा पहिले भएका संकेतहरू छन् । बौद्ध र जैन साहित्य रामकथासँग परिचित भएको पाईन्छ । जातक कथामा रामायणका आख्यानका अंश पाईन्छन् । रामायण भने गौतमबुद्ध र बौद्धधर्मसँग परिचित भएको पाईदैन । केवल एक ठाउँमा मात्रै बुद्धको उल्लेख पाईन्छ । अन्य ठाउँमा पाईदैन । केही विद्वानहरूले रामायणको रचना कुनै पौराणिक गाथाको आधारबाट भएको बताएका छन् । तर धेरै विद्वानहरू यो मतसँग सहमत छैनन् । त्यस्तै पाटलीपुत्रको स्थापना सोन र गंगा किनारमा किल्ला बनाएर बुद्धका समकालिन अजाददसत्रुले ई.पू.५०० को वरपर गरेका थिए । रामायणमा रामलाई सोनगंगाको संगम भएर गएको उल्लेख गरिएको छ । तर त्यसमा पाटलीपुत्रको उल्लेख छैन । त्यसैगरि महाभारत र रामायणको भाषा, शैली, परिष्कार, अलंकार आदिको तुलना गर्दा रामायण भन्दा महाभारतको रचनाको आरम्भ केही पहिले नै भैसकेको बुझिन्छ । तर महाभारतले पूर्णता पाउनुभन्दा अगाडि नै रामायण अस्तित्वमा आईसकेको थियो । किनभने रामायण महाभारतका पात्रहरूबाट अपरिचित र महाभारत रामायणका पात्रबाट परिचित भएको देखिन्छ । महाभारतमा बाल्मीकिको उल्लेख धेरै ठाउँमा भएको छ र रामसँग सम्बन्धित

स्थानलाई महाभारतमा तीर्थस्थलको रूपमा लिइएको छ । तर बौद्ध जैन आदि साहित्यमा यसलाई साकेत भनिएको छ । याकोवीले मूल रामायणको रचनाकाल ८००-६०० ई.पू. लाई मानेका छन् । अरु धेरैले पनि यो मतलाई स्वीकारेका छन् ।

वर्तमान प्रचलित रामायणको आकार ठूलो छ । सम्भवतः महाभारतको रचना शुरु हुँदा यसको आकार र विषयवस्तु निर्धारित भैसकेका थिए । महाभारतको वर्तमान स्वरूप ईश्वरीको पहिलो शताब्दीमा तय भएको मानिन्छ । त्यसैले रामायणको आकार निर्धारण त्यसै समयमा भैसकेको थियो । रामायणमा यवनहरूको उल्लेखले पनि यही कुरालाई पुष्टि गर्दछ । रामायणलाई संस्कृतका सबै लेखकले आदिकाव्य र वाल्मीकिलाई आदिकवि बताएका छन् । लौकिक संस्कृतमा रामायणभन्दा पुरानो महाकाव्य अरुलाई मानिदैन । यसलाई आदर्श महाकाव्य पनि भनिन्छ । दण्डीको महाकाव्यको कल्पना रामायणलाई आदर्श मानेरै लेखिएको मानिन्छ । श्लोक र छन्दको प्रारम्भ वाल्मीकिबाटै हुन्छ । त्यस्तै रामायणमा अलंकार पनि त्यही अनुपातमा पाईन्छ । यसको भाषा सुरुदेखि अन्त्यसम्म प्राञ्जल, परिष्कृत तर सरल छ । आनन्दवर्धनका अनुसार यो महाकाव्य करुणरस प्रधान छ । यसको सुरु र अन्त्य करुणरसबाटै हुन्छ । संक्षेपमा यो महाकाव्यलाई उत्कृष्ट, आदिम र महत्वपूर्ण मानिन्छ । तर रामायणको महत्व साहित्यिक मात्र छैन । एकप्रकारले यो हिन्दूहरूको आचारशास्त्र हो । यसमा जीवनका गम्भीर समस्या, पारिवारिक तथा सामाजिक सम्बन्ध माथि प्रकाश पारिएको छ । रामायणबाट आदर्शपतिले, आदर्श पत्नी, आदर्श सेवक, आदर्श पुत्र र आदर्श राजाको व्यवहारको जानकारी पाउन सकिन्छ । रामलाई मर्यादा पुरुषोत्तम भनिएको छ । बालकाण्ड र उत्तरकाण्डमा रामलाई विष्णुको अवतारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । मूल रामायणमा उनलाई असाधारण मानवको रूपमा चित्रण गरिएको छ । त्यसैले रामलाई आजपनि समाजमा आदर्श पुरुष, आदर्श पति, आदर्श राजा, आदर्श पिताको रूपमा सम्मान गरिन्छ । हिन्दू समाज रामबाट धेरै अनुप्राणित छ । उनी समाजका आदर्श मात्र होईन प्रेरणाश्रोत पनि मानिन्छन् । संक्षेपमा रामायणका पात्रहरू आदर्श आचरणका जीवित दृष्टान्त हुन ।

रामायणको यही विशेषताले यो महाकाव्य हिन्दू समाजको सर्वप्रिय र आदर्श ग्रन्थ मानिन्छ । यसको रचनाकालदेखि वर्तमानसम्म यसको लोकप्रियतामा कमी आएको छैन । कालीदास र भवभूतिले यसबाट प्रेरणा प्राप्त गरेका थिए । अश्वघोषले पनि यसबाट सन्दर्भ सामग्री प्राप्त गरेको पाईन्छ । जैन साधु विमलसूर (ईश्वरी पहिलो शताब्दी) ले पनि यसैको आधारबाट ग्रन्थ तयार पारेका थिए । यहाँका विभिन्न

भाषामा रामायणको विषयवस्तु समेटिएका छन्। तुलसीदासले सोझै सताव्दीमा लेखेको रामचरित मानस त्यत्तिकै लोकप्रिय छ। समाज अभिप्रेरित छ। यस क्षेत्रको अतिरिक्त जावा, सुमात्रा, बोर्नियो आदि ठाउँमा रामायणको त्यत्तिकै प्रभाव छ। यहाँका रामनवमी, विजयादशमी, चैते दशै, तिहार आदिमा रामायणको लोकप्रियता प्रकट हुनु र रामको स्तूति गरिनुले यहाँको संस्कृतिमा राम र रामायणको महत्व बुझिन्छ। राजर्षि जनक, सीता, हनुमान, सुग्रीव, वाली, रावण आदि यसका विषय हुन। अझ नेपालको मिथिला क्षेत्र रामको ससुरालीको रूपमा सम्मानित छ। रामपत्नी सीताको जन्म नेपालको जनकपुरमा भएको मानिन्छ। राजर्षि जनक उनका पिता मानिन्छन्। यही ठाउँबाट याज्ञवल्क्य जस्ता ऋषिहरूले आफ्नो सुवास फैलाएका थिए। यहाँबाट धेरै ठाउँ र विषय आलोकित भएको मानिन्छ। नेपाली समाजमा विजया दशमीको ठीकामा असत्यमाथि सत्यको विजय र आसुरी शक्ति माथि दैवि शक्तिको विजयको रूपमा ठीका ग्रहण गर्दछन्, पर्व मनाउँछन्। जसको सम्बन्ध रामसँग पनि त्यत्तिकै वलियो रूपमा स्थापित छ। जो नेपाली संस्कृतिको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो।

महाभारत र वेदव्यास

वेदको संकलनकर्ता, सम्पादक, पुराण तथा महाभारतका रचनाकार वेदव्यासको बाबु प्राचिनकालका प्रसिद्ध वैज्ञानिक वशिष्ठको नाति पराशर थिए। एकपटक नाउवाट यमुनानदी पार गर्न लाग्दा उनी मल्लहरूद्वारा पालित कन्या मत्स्यगन्धा सरस्वति प्रति आकर्षित हुन गए। सत्यवती अद्रिका नामक अप्सराकी छोरी थिई। परासरसँगको शारीरिक सम्बन्धबाट एउटा शिशुको जन्म भयो। ऊ कृष्ण वर्णको थियो। त्यसैले उसको नाम कृष्ण र यमुना नदी संगमको द्विपमा जन्मेकोले द्वैपायन भन्न थालियो। पराशरको वरदानको प्रभावबाट सत्यवती मत्स्यगन्धाबाट सुगन्धित भई र कालान्तरमा हस्तीनापुर नरेश शान्तनुकी पत्नी बन्न गई। कृष्णा द्वैपायनले सम्भवतः पराशरबाट शिक्षा प्राप्त गरे। उसले प्रत्येक युगमा धर्म विस्तारै लोप हुँदै जाने कुरा महशुस गर्‍यो। वैदिक वाङ्मय र ज्ञान समाप्त हुने सम्भावना देखेर उसले वैदिक मन्त्रको संकलन र सम्पादन गर्न थाल्यो। वर्तमानमा प्राप्त वाङ्मयलाई उसैले संरक्षण गरेको हो। वेदको व्यास (विस्तार) गरेकोले उसलाई वेव्यास भन्न थालियो। यसपछि उसले आख्यान, कथा, गीत, जनश्रुतिलाई आधार बनाएर पुराणको रचना गर्‍यो र त्यसको शिक्षा र दीक्षा आफ्नो शिष्यको छोरा लोमहर्षणलाई दियो। उसले एउटा विशाल

आश्रमको निर्माण गरेको थियो, जसलाई एक प्रकारले वन विश्वविद्यालय भन्न सकिने अवस्थाको थियो । यहाँ उसको छोरा शुक्र र सुमन्त, जैमिनी आदिले ज्ञान परम्परालाई विस्तार गरे । वैशम्पायन पनि त्यहाँको विद्यार्थी थियो । उसैको चेला याज्ञवल्क्यले नै शुक्ल यजुर्वेदको रचना गरेको हो ।

महर्षि व्यासको महाभारतका पात्रसँग विशेष सम्बन्ध थियो । उनकी आमा सत्यवतीले शान्तनुकी पत्नीको रूपमा चित्राङ्गद र विचित्रवीर्य दुई छोरोलाई जन्म दिएकी थिईन । तर शान्तनुको मृत्युको केही समयपछि दुई भाईले थोरै समय राज्य गरेर निःसन्तान अवस्थामै उनीहरूको मृत्यु भयो । सत्यवतीको सौतेनी छोरो गङ्गानन्दन भिष्मले अविवाहित रहने प्रतिज्ञा गरेको थियो । अतः सत्यवतीले कुल परम्परा बचाई राख्नको लागि आफ्नो जेठो छोरा वेदव्यासलाई नियोग विधिद्वारा विचित्रवीर्यकी रानीबाट सन्तान जन्माउन सल्लाह दिईन । व्यासले यो कुरा स्वीकार गरेर विचित्रवीर्यका रानीसँग धृतराष्ट्र, पाण्डु र एक दासीबाट विदुरको जन्म हुन गयो । धृतराष्ट्रका सय भाइ छोरा कौरव भनिए भने पाण्डुका ५ पुत्रलाई पाण्डव भन्न थालियो । कालान्तरमा यी दुई पक्षबीच राज्यको लागि युद्ध भयो । व्यासले भीष्म र कृष्णको सहयोगबाट युद्ध रोक्ने प्रयास गरे तर सफल हुन सकेनन । महाभारतमा पाण्डुहरूको विजय, उनको स्वर्गारोहण, परीक्षितको राज्यारोहण तथा उनको मृत्यु यी सबै कुराका व्यास प्रत्यक्ष साक्षी थिए । यी सबै घटनाक्रम वर्णन गर्नका लागि उनले एक महाकाव्यको रचना गरे जो कालान्तरमा महाभारत नामले विख्यात भयो ।

नेपालमा व्याससँग सम्बन्धित दुई ठाउँहरू छन् - दार्चुलाको व्यास गर्खा र मादी र सेती नदीको दोभानको द्विपमा अवस्थित व्यास गुफा/गण्डकी महात्म्य अनुसार यही ठाउँमा पराशर ऋषिबाट मत्स्यगन्धाले वेदव्यासलाई जन्म दिएकी थिईन ।

महाभारतमा करिब एकलाख श्लोक पाईन्छन् । त्यसैले यसलाई "शतसाहस्री संहिता" भनिएको हो । यसलाई १८ पर्वमा विभाजन गरिएको छ । जसमा-आदि, सभा, वन, विराट, उद्योग, भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, सौप्लीक, स्त्री, शान्ति, अनुशासन, अश्वमेध, आश्रमवासी, मौसल, महाप्रस्थानिक र स्वर्गारोहण पर्दछन् । स्वर्गारोहणको परिशिष्ट भागमा करिब १२००० श्लोक छन् जसलाई हरिवंश भनिन्छ । महाभारतको कथा कौरव र पाण्डवबीचको युद्धमा आधारित छ । वर्तमान महाभारतमा मूल कथांश थोरै छ । यसमा कलात्मक र रसात्मक पक्षको साथै एक सूत्रता पाईन्छ । महाभारतको रचना व्यासले एकलै वा एकै समयमा गरेका थिए वा विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न विद्वानहरूले थपघट गरेको हुन भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टिकोण पाईन्छन् । स्वयम् महाभारतमा

यसको विकासक्रमका तिन अवस्था बताईएको छ । सर्वप्रथम यसको रचना व्यासले गरे । त्यस समयमा यसमा ८८०० श्लोक थिए । यसको नाम सम्भवतः 'जय' थियो । व्यासबाट धेरै कुरा उनका शिष्य वैशम्पायनले सुने । उनले यसको मूलपाठ जन्मेजयको सर्पयज्ञमा सुनाए । यी दुबैको प्रश्नोत्तरीले गर्दा यो ग्रन्थमा २४००० श्लोक हुन गए । त्यसपछि यसको नाम 'भारत' रहन गयो । त्यसपछि यसलाई सौतीले सुने र मनन गरे । उनले यसलाई "शतसाहस्रीसंहिता" नाम दिए । यसैलाई पछि महाभारत भन्न थालिएको कुरा शास्त्रमा पाईन्छ । यसपछि यसको आकारमा वृद्धि हुन गयो । महाभारतमा अन्तरनिहित भाषा, शैली, छन्दले पनि माथिको कुरा पुष्टि हुन्छ । महाभारतमा वैदिक आर्षको प्रयोग, पौराणिक कथा शैली, अलंकृत काव्य शैली, गद्य, पद्य, वैदिक त्रिष्टुप, लौकिक अनुष्टुप आदि सबै पाईन्छन् । त्यसैले यो एकै समय, एकै व्यक्तिद्वारा रचित ग्रन्थ होईन भन्ने कुरामा विद्वानहरू सहमत छन् ।

माथि भनिए भैं महाभारतका मूल कथांश ग्रन्थको पाँच भाग भन्दा बढी छैन । समयक्रममा विभिन्न विषय र कथा यसमा थपिनु स्वभाविकै हो । महाभारतमा अनेक कथा, पात्रहरुको जीवनी, उनीहरुको पराक्रम आदि थपिएका छन् । उदाहरणका लागि - रामोपाख्यान, नलदमयन्ति कथा, सावित्री सत्यवान कथा, दुश्यन्त र सकुन्तलाका आख्यान, शीविको कथा आदि पर्दछन् । महाभारतलाई परिष्कृत बनाउन ब्राम्हणहरूको भूमिका देखिन्छ । ब्राम्हणहरूले विभिन्न देवीदेवता सम्बन्धि आख्यान, दार्शनिक विषय, साधुसन्तको चरित्र तथा देवता र दैत्यहरूको कथा समयक्रममा थप्ने काम गरेको पाईन्छ । यी सबै तथ्यहरूबाट महाभारतको समय निर्धारण गर्न अष्टयारो पर्न जान्छ । यिनमा विचार गर्नुपर्ने केही विषयहरू छन् । महाभारत आफ्नो वर्तमान स्वरूप कहिले देखि प्राप्त गरेको हो ? मूल महाभारतको रचना कहिले भयो ? यिनमा पहिलो प्रश्नमा महाभारतको वर्तमान स्वरूप ४४५ ई. सम्म आईसकेको देखिन्छ । वर्तमान महाभारतमा पनि लगभग एकलाख श्लोक छन् । धेरै विद्वानहरूले महाभारतको वर्तमान स्वरूपको समय यसको सेरोफेरोलाई मान्दछन् । महाभारतमा यवन र रोमनहरूका उल्लेख भएकोले यसको पुष्टि हुन सक्दछ । तर मूल महाभारतको रचनाबारे यकिन साथ भन्न सकिने स्थिति छैन । ब्राम्हण ग्रन्थमा कुरु पाञ्चाल जाति र कुरुक्षेत्र, परीक्षित, जन्मेजय, भरत, धृतराष्ट्र आदिको चर्चा छ । पाणिनीले युधिष्ठीर, भीम र विदुरको उल्लेख गरेका छन् । महाभारतका केही कथाबारे उक्त वैदिक साहित्य परिचित छन् । यसप्रकार सुरुदेखि अन्त्यसम्म महाभारतको रचना हुन सम्भवतः हजार वर्ष जतिको समय लागेकोमा विद्वानहरू सहमत छन् ।

महाभारतमा मुख्य दुई पाठ उपलब्ध छन्- उत्तर भारतीय र दक्षिणात्य । यी दुवैमा श्लोक, संख्या र अध्यायमा भिन्नता छन् । प्राचिन कालदेखि नै महाभारत विषयमा धेरै टीका लेखिएका पाईन्छन् । यस्ता टीकाकारहरूमा -देव, बोध, सर्वज्ञनारायण महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । यसको प्रसिद्ध टीका सत्रौं शताब्दीको निलकण्ठद्वारा विरचित मानिन्छ । महाभारतलाई सामान्यतयाः इतिहास पुराण र आरण्यानको रूपमा चिनिन्छ । महाभारत एक प्रकाण्ड संग्रह ग्रन्थ हो । महाभारतले स्वयम संहिता बताएको छ । महाभारत एक विशाल विश्वकोष हो जसमा यस क्षेत्रको ऐतिहासिक, धार्मिक, नैतिक र दार्शनिक आदर्शको विधि संग्रहित छ । यस ग्रन्थमा समावेश विषयवस्तु अन्य ग्रन्थमा पाउन सकिँदैन । हिन्दूहरूको जीवनदर्शन गीता महाभारतको अंग हो । विदुर नीति र शान्ति पर्वमा भीष्मका उपदेशले राजनीति र अर्थशास्त्रलाई समेटेका छन् । विष्णु सहश्रनाम, अनुगीता र गजेन्द्रमोक्ष जस्ता आध्यात्मिक र भक्तिपूर्ण ग्रन्थ पनि महाभारतकै अंग हुन । यसमा वैष्णव धर्मको प्रचुरता त्यतिकै छ । रामायण जस्तै यसमा पनि संस्कृत भाषाको उच्चता छ । यसरी समग्रमा महाभारत हिन्दू जीवन पद्धतिको आधार हो जसमा धर्म, दर्शन, सभ्यता, संस्कृति, साहित्य, जीवनदर्शन, मान्यता, मूल्य आदि समावेश गरिएका छन् । महाभारतलाई आदर्श मानेर यस क्षेत्रको सभ्यता र संस्कृतिको रूप वर्तमान अवस्थामा आईपुगेको हो । नेपाली संस्कृति यसबाट अनुप्राणित र निर्देशित छ ।

बौद्ध त्रिपिटक

भगवान बुद्धले आफ्ना उपदेश सम्भवतः आफ्नो क्षेत्रको मगध भाषामा दिएका थिए । बौद्धधर्मका साहित्य पनि आरम्भिक समयमा सम्भवतः पाली र मगध र अन्य स्थानिय भाषामा लेखिएका थिए । बौद्धधर्मको धार्मिक साहित्य त्रिपिटकलाई तिनवटा पेटारो वा बाकसको रूपमा चिनिन्छ । वर्तमानमा पाली भाषामा लेखिएका त्रिपिटक मात्र पूर्ण रूपमा पाईन्छन् । अन्य भाषामा त्रिपिटक आंशिक रूपमा मात्र पाईन्छन् । अन्य भाषामा आंशिक रूपमा लेखिएका त्रिपिटकको त्यति महत्त्व थाहा हुँदैन । पाली त्रिपिटक थेरवादसँग सम्बन्धित छन् । यिनको प्रभाव श्रीलंका र म्यानमारमा बढी छ । केही ग्रन्थमा बौद्ध धार्मिक साहित्यलाई विषयवस्तुको आधारमा ९ भागमा विभाजित गरिएको पाईन्छ । यिनमा -१) सुत्त अथवा गद्यमा उपदेश २) गद्य पद्य दुवैमा उपदेश ३) व्याकरणको अर्थमा ४) गाथा तथा श्लोक ५) लघु कविता ६) इतिवृत्तक अथवा बुद्धले यसो भनेका थिए भन्ने वाक्यांशबाट सुरु गरिने कथन ७) जातक या पूर्वजन्म

सम्बन्धि कथा) अलौकिक कार्य ९ र) प्रश्नोत्तर रूपमा दिईएका उपदेश पर्दछन् । तर यो वर्गिकरण त्यति लोकप्रिय मानिदैन । सबैभन्दा महत्वपूर्ण साहित्य त्रिपिटकको रूपमा विख्यात छ । यी त्रिपिटकमा विनयपिटक जसमा भिक्षु सम्बन्धि नियम छन्, सुत्तपिटक जसमा बौद्धधर्म र नीतिवारेका उपदेश छन् र अभिधम्म पिटक जसमा दार्शनिक सिद्धान्तको प्रतिपादन छ ।

विनयपिटक

त्रिपिटकमा सबैभन्दा पहिले विनय पिटक आउदछ । यस अन्तर्गत चार ग्रन्थ समावेश छन् । यिनमा १) पातिमोक्खः यसमा भिक्षुको लागि संयम र अनुशासनका २२७ नियम समावेश गरिएको छ । यी नियम पालन नगरेमा यसमा प्रायश्चित्तको विधान पनि दिईएको छ । २) सुत्तविभंगः यसमा पूर्व उल्लेखित ग्रन्थका नियमहरूको व्याख्या गरिएको छ । यसका दुई शाखाहरू छन्- महाविभंग (जसमा ८ प्रकारका अपधराधहरूको विवेचना गरिएको छ) भिक्षुनी विभंग (यसमा भिक्षुनीले पान्न गर्नुपर्ने नियमहरू संग्रहित छन्) ३) संदकः यो ग्रन्थ सुत्तविभंगको परिपुरक मानिन्छ । यसका २ भाग छन्- महावग्ग र चुल्लवग्ग । महावग्गमा संघ स्थापनाका कथा, संघ प्रवेश सम्बन्धि नियम छन् । प्राचिन सामाजिक व्यवस्थाको अध्ययनको लागि यो ग्रन्थ महत्वपूर्ण मानिन्छ । चुल्लवग्गमा बुद्ध जीवनी, संघको इतिहास, भिक्षु, भिक्षुनीका लागि नियम तथा अन्तिम दुई प्रकरणमा राजगृह र वैशालीका संगितिहरूको वर्णन छ । ४) परिवारः यसमा प्रश्नोत्तरको रूपमा विनयका अन्य ग्रन्थहरूको निचोड छ ।

सुत्तपिटक

सुत्तपिटकमा बौद्ध धर्मका केही महत्वपूर्ण धर्मग्रन्थ संग्रहित छन् । यसमा पाँच संग्रह छन् । यिनमा दीघ, मज्झिम, संयुक्त, अंगुत्तर र खुट्टक पर्दछन् । यिनमा पहिलो चार निकायमा बुद्ध उपदेश छन् । यिनमा कुनै उपदेश प्रश्नोत्तर, वार्तालापमा आधारित छन् ।

- १) दीघ निकायमा विविध विषयमाथि ३४ वटा सुत्त संग्रहित छन् । यिनको बीचमा कुनै पारस्परिकता पाइँदैन । प्रत्येक सुत्त स्वायत्त र मौलिक जस्ता देखिन्छन् । केही महत्वपूर्ण सुत्तमा ब्रम्हजाल सुत्त, सामन्जफल सुत्त र महापरिवर्तन सुत्तमा बुद्धकालिन धार्मिक सम्प्रदायको विषय छ भने महापरिनिर्वाण सुत्तमा बुद्ध जीवनको अन्तिम समयको विवरण छ ।

- २) मज्झिम निकायमा १५० सुत्तहरूको संग्रह छ, जसलाई तिन भागमा विभाजित गरिएको छ। यी सुत्त लामा पनि छैनन छोटो पनि छैनन। यिनमा त्यस समयका धार्मिक सम्प्रदाय, सामाजिक स्थिति, कानून र राजनीतिक स्थितिको राम्रो चित्रण छ। रिजडेविजले दीघ र मज्झिम निकायको तुलना प्लेटोको संवादसँग गरेका छन्।
- ३) संयुक्त निकायमा ५६ संयुक्तको संकलन छ। यसमा बौद्धधर्मका सिद्धान्तको चर्चा छ। केही संयुक्त देवता र दानवसँग सम्बन्धित छन्। उदाहरणका लागि एउटा संयुक्तमा बुद्धले एउटा पक्षका समस्यालाई समाधान गरेका छन् भने केही संयुक्तमा दार्शनिक समस्यालाई चर्चा गरिएको छ।
- ४) अंगुत्तर निकायमा ११ खण्ड छन्। यिनको विभाजन वर्गमा गरिएको छ। यसका धेरै सुत्तहरूमा समाज, धर्म, दण्ड व्यवस्था आदिवारे व्यवस्था गरिएको छ।
५. खुट्टक निकाय विभिन्न समयमा रचना गरिएका विषयको संग्रह हो। यो ग्रन्थ पद्यमा रचना गरिएको छ, खुट्ट अन्तर्गतका मुख्य ग्रन्थहरूमा - धम्मपद (यसमा बुद्धका ४२३ नैतिक उपदेश छन्) इतिवत्तु (यसमा बुद्ध वचन संग्रहित छन्) सुत्तनिपात - (यसमा बौद्धधर्मको इतिहास, सम्प्रदायहरूको बारे चर्चा छ) थेर शाथा - (भिक्षु, भिक्षुणी संकलित रचनाहरू यसमा संग्रहित छन्) जातककथा - (यसमा लोकधर्मको प्रस्तुति छ र भगवान बुद्धको पूर्वजन्मको वृत्तान्त छ) हुन।
- जातक कथा : बौद्ध साहित्य जातक कथामा लोकधर्मको भाँकी पाईन्छ। प्रत्येक जातक कथामा बुद्धको पूर्वजन्मको वृत्तान्त पाईन्छ। यी जातककथा गद्यमा लेखिएका छन् तर बीच बीचमा श्लोकहरू पनि पाईन्छन्। जुन गाथा जातक कथामा पाईन्छन्, तिनको मुख्यभाग गद्य, पद्य दुबैमा पाईन्छन्। जातक कथामा टीका पनि पाईन्छ र प्रत्येकको व्याख्या पनि गरिएको छ। जातकको पद्य भाग ईशा पूर्व नै लेखिएको मानिन्छ भने पद्य भाग ईशापूर्वपछि। जातककथामा विविधता पनि पाईन्छ। केहीमा व्यावहारिक नीति, कुनैमा परीहरूको कथा छ भने कुनैमा सदाचारको शिक्षा दिईएको छ। अधिकांश कथाहरू बोधिसत्त्वमा गएर टुंगिन्छन्। यिनका विषयमा पशुपंछीको कथा, महिलाको नकारात्मक पक्ष, यक्षाणीहरूको जादु, मृत्यूमा सान्त्वना र परिहास पनि पर्दछन्। जातक कथाको बौद्ध समाजमा ठूलो महत्व छ। यिनमा तत्कालिन समयको समाज, संस्कृति, अर्थव्यवस्थाबारे चर्चा गरिएको पाईन्छ। जातककथा बौद्धधर्म दर्शनको प्रस्थान विन्दु मानिन्छ।

उपर्युक्त ग्रन्थहरूको अतिरिक्त खुद्दक निकाय पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । यसमा ९ पुस्तकहरू पाईन्छन् । यिनको वर्गिकरणमा-संघ प्रवेश गर्नको लागि पहिलो आधार पुस्तक, बुद्ध वचनलाई सुत्तको रूपमा समेटिनु, सत्कर्म र स्वर्ग प्राप्ति, पापको कारण प्राप्त परिणाम, बौद्ध सिद्धान्तको व्याख्या, सत्पुरुषहरूको जीवनगाथा, बुद्धद्वारा उनी पूर्वका २४ बुद्धको वर्णन आदि पर्दछन् ।

अभिधम्म पिटक

यस ग्रन्थका विषयवस्तु सुत्तपिटकसँग मिल्दछन् । तर यी दुवैको प्रस्तुतीमा फरक छ । अभिधम्म पिटक प्रश्नोत्तरको रूपमा छ र बढी पाण्डित्यपूर्ण छ । यसमा धम्मसंघ, धातुकथा, पुग्गल पञ्जति आदि ७ पुस्तकहरू छन् ।

त्रिपिटक मूल रूपमा बुद्ध उपदेशको संग्रह हो । यो ग्रन्थ पाचौं शताब्दीतिरको भएको विद्वानहरूले उल्लेख गरेका छन् । महावंश अनुसार त्रिपिटकलाई सर्वप्रथम लंकाको राजा वद्धगामणी (८० ई.पू.) को शासनकालमा लिपीबद्ध गरिएको थियो । अतः त्रिपिटक ईशापूर्वमै अस्तित्वमा आईसकेको थियो । यो कुराको पुष्टि त्यसै समयमा रचना गरिएको मिलिन्दपन्हीले गरेको छ । अशोकका अभिलेखमा पनि त्रिपिटकका केही ग्रन्थको उल्लेख छ । महावग्ग र चुल्लवग्ग तेस्रो बौद्ध संगीतिसँग अपरिचित थिए । त्यसैले यिनको रचना अशोकको समयभन्दा पहिले भैसकेको थियो । केहीको रचना अशोककालमा लिपुत्ततिस्सले गरेका थिए । यिनमा कथावत्यु प्रमुख मानिन्छ । अभिधम्मका बाँकी पुस्तक अशोक पछि लेखिएका थिए ।

चौथो अध्याय

प्रमुख धर्म दर्शन

वैदिक धर्म

यहाँको प्राचिन समाजबारे जान्ने, ज्ञान हासिल गर्ने साधन वेद हो। वेद कुनै एक ग्रन्थ नभएर सम्पूर्ण साहित्य हो। यो साहित्य धेरै ठूलो छ र आर्यहरूको धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक जीवनमा प्रकाश पार्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम हो। पाश्चात्य विद्वानहरूले वेदको आधिकारिकताबारे प्रश्न उठाएका छन्। उनीहरूका अनुसार वैदिक आर्यहरू असभ्य थिए। उनीहरूको धर्म परिपक्व धर्म होइन भन्ने धारणा छ। तर यस्ता विचार भ्रान्तिपूर्ण छन्। वैदिक साहित्यको अध्ययनबाट आर्यहरू प्राचिनकालदेखि समुन्नत अवस्थामा भएको पुष्टि हुन्छ। पाश्चात्य विद्वानहरूले वेदलाई भ्रान्तिपूर्ण मान्नुको पछाडि विभिन्न कारण छन् :

१. वेद धार्मिक ग्रन्थ होइन। यसमा देवताहरूको प्रशंसा गरिएका मन्त्रहरू छन्। यस्ता मन्त्रहरू यज्ञादिमा प्रयोग गरिन्छ। यसले आर्यहरूको धार्मिक जीवनमा प्रत्यक्ष प्रकाश पार्दैन।
२. वेदको रचना केही शताब्दीमा भएको छ। यसकारण पहिलेका र पछिका सुक्तहरूको भाषा, शैली मिल्दैन। यसबाट आम जनमानसमा भ्रम पर्न गएको छ।
३. वैदिक जाति एक जीवनशिल जाति थियो। उनीहरूले भारत प्रवेश गर्ने वित्तिकै यहाँको सामाजिक, आर्थिक जीवनमा ठूलो प्रभाव पर्न गयो। त्यसले उनीहरूको विचारधारामा पनि परिवर्तन ल्याएको थियो। यसकारण वैदिक धर्ममा कुनै एक निर्दिष्ट धर्मको रूपरेखा पाउन सकिदैन।
४. वैदिक साहित्यको रचना समयमा आन्तरिक र वाह्य दुवै रूपमा धर्ममा विकास हुन सकेको थिएन। जबकी वैदिक धर्मलाई समुन्नत धर्म भनिएको छ। उपर्युक्त कारणहरूले पाश्चात्य विद्वानहरूले वैदिक धर्मलाई परिपक्व र समुन्नत धर्म मान्न हिचकिकाउछन्।

वैदिक धर्ममा अवैदिक धर्मको प्रवेश प्रारम्भिक कालखण्डमा पर्न गएको देखिन्छ। सिन्धुघाटी सभ्यताको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ की आर्यहरू भारत आउनुपूर्व त्यहाँ शिव र मातृशक्तिको पूजा गर्ने जातिहरू बसोबास गर्दथे। उनीहरू योगबाट पनि

परिचित थिए । उनीहरूको प्रभाव ऋग्वेद, अथर्ववेद, सामवेद, यजुर्वेद, ब्राम्हणग्रन्थ, बौद्ध ग्रन्थ, जैन साहित्यमा पाईने आर्येत्तर विचारबाट स्पष्ट थिए । पौराणिक हिन्दू धर्म त वैदिक र आर्येत्तर धर्मको सम्मिश्रित रूप मानिन्छ ।

वैदिक धर्मको अर्को विशेषता यसको प्रकृति उपयोगी र व्यवहारिक किसिमको छ । वैदिक मन्त्रको रचना देवताको स्तूति, दीर्घायु सुस्वास्थ्य र सफलताको कामनामा गरिनु व्यावहारिक पक्ष हो । यसबाट वैदिक धर्म पुरोहित धर्मको रूपमा देखिन्छ । किनभने वैदिक यज्ञमा पुरोहितको ठूलो भूमिका हुन्छ । पुरोहितले नै देवता र मानिसको बीचमा सम्बन्ध स्थापित गरिदिन्छ । उनीहरूको भूमिका नै सर्वकार्य सिद्धिको अचुक माध्यम बन्दछ । पुरोहितको यो भूमिकाले यजमानहरूबाट त्यहि किसिमको सेवा, सत्कार सुविधा पुरोहितले प्राप्त गर्दछ । वास्तवमा उत्तर वैदिक कालमा वैदिक धर्म उच्च वर्गको लागि मात्र भएको थियो । यज्ञहरू खर्चिला हुन्थे । दान दक्षिणा धेरै दिनुपर्दथ्यो । पद्धति जटिल थिए । यसरी वैदिक धर्म पुरोहित वर्ग र उच्चवर्गको मात्र हुन गयो । यो धर्म सर्वसधारणको लागि थिएन । यसको केही संकेत अथर्ववेद र गृहसूत्रमा पनि पाईन्छ ।

ऋग्वैदिक काल

वैदिककालको धर्ममा देवता र यज्ञ प्रमुख दुई अंग थिए । ऋग्वेदमा देव शब्दको अनेक किसिमले प्रयोग भएको छ । देव, दान, दीपन, द्योतन या द्युस्थानबाट देवता शब्द आएको मानिन्छ । यसरी देव शब्दको व्याख्या व्यापक छ । वेदमा यस अन्तर्गत परमपुरुषदेखि प्रकृतिका विभिन्न शक्तिहरू-अग्नी, वायु, सूर्य, उषा र सोम ईत्यादि-पूर्वज, आचार्य, आमा बाबु, र अतिथि सम्मलाई देवताको श्रेणिमा राखिएको छ । वास्तवमा आर्यहरूले बाह्य र अदृश्य शक्तिहरूबाट डर, प्रभाव, आश्चर्य भएर उनलाई देवत्वकरण गरेका थिए । यसकारण आर्यहरू बहुदेववादमा विश्वास गर्दथे ।

आर्यले आफ्ना देवताको कल्पना मानव रूपमा गरेका थिए । तर यसले पूर्णता पाउन सकेन । शताब्दीयौसम्म प्राकृतिक शक्तिको उपासना गरे पनि पछाडिको तत्वलाई भुल्न सकेनन । यास्कले देवताको आकार र चिन्तनको आधारबाट तिनवटा विचार प्रकट गरेका छन् । यिनमा देवता मानव रूप धारी हुन्छन्, देवता मानव रूपधारी हुदैनन । देवता आंशिक रूपमा मानव रूपधारी हुन्छन् । यो ऋग्वेदमा सीमित मान्यतामा आधारित छ । ऋग्वेदमा सवित, इन्दु र वरुणलाई अपेक्षाकृत मानविकरण बढी गरिएको छ । तर तिनको प्राकृतिक स्वरूप पनि हराएको छैन ।

सीमित मानविकरणको कारण वेदमा देवताहरू एक अर्कामा त्यति भिन्न देखिदैन । धेरैमा एकै प्रकारको विशेषता पाईन्छ । जुन देवताको प्रार्थना गर्ने हो त्यसैलाई सर्वोच्च स्थान दिईनु वेदको विशेषता हो । अर्थात् जुन देवतासँग सम्बद्ध यज्ञ हुन्छ मूल देवता भन्दा अरु देवताको महत्त्व धेरै कम हुन्छ । यो क्रम सबै देवतामा लागू भएको देखिन्छ । मेक्समूलरले यो प्रवृत्तिलाई हेनोथिज्म वा केथोथिज्म भनेका छन् । यसबाट पुष्टि हुन्छ कि ऋग्वैदिक धर्मको कुनै विशेषता थिएन, थियो त केवल प्रार्थना मात्र ।

प्राचिन परम्परा अनुसार वैदिक देवताको संख्या ३३ छ र तिनलाई त्रिवर्गमा विभाजित गरिएको छ । यसैलाई कोटी अथवा श्रेणि भनिन्छ । यिनमा आकाश देवता अन्तर्गत वरुण, दौस, सूर्य आप, मित्र, सविता, पूषण, विष्णु, अदिती, उषा अश्विन आदि । अन्तरिक्ष देवता अन्तर्गत इन्द्र, रुद्र, वात, पर्जन्य, आदि । पृथ्वी देवता अन्तर्गत अग्नि, सोम, पृथ्वी, वृहस्पति आदि । वेदमा देवताको तुलनामा देवीको स्थान कम छ । आकाशिय देवतामा वरुणको सर्वोच्च स्थान छ । ऊ आकास र पृथ्वीको निर्माता हो । सूर्य र चन्द्र उसका आँखा, आकाश कपडा र वायु स्वास हो । उसैको मायाबाट सृष्टि संचालन हुन्छ । वरुणलाई यस क्षेत्रको देवता मानिन्छ । कसैकसैले वरुणलाई ग्रीक देवतासँग तुलना गरेका छन् । यस प्रकारको देवताको उल्लेख त्यहाँका अभिलेखमा पाईएको छ । वरुणको प्राकृतिक स्वरूपबारे धेरैमा अनभिज्ञता छ । वरुणलाई ईरानी देवता अहुरमज्दा र ग्रीक देवता ओरोनसको रूप पनि मानिएको छ । तर ओल्डेनवर्गले वरुणलाई चन्द्र मानेका छन् । कसै कसैले वरुणलाई रातको देवता र मित्रलाई दिनको मानेका छन् । वरुण इन्द्र भन्दा धेरै भिन्न छ । इन्द्रलाई शक्ति र वलको तथा वरुणलाई नैतिक वलको देवता मानिएको छ । उसको नियम ऋतुलाई मानिएको छ । ब्रम्हाण्डको सम्पूर्ण परिवर्तन उसैको आदेशबाट हुन्छ भनिएको छ । मानवजीवनमा समस्त नियम पनि वरुण अन्तर्गतकै मानिन्छन् तर वर्तमानमा वरुणको क्षेत्र समुद्रमा मात्र सीमित छ ।

अन्य आकाशिय देवतामा अधिकांश सौर देवता छन् । सूर्य पूर्वको अवस्थालाई सवितृ र उदयदेखि अस्त सम्मलाई सूर्य भनिन्छ । सूर्यको उदार रूप मित्र तथा पूषणलाई मानिएको छ । पूषण बाटोघाटो र पशुपंक्षीको मालिक मानिन्छ । विष्णु पनि एउटा सौर देवता हुन तर उनको त्यति महत्त्व छैन । उषा प्रातः समयकी देवी मानिन्छन् । उनको स्तूतिमा ऋचा महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । अश्विनी कुमारको मूल रूप विवादास्पद छ । यिनलाई परोपकारी र वैद्य मानिएको छ । त्यस्तै आपलाई

जलदेवी र श्रृष्टिको निर्माता भनिएको छ । त्यस्तै अदितिलाई सम्पूर्ण श्रृष्टिमा व्याप्त देवी मानिन्छ । स्वयम आकाशको दैविकरण द्यौसको कल्पनामा पाईन्छ ।

अन्तरिक्षको प्रमुख र आर्यहरूको महत्वपूर्ण देवता इन्द्रलाई मानिन्छ । उनको स्तूतिमा करिब २५० ऋचाहरू पाईन्छन् । इन्द्र कुन प्राकृतिक शक्तिको दैविकरण हो यो बताउन अष्टयारो छ । शास्त्रमा यिनका गुणहरूको वर्णनले इन्द्रको स्वरूप नै लोप हुन गएको पाईन्छ । सूर्य प्राकृतिक शक्तिको मानविकरणको पूर्णताको उदाहरण हुन । इन्द्रलाई ईण्डो ईरानी देवता मानिन्छ । किनभने अवेस्तामा सूर्यलाई असुर देवताको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । सूर्यलाई वित्रासुरलाई मारेर जललाई स्वतन्त्र बनाएको पनि उल्लेख छ । त्यसैले सूर्यलाई वृत्रघ्न पनि भनिएको छ । सम्भवतः सूर्य प्रारम्भमा बल र शक्तिको देवता थिए । कालान्तरमा यसलाई वर्षाको देवता मान्न थालियो । वज्र उनको आयूध हुन गयो । ऋग्वेदमा सूर्यलाई आर्यहरूको ठूलो देवता मानिएको छ । सूर्यले युद्धमा दशयु र असुरहरूलाई पराजित गरेको उल्लेख पनि पाईन्छ । उनको सोमपान र खानामा विशेष रुचि थियो । आफ्ना उपासक प्रति ऊ दयावान मानिन्थ्ये । अन्तरिक्षका अरु देवतामा रुद्र र वात आदि पनि छन् । यिनको ऋग्वेदमा त्यति महत्व देखिदैन ।

पृथ्वी देवतामा अग्नि प्रमुख मानिन्छ । सम्पूर्ण ऋग्वेदमा अग्नीको स्तूतिमा जति सुक्त छन् त्यति इन्द्र बाहेक अरु कसैको पनि छैन । अग्निलाई सीमित रूपमा मानविकरण गरिएको छ । अग्निको वर्णन, पूजा गर्दा त्यहाँ मानवाकृतिको अपेक्षा गरिएको हुन्छ तर प्राकृतिक अग्नितत्त्वलाई महत्व दिईएको हुन्छ । अग्निलाई तिन रूपमा उपासना गरिएको छ पृथ्वीमा आगोको रूपमा, वायूमा चटयाङ्गको रूपमा, आकाशमा सूर्यको रूपमा । यज्ञमा यही रूपमा देवताहरू प्रकट हुन्छन् भनिएको छ । यसरी अग्निलाई देवताहरूको पुरोहित भनिएको छ । पृथ्वीका अन्य देवतामा स्वयम पृथ्वी, सोम र वृहस्पति पर्दछन् । यिनमा सोमको महत्वपूर्ण स्थान छ । उनको स्तूतिमा करिब १२० सुक्त पाईन्छन् ।

वैदिक धर्म प्रकृतिमा आधारित थियो । यसमा मानिसले गृहस्थधर्मलाई पालन गर्दै देवोपासना पनि गर्नुपर्ने अपेक्षा गरिन्थ्यो । वैदिक आर्यले देवतासँग दीर्घायु, सुस्वास्थ्य, धनधान्य, सुख, सन्तुष्टिको कामना गर्दथे । यी प्राप्त गर्नको लागि देवता खुशी पार्नु पर्दथ्यो र त्यसको लागि निर्दिष्ट यज्ञ गर्नुपर्दथ्यो । प्रारम्भिक अवस्थामा यज्ञविधि सरल थिए । मानिसले पुरोहितको माध्यमबाट यज्ञ गर्दथे । यज्ञमा घ्यू, दूध, सोमरस, धान, मासु आदिको आहुति दिईन्थ्यो । अग्नि, हवन, ऋचा माध्यम थिए । तर उत्तर वैदिक कालमा यज्ञहरू जटिल बन्दै गए ।

उत्तर वैदिक धर्म

उत्तर वैदिक कालिन धर्मवारे सहिताहरूका पछिल्ला समयमा सूक्तहरू र ब्राम्हण ग्रन्थहरूबाट जानकारी पाउन सकिन्छ। वैदिक धर्मको यो अवस्थालाई ऋग्वैदिक धर्म र उपनिषदको अध्यात्मवादको मध्य अवस्था भनेर बुझिन्छ। यो समयसम्म वैदिक धर्ममा बाह्य प्रभाव र आन्तरिक विकासको कारणले धेरै परिवर्तन भैसकेको थियो। पूर्ववैदिक कालदेखि आर्यहरूको धर्म आर्येत्तर धार्मिक धाराको सम्पर्कमा आइसकेको थियो। आर्यहरूमा बिस्तारै आर्येत्तर विचारधाराको प्रभाव पर्न थालेको पाईन्छ। रुद्रको उल्लेख, जो सिन्धु सभ्यताको निर्माता देवताको रूपमा थियो ऋग्वेदको तिनठाउँमा त्यो पनि नकारात्मक स्वरूपमा पाईन्छ। तर उत्तर वैदिककालमा रुद्र धेरै लोकप्रिय र करुणामय शिव रूपमा चित्रित गरिएका छन्। ऋग्वेदमा देवीको महत्त्व दर्शाइएको छैन। तर उत्तर वैदिककालमा, सम्भवतः सिन्धु सभ्यताको मातृशक्ति सम्प्रदायको प्रभावको कारण अदितीलाई सबै देवताकी जननी च्चताईएको छ। बाह्य प्रभावको साथै उत्तर वैदिककालमा आन्तरिक विकास पनि भएको पाईन्छ। ऋग्वैदिक धर्म बहुदेववादी धर्म थियो। यति मात्र होईन आर्यहरूले आफ्ना सबै देवतालाई सर्वशक्तिशाली मान्दथे। उत्तर वैदिक कालमा यी देवता विषयक दार्शनिक चेतनाको विकास भयो र उनीहरूले देवतामा पनि सर्वोच्च देवता कुन हो भन्ने जस्ता प्रश्नहरूमा केन्द्रीत हुन थाले। यो प्रवृत्तिको विकास पूर्ववैदिक कालदेखि भएको पाईन्छ। उदाहरणका लागि समान गुण भएका देवतालाई संगै राखेर उनीहरूको ईकाई बनाउने कामको विकास भयो। जस्तो द्यावा पृथ्वी, मित्र वरुण, मरुद्गण, अश्विनी कुमार आदित्य ईत्यादि यही मनोवृत्तिको परिणाम हो।

तर आर्यहरू जिज्ञासु र ज्ञान पिपासु अवश्य थिए। उनीहरूलाई बिस्तारै यी देवता भन्दा पर कुनै शक्ति छ, जसले यिनलाई अस्तित्ववान बनाएको छ भन्ने कुराको आभास हुँदै गयो। अर्को शब्दमा हामीले यी सबै देवतामा रहेको मूल तत्व एउटै छ भन्ने बुझ्नु पर्दछ। वैदिक ऋषिहरूका अनुसार एउटै तत्वको पुरुष धेरै नामले सम्बोधित हुन्छ, यिनलाई धेरै नामले बुझिन्छ। जस्तो कसैले त्यसलाई अग्नि कसैले यम र कसैले वायु आदि मान्दछ। यसलाई विद्वानहरूले एक देववाद वा एकेश्वरवाद भनेका छन्। यो सर्वोपरि शक्तिलाई आर्यहरूले विविध रूपमा कल्पना गरेका छन्। उनीहरूले यसलाई कहिले हिरण्यगर्भ, कहिले विश्वकर्मा र कहिले प्रजापति भनेका छन्। कहिलेकाँही सबै देवतालाई एक ठाउँमा ल्याएर विश्वदेवताको परिकल्पना

गरिएको पनि पाईन्छ । समस्त सृष्टिमा व्याप्त अदिती पनि जसलाई देवताकी जननी बताईएको छ यही मनोवृत्तिको उदाहरण हो ।

एकेश्वरवामसँग सम्वन्धित तर धेरै दार्शनिक सिद्धान्त जसको विकास उत्तर वैदिककालमा भएको छ, सर्वेश्वरवाद र एकत्ववाद क्रमश (Pantheism and Monism) भनिन्छ । यी सिद्धान्त अनुसार संसारको श्रष्टा कुनैपनि छैन वरु आदिकारण यी सबै भिन्नतायुक्त विश्वको रूपमा आफूलाई परिवर्तित गरिरहेका छन् । यो सृष्टिको कारणमा व्यक्तित्वको परिकल्पना गरिएको छैन । । नारदीय सिद्धान्तमा यसलाई सर्वेश्वरवादको रूपमा लिईको छ । यसको तात्पर्य श्रष्टिको मूल तत्त्व विराट पुरुष बताईएको छ । त्यही पुरुषलाई सर्वव्यापी रूपमा हेरिएको छ । अर्को शब्दमा सृष्टि भन्दा पर पनि मूल तत्त्व छ । यही सिद्धान्तले कालान्तरमा उपनिषद साहित्यको विकास हुन गएको हो ।

उत्तर वैदिककालमा वैदिक यज्ञ धर्ममा गम्भिर परिवर्तन हुन्छ । यो परिवर्तन यज्ञको भावना र स्वरूपमा आधारित थियो । पूर्व वैदिक कालमा यज्ञको लक्ष्य देवता खुसी पार्नु थियो । तर पछि यो धारणामा परिवर्तन आयो । ब्राम्हणग्रन्थमा ऋत को अर्थ यज्ञलाई व्यवस्थित किसिमले सम्पन्न गर्नु भन्ने उल्लेख छ । साथै यज्ञ विधिपूर्वक गर्दा देवताभन्दा आफूलाई फल प्राप्ति हुन्छ भन्ने धारणा त्यसबेला प्रचल हुन गयो । यो धारणाबाट देवता भन्दा यज्ञको महत्त्व बढन गयो । यज्ञको महत्त्व बढ्ने क्रममा विश्व स्रष्टा प्रजापति सम्म पुग्यो । शतपथ ब्राम्हणमा विश्व सृष्टि यज्ञबाट भएको बताईएको छ ।

यज्ञ भावनामा परिवर्तन हुनाले त्यसको स्वरूपमा पनि परिवर्तन भयो । पहिले यज्ञ सरल, संक्षिप्त र कम खर्चमा सम्पादन हुन्थे । तर पछि आएर यिनमा जटिलता थपिन गयो । अधिकांश यज्ञमा धेरै पुरोहित आवश्यक हुन गए । यज्ञहरूको अवधि पनि लामो हुन्थ्यो । यज्ञहरूमा दान, दक्षिणा, धन दौलतको बोलवाला हुन गयो । यस्ता यज्ञहरू सम्पन्न व्यक्तिहरूका लागि मात्र सम्भव थिए । वैदिक यज्ञलाई दुई भागमा विभाजित गर्न सकिन्छ । गृह्य र श्रौत । गृह यज्ञ जन्म विवाह, श्राद्ध र संस्कारसँग सम्वद्ध थिए । यि श्रौत यज्ञ भन्दा कम खर्चिला र सरल थिए । श्रौत यज्ञ जटिल हुन्थे तर लामो समयसम्म चल्दथे । यी श्रौत यज्ञलाई दुई भागमा बाड्न सकिन्छ । हविर्यज्ञ (यसमा अग्नि क्षेत्र दर्शपूर्णमास र चातुर्मास्य पर्दछन्) सोमयज्ञ - (यसमा राजसूय यज्ञ, अश्वमेध यज्ञ र वाजपेय यज्ञ पर्दछन्) । यी यज्ञ राजा र त्यही स्तरका व्यक्तिले मात्र सम्पन्न गर्दथे ।

वेदान्त परिचय

वेदान्तको अर्थ वेदको अन्तिम भाग हुन्छ । उपनिषद् वेदको अन्तिम भाग हो । यसरी उपनिषद्लाई वेदान्त भनिएको हो । तर विस्तृत रूपमा वेदान्तको अर्थ उपनिषद्मा व्यक्त विचारको लागि हुन्छ । कालान्तरमा गीता जस्ता केही ग्रन्थमा उपनिषद् प्रतिपादन भएको विश्वास गरिन्छ । त्यसैले गीतालाई पनि वेदान्त अन्तर्गत मानिन्छ । विशेष रूपले वेदान्तको प्रतिपादन उपनिषद्, गीता र वादरायणको वेदान्त सूत्रमा पाईन्छ । वादरायणको वेदान्त सूत्र चार अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । प्रत्येक अध्याय चार खण्डमा विभाजित गरिएको छ । यी तिन ग्रन्थलाई वेदान्तको आधारशिला वेदान्तत्रयी वा प्रस्थानत्रयी भनिन्छ । यिनैमा भाष्य लेखेर परवर्ति विद्वानहरूले आफ्नो मनलाई प्रतिपादन गरेका हुन्छ ।

उपनिषद् वैदिक युगको अन्तिम चरणमा लेखिएको हो । त्यस समयमा ब्राम्हण र आरण्यक ग्रन्थ र विचारमा आर्यहरूको दार्शनिक चेतनाको विकास भैरहेको थियो । तर अर्कोतर्फ यज्ञ जटिल र खर्चिला भैरहेका थिए । यसरी उपनिषद्मा एकातिर यज्ञको विरोध गरिएको छ भने अर्कोतिर सृष्टिको मूलतत्त्वलाई बुझाउने प्रयास गरिएको छ । उपनिषद्मा पनि धेरै दार्शनिक सिद्धान्त विकसित भए जसको कारण विभिन्न दार्शनिक सम्प्रदायको विकास हुन गयो । यिनमा अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैताद्वैत प्रमुख छन् । यिनमा सृष्टिको मूलतत्त्वमा एकरूपता पाईन्छ । उपनिषद्का मुख्य शिक्षामा - १) सम्पूर्ण विश्वमा व्याप्त एक नित्यतत्त्व छ जो ब्रम्हाण्डको सृष्टि, स्थिति र प्रलयको आधारभूत कारण हो । यसलाई ब्रम्ह भनिन्छ । २) प्रत्येक व्यक्तिसमा रहेको 'स्व' को पनि एउटा मूलतत्त्व र त्यसलाई उपनिषद्मा आत्मा भनिएको छ । ३) उपनिषद् अनुसार ब्रम्ह र आत्मा एउटै हुन्, अर्थात् सम्पूर्ण जगतको जुन मूलतत्त्व छ त्यही नै व्यक्तिको पनि हो । ब्रम्ह र आत्मा एउटै हुन् अर्थात् सम्पूर्ण जगतको जुन मूलतत्त्व छ त्यही नै व्यक्तिको पनि हो । ब्रम्ह नै एकमात्र परमसत्य हो । यही नै उपनिषद्को मुख्य शिक्षा मानिन्छ । यसैले उपनिषद्मा भनिएको छ - त्वमसि (तिमी नै ब्रम्ह हौ) र अहं ब्रम्मास्मी (म ब्रम्ह हूँ) ब्रम्हको वास्तविक स्वरूप बुझ्नु नै वास्तविक ज्ञान हो । यही आत्मासाक्षात्कार वा ब्रम्हसाक्षात्कार हो । यसबाट बौद्धधर्ममा भनिए जस्तो भवचक्रबाट मुक्ति पाउन सकिन्छ ।

प्रस्थानत्रयीमा गीताको पनि महत्वपूर्ण स्थान छ । गीता स्वयंलाई श्रीमद्भागवत गीता नामको उपनिषद् भनिएको छ । वास्तवमा गीता सबै उपनिषदहरूको निचोड हो । वैष्णविय तन्त्रसारको एक श्लोकमा सबै उपनिषद् गाई हुन्, कृष्ण दूध दुहने

गोठाला हुन । अर्जुन दुध चुस्ने बाच्छो हुन । र सन्मार्गिहरूको लागि अमृतसमान गीता नै दुध हो यही सत्य हो भनिएको छ । गीतामा ब्रम्ह प्राप्तिमा योगको चर्चा छ । त्यसैले उपनिषदका अनुयायीहरूले गीतालाई महत्वपूर्ण ग्रन्थको रूपमा स्वीकाछन् ।

वादरायणको वेदान्तसूत्र प्रस्थानत्रयीको अर्को ग्रन्थ हो । यो ग्रन्थ सूत्रको रूपमा भएकोले सबै स्पष्ट छैन । वास्तवमा आफ्नो गुह्य स्वरूपको कारण उपनिषद् र गीता भन्दा अस्पष्ट छ । प्रस्थानत्रयी अस्पष्ट भएकोले परवर्ति विद्वानहरूले यसको व्याख्या फरक फरक ढंगले गरेका छन् । यसकारण वेदान्तका शाखाहरू विकसित भए । यिनमा शांकर वेदान्त, रामानुज वेदान्त, महत्वाचार्य वेदान्त आदि छन् ।

अद्वैत वेदान्त

वेदान्तका उपर्युक्त तिन शाखामा अद्वैत या निर्विशेष वेदान्त विश्वप्रसिद्ध छ । यसलाई प्रतिपादन गर्ने शंकराचार्य यस क्षेत्रमा मात्र होइन सम्पूर्ण विश्वमा सम्मानित र चर्चित छन् । उनको जन्म सन् ७८८ मा केरलराज्यको मालावारमा भएको थियो । यिनका आमाबाबु सुभद्रा र शिवगुरु थिए । शंकराचार्यको जन्म भगवान शिवको अनुकम्पाले उनीहरूको वृद्धावस्थामा भएकोले उनको नाम शंकर राखिएको थियो । हिन्दूहरू यिनलाई शिवको अवतार मान्दछन् । पाँच वर्षको उमेरमा यिनको व्रतबन्ध भएको थियो । दुई वर्षमा सम्पूर्ण शास्त्रको अध्ययन गरेर ७ वर्षको उमेरमा नर्मदा नदीको तटमा स्वामी गोविन्दबाट उनले दीक्षा लिएका थिए । गोविन्द गौडपादका शिष्य थिए । गौडपादको “गौडपादरिका” अद्वैत वेदान्त सिद्धान्तलाई विधिवत व्याख्या गर्ने पहिलो ग्रन्थ मानिन्छ । शंकरले यसबाट पनि प्रेरणा प्राप्त गरे । गोविन्दको सेवा गरेर योग सिद्ध भएर शंकराचार्य काशी गए । उनले काशीमा ब्रम्हसूत्रको भाष्य तयार गरे । त्यसपछि वेदान्त प्रचारप्रसार, अरु धर्मका समर्थक र विद्वानहरूलाई परास्त गर्दै अगाडि बढे । उनले समस्त भारत र सम्भवतः नेपालको पनि यात्रा गरे । मिमांशाका प्रसिद्ध विद्वान मण्डन मिश्र, जो कुमारिल भट्टका शिष्य थिए उनीबाट शास्त्रार्थमा पराजित भएर उनका शिष्य बने । शंकरले दार्शनिक रूपबाट बौद्धधर्म दर्शनका सिद्धान्तलाई पनि परास्त गरेर धेरै बौद्ध पण्डितहरूलाई शास्त्रार्थमा पराजित गरे । भारतमा बौद्धधर्मको प्रभावलाई कमजोर बनाउने महत्वपूर्ण श्रेय र भूमिका उनैले पाएका थिए । बौद्धधर्म, दर्शनलाई पराजित गर्न उनले यिनको गहन अध्ययन गरेका थिए । यसैले बौद्ध मतलाई उनले आफ्नो प्रभावमा पारे । केही विद्वानले उनलाई यही कारण “प्रच्छन्न बौद्ध” पनि भनेका छन् । शंकराचार्यले अद्वैत वेदान्तको परम्परालाई

स्थायी बनाउनको लागि पुरी, द्वारका, वद्विनाथ र श्रृंगेरीमा चार मठको स्थापना गरे । यसरी समस्त भारतीय उपमहाद्विपमा अद्वैत वेदान्तको प्रचारप्रसार गरेर ३२ वर्षको उमेरमा (सन् ८२०) उनले केदारनाथमा देहत्याग गरे ।

शंकराचार्यले सोह्र वर्षको उमेरमा प्रस्थानत्रयी आधारित सुन्दर, गम्भिर र प्रामाणिक भाष्यको रचना गरे । यस अतिरिक्त अन्य धेरै ग्रन्थहरूको पनि उनले रचना गरेका थिए । यी ग्रन्थमा उनले “ब्रम्ह सत्यम् जगन्मीथ्या जीवो ब्रम्हैवनापरः” अर्थात् ब्रम्ह नै एकमात्र सत्य हो यो जगत मीथ्या हो र जीव र ब्रम्ह एउटै हुन भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरे । १) शंकराचार्यले उपनिषद्को ब्रम्ह नै एकमात्र सत्य हो भन्ने सिद्धान्तलाई अगाडि बढाए । र ब्रम्ह अनिर्वचनिय छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्थापित गरे । २) जगत जसको अनुभव मानिसले दैनिक जीवनमा गर्दछ यो पुरै मिथ्या हो । जसरी अँध्यारोमा डोरीलाई सर्पको रूपमा देखिन्छ, यो त्यस्तै हो अथवा ब्रम्ह र जगत फरक फरक हुन भन्ने सिद्धान्त उनको वाणीमा पाइन्छ । ३) यो सिद्धान्तमा ब्रम्ह जगतको साथै जीवरूपमा पनि परिभाषित भएको छ । जसरी पहेंलो सिसामा सेतो वस्तु पनि पहेंलो देखिन्छ, तर त्यो वास्तवमा पहेंलो हुँदैन, देखिने मात्रै हो अथवा भ्रान्ती हो । त्यही प्रकारले मन, बुद्धि, चित्त र अहंकारको आवरणमा ब्रम्ह जीवको रूपमा परिभाषित हुन्छ । वास्तवमा त्यो जीव हुँदैन, ब्रम्ह नै हुन्छ । तर जीव जगत जस्तो मिथ्या हुँदैन । यसको सेतो वस्तु जस्तै अस्तित्व हुन्छ । केवल पहेंलो सिसा समान अहंकारको आवरण हुनाले त्यसको वास्तविक स्वरूप थाह हुँदैन । त्यसैले शंकराचार्यले उपनिषद्को “तत्त्वमसी” र “अहंब्रम्हास्मि” सिद्धान्तलाई पुनर्स्थापना गरे । ४) ब्रम्हको ठाउँमा जगत र जीवको आभास मायाको कारणबाट हुन्छ । प्रत्येक जीवसँग माया अविद्याको कारण रहन्छ । साथै मायाद्वारा नाम रूप जगतको प्रसार हुन्छ । अर्को तर्फ उसको आवरण शक्तिको कारण उसले ऊ स्वयम् ब्रम्ह हा र संसार मिथ्या हो भन्ने कुरा बिर्सन्छ । ५) मायाको कारण जीव, जो स्वयम् ब्रम्ह हो, कर्म र कर्मको कारण आवागमनको चक्करमा फस्न जान्छ । यसबाट मुक्त हुनको लागि जीवले आफ्नो स्वरूप थाहा पाउनुपर्दछ । यसैलाई आत्मा साक्षात्कार वा ब्रम्ह साक्षात्कार भन्दछन् । ६) मोक्ष प्राप्त गर्नको लागि ब्रम्हको वास्तविक रूप जान्नु पर्दछ । यसैले शंकराचार्यले ज्ञान मार्गलाई महत्व दिएका छन् । यसमा कर्म मार्ग र भक्ति मार्ग गौण मानिन्छन् । ७) शंकराचार्यले ज्ञानका तिन मार्ग बताएका छन् - (क) पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट ब्रम्ह नै एक मात्र सत्य हो । जीव र जगतको विविधता मीथ्या हो । - (ख) व्यवहारिक दृष्टिकोणबाट जीव र जगतको विविधता सत्य हुन्छ । यसको लागि सगुण, ईश्वरको

सत्ता हुन्छ जसले सृष्टि, पालन र संहार गर्दछ । यो साधारण मानिसको लागि लागु हुन्छ । -ग) प्रातिभासिक दृष्टि भ्रान्ति हो, जस्तो सपना, मृगमरिचिका आदि । पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट व्यावहारिक दृष्टि पनि प्रातिभासिक हुन्छ ।

रामानुज र उनको विशिष्टाद्वैत

"चित् अचित धर्मावच्छिन्नत्वम् विशिष्टत्वम्" अर्थात् चित-चैतन्य अथवा जीव र अचित अथवा जडपदार्थ अथवा जगत दुवै गुणले युक्त ईश्वर छन् । यही नै रामानुज वेदान्तको सार हो ।

शंकराचार्यले प्रस्थानत्रयीका सिद्धान्तहरूलाई जसरी व्याख्या गरे त्यसको सम्पूर्ण दक्षिणमा प्रचारप्रसार र प्रभाव भयो । तर कालान्तरमा भक्तिप्रधान वैष्णव धर्मको विकासको कारणले त्यसको विरोध भयो । यो दिशामा रामानुज (११ औं शताब्दी) को नाम उल्लेखनिय छ । उनले वैष्णव धर्म र वेदान्तलाई समन्वय गर्ने प्रयास गरे । उनको सिद्धान्त :

१. उनले ब्रम्हको परिकल्पना सगुण ईश्वरको रूपमा गरे । ब्रम्ह या ईश्वर सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान र आनन्दमय छ । ब्रम्ह जगतको निमित्त कारण हो ।
२. जीव ज्ञाता, भोक्ता र कर्ता हो । जीवको संख्या अनेक छ ।
३. जगत र जीव मीय्या छैन । यी ईश्वरका सत्य सृष्टि हुन्, जो नित्य छन् ।
४. तर जगत र जीव ब्रम्ह भन्दा फरक भए पनि यि अविभाज्य छन् । जीव र जगतको ईश्वरसँग त्यस्तै सम्बन्ध छ जस्तो आत्माको शरिरसँग हुन्छ । यसरी रामानुजको दर्शन विशिष्टकोटीको भएकोले विशिष्टाद्वैत वेदान्त भनेर चिनिन्छ ।
५. जीव कर्मको कारणले बन्धनमा पर्दछ । यसबाट मुक्ति पाउनको लागि विष्णु या वासुदेवको भक्ति आवश्यक छ । विष्णु मनन गर्नाले जीवलाई विष्णुलोक प्राप्त हुन्छ । जीवनको चरम लक्ष्य पनि यही हो ।

महत्वाचार्य वेदान्त

रामानुजपछि मध्व (१३ औं शताब्दी) वेदान्तका प्रसिद्ध आचार्य भए । उनले द्वैत वेदान्तका सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गरे । मध्वाचार्यका अनुसार - १) ब्रम्ह अनेक गुणयुक्त ईश्वर हुन् । यसकारण ब्रम्हको सम्बन्ध विष्णुसँग छ । २) जीव र जगत ब्रम्हभन्दा भिन्न छन् । जीव अनेक संख्यामा छन् । ३) जीवद्वारा मोक्ष प्राप्त गर्नुको अर्थ हुन्छ ईश्वर प्राप्त गर्नु । ४) यसको लागि ईश्वरभक्ति आवश्यक मानिन्छ ।

उपर्युक्त तीन शाखा वेदान्तका प्रमुख शाखा हुन । यिनको अतिरिक्त अरु पनि छन्, तर तिनको त्यति महत्व र भूमिका छैन ।

वैष्णव धर्म

वैष्णव धर्म हिन्दू धर्मको त्यो सम्प्रदाय हो जसको उपास्य देवता विष्णु मानिन्छन् । तर महत्वपूर्ण देवताको रूपमा विष्णुको रूपमा विष्णुको चर्चा पुराणहरूमा पनि पाईन्छ । विष्णु अत्यन्त प्राचिन देवता मानिन्छन् । हिन्दू मान्यतामा त्रिदेवको अवधारणा छ - ब्रम्ह, विष्णु र महेश । यिनीहरू क्रमशः सृष्टि, पालन र संहारसंग जोडिएका छन् । यसरी विष्णुको महत्व र गरिमा हिन्दू समाजमा छ । सृष्टि देखिका विभिन्न तत्व देखि बौद्धधर्मका महानतम र सातौं बुद्ध शाक्यमुनि बुद्धलाई पनि विष्णुको अवतार मानिने अवधारणा हिन्दूहरूमा छ । ऋग्वेदमा विष्णुको उल्लेख छैन । तर पनि उनको भावी महानताका पर्याप्त संकेत पाईन्छन् । अझ वैदिककालमा उनको महत्व धेरै देखिन्छ । त्यस समय विष्णुको सम्बन्ध यज्ञ धर्मसँग सम्बन्धित थियो । त्यस समय उनको सम्बन्ध भक्ति पक्षसँग कम थियो । त्यसैले भक्ति सम्प्रदायको रूपमा विष्णुको वैदिक महत्वबारे अन्योलता पाईन्छ । एक धार्मिक सम्प्रदायको रूपमा भक्तिको उदय कहिले भयो यसबारेमा पनि निश्चित प्रमाणहरू पाईदैनन । भण्डारकरले भक्तिको मूल उपनिषद्को उपासना सिद्धान्तमा पाईने कुराको संकेत गरेका छन् । वृहदारण्यक उपनिषद्मा आत्मालाई पुत्र, धन र सम्पत्तिभन्दा बढी महत्व दिईएको छ । यो विचार भक्ति सिद्धान्तसँग मिल्दोजुल्दो छ । फरक यति मात्र छ कि उपनिषद्मा उपास्य वस्तु आत्मा मानिएको छ । भक्ति सम्प्रदायमा शिव र विष्णुलाई त्यही रूपमा मानिएको छ ।

एक सम्प्रदायको रूपमा वैष्णव धर्मको जन्म पाँचौं शताब्दीतिर भएको मानिन्छ । पाणिनीले अष्टाध्यायीमा "वासुदेवक" शब्दको चर्चा गरेका छन् । चौथो शताब्दी ई.पू. मा मथुरामा कृष्ण वासुदेवको लोकप्रियताको बारेमा मेगास्थेनिजले उल्लेख गरेका छन् । सम्भवतः बौद्धधर्म र जैन धर्मको विकासको कारण समाज अस्थिर भएको समयमा वा त्यसकारणले वैष्णव सम्प्रदायको विकास भएको हुनुपर्दछ । तर धार्मिक सुधारको रूपमा यसको आधार रुढिगत सिद्धान्तमा आधारित थियो । यसमा नविन धर्मको रूपमा पशुबलीलाई निन्दा गरिएको थियो र यज्ञ धर्मलाई गौण मानिएको थियो । तर वेदको अपौरुषेयतालाई मानिएको थियो । एक भक्ति सम्प्रदायको रूपमा वैष्णव धर्म धेरै अवस्थाबाट अगाडि बढ्यो । विकासको पहिलो चरणमा यसलाई भागवत धर्म भनिन्थ्यो । यसको संस्थापक वसुदेवको छोरा वासुदेव थिए ।

उनको जन्म वृष्णी जातिमा भएको थियो जो यदु या यादव जातिको अंग मानिन्थ्यो । महाभारत र पुराणमा वासुदेवलाई कृष्ण भनिएको छ । यी ग्रन्थले उनको जीवनगाथालाई यथेष्ट रूपमा प्रकाश पारेका छन् । यस्ता जीवनगाथा विरोधाभाषपूर्ण भएपनि वासुदेव ऐतिहासिक पुरुष थिए । उनको सर्वप्रथम उल्लेख छान्दोग्यउपनिषद्मा देवकीको पुत्र र घोरअंगिरसको शिष्यको रूपमा भएको छ । जसबाट उनले कर्ममार्गको शिक्षा लिएका थिए । यसको पुष्टि गीताबाट पनि हुन्छ । त्यसैले वासुदेव कृष्णको समय प्रारम्भिक उपनिषद्काल तोकिएको छ । पछि उनका अनुयायीले कृष्णलाई भगवानको रूपमा मान्न थाले र उनका उपदेशले गीताको रचना भयो । गीताको विकासहुने बेलासम्म भागवत सम्प्रदायको दोस्रो अवस्था प्रारम्भ भैसकेको थियो । यो वासुदेव कृष्णको वैदिक देवता विष्णुसँग तादात्म्य स्थापना गर्नुपर्ने अवस्था थियो । यसबाट वासुदेवका अनुयायी वैदिक धर्मको सीमामा बस्न सक्ने भए । यसै समयमा वासुदेव-कृष्ण-विष्णुको सम्बन्ध नारायणसँग स्थापित गरियो । नारायणको सम्बन्ध ब्राम्हणग्रन्थमा पाँचरात्र सम्प्रदायसँग स्थापना गर्न भएको उल्लेख छ । सम्भवतः यिनका उपासक पाँचरात्री भन्न थालिए र भागवत धर्मको अर्को नाम पाँचरात्र धर्म पनि हुन गयो । शतपथ ब्राम्हणमा नारायणलाई सर्वव्यापी भनिएको छ । महाभारतमा तर नारायणबीचको सम्बन्धमा अनेक कथा रचिएका छन् । तर नारायण कुनै ऐतिहासिक व्यक्ति हुन या अरु कुनै बारे ठोस प्रमाण उपलब्ध छैन ।

अंगुत्तर निकायमा धार्मिक सम्प्रदायहरूको लामो सूचि छ । तर त्यसमा भागवत सम्प्रदायको उल्लेख छैन । अशोकका अभिलेख पनि यसबारे मौन छन् । पाणिनीको टीकामा यस सम्प्रदायको अप्रत्यक्ष ज्ञान अवश्य थियो तर यो सम्प्रदाय सम्भवतः लोकप्रिय थिएन । मेगास्थनिजको समयमा यो सम्प्रदाय सम्भवतः मथुरा क्षेत्रमा लोकप्रिय भएको उल्लेख गरेका छन् । दोस्रो शताब्दी ई.पू. तिर उत्तर पश्चिम तिर यो लोकप्रिय थियो । यसको प्रमाण तक्षशिला निवासी हेलियोडोरसको बेसनगर स्थित गरुडध्वज अभिलेख मानिन्छ । गीता र महाभारतले यो सम्प्रदायको विकासको समयमा धेरै विरोध भएको थियो र त्यति खेरै पश्चिमोत्तर भारत र पश्चिम एशियामा यो लोकप्रिय भएको उल्लेख गरेका छन् । दोस्रो शताब्दी ई.पू. मा पतन्जलीले त्यस समय कंश वध कथामा आधारित नाटक लेखिन्थ्यो भनेर उल्लेख गरेका छन् । यसको अनुकरण विदेशीहरूले गरे । यसको चर्चा पनि गरुडध्वज अभिलेखमा छ । धेरै कुशान राजाहरूले पनि यसलाई स्वीकारेका छन् । धेरै कुशान राजाहरूले वासुदेव नाम धारण गरेका थिए । गुप्तकालको सुरुतिर यसको प्रभाव यसक्षेत्रमा फैलिसकेको

थियो । गुप्तहरूले यसलाई राजधर्म स्वीकारे र गरुडध्वजलाई राष्ट्रिय ऋण्डा । उनीहरू स्वयम् आफूलाई परम भागवत भन्दथे । त्यसबेला भागवत धर्म भारतीय उपमहाद्विपका बाहिर फैलिएको थियो । त्यही समयको सेरोफेरोमा पुराणहरूको रचना भयो । यिनमा भागवत धर्मलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ । भागवत पुराण यसको उदाहरण हो । जसमा कृष्णभक्तिको प्रतिपादन भएको छ । गीताको रचनाकाल (पाँचौं शताब्दी ई.पू) मै भक्तिको जग बलियो भैसकेको थियो । तर एउटा सम्प्रदायको रूपमा यसको विकास गुप्तकालपछि भएको मानिन्छ । त्यसबखत सन्तहरूले यसमा ठूलो भूमिका खेलेका थिए । रामानुजले जयदेव, निम्बार्क, चैतन्य, बल्लभ, रामदाश, सुरदास, तुल्सीदास यसका उदाहरण हुन । यही सेरोफेरोमा यो परिधिमा राम पनि समावेश गरिए । र कृष्ण जस्तै रामको पनि भक्ति गर्न थालियो । जसलाई विष्णुको अवतारको रूपमा लिइन्छ । वैष्णव धर्मको प्राचिनतम मुख्य ग्रन्थमा गीता पर्दछ । यसमा वैष्णव धर्मका सिद्धान्तहरूको चर्चा गरिएको छ । गीता जति लोकप्रिय ग्रन्थ हिन्दू समाजमा अरु छैनन । यो आफ्नै शैलीको काव्यमा लेखिएको ग्रन्थ हो । यसमा सबैजसो धर्म र दर्शनका सिद्धान्तहरू समेटिएका छन् । यसमा परमात्मा प्राप्तिका तिन मार्ग बताईएको छ । ज्ञान, निष्काम कर्म र भक्ति । र यसमा वासुदेव भक्तिलाई प्राथमिकता दिईएको छ । यसमा आत्मा अनित्य र अविनासी छ र ईश्वरप्रति सम्मान र प्रेम गर्ने आत्मा नै हो भनिएको छ । यसमा अवतारवादको सिद्धान्तलाई पनि अगाडि ल्याईएको छ । यद्यपि यसको संकेत उत्तरवैदिक साहित्यमा पनि पाइन्छ । गीतामा यस कुरालाई विवेचना गरिएको छ । यसमा भनिएको छ जब जब धर्मको नास हुन्छ, अधर्म बढ्दछ,, पापीहरूको संख्यामा वृद्धि हुन्छ तब त्यसको रक्षाको लागि परमात्मा अवतार धारण गरेर पृथ्वीमा अवतरित हुन्छन् । कालान्तरमा यो भावना धेरै बलियो हुन गयो । त्यसैगरि विष्णुका दश अवतारको परिकल्पना गरियो । अवतारवादको परिकल्पनाले भागवत धर्ममा विभिन्न धारा समन्वय हुन गए । यी अवतारमा कृष्ण र रामको लोकप्रियता बढी छ । कृष्णको उपासना उनीसँग मात्र सीमित छैन । उनका परिवार र सम्बद्ध पक्ष पनि सम्मानित छन् । यिनमा संकर्षण, प्रद्युम्न, साम्ब र अनिरुद्र प्रमुख छ । यी विष्णुका चक्रव्यूहको रूपमा लोकप्रिय छन् । मध्यकालिन सन्त, कविहरूले वैष्णव धर्मलाई धार्मिक आधार प्रदान गरे । उनीहरूले मानिस भक्तिभावबाट प्रेरित भएर ईश्वरलाई सम्मान गर्दछन् र तिनैलाई ईश्वर अनुकम्पा प्राप्त हुन्छ भन्ने विचार प्रवाहित गरे । अतः मुक्तिको सरलतम उपाय भक्ति नै हो । ज्ञान र कर्म सहायक मात्र हुन । यस धर्मको यही सिद्धान्तबाट हिन्दू समाज आलोकित छ ।

वैष्णव धर्मका ब्रह्म्याचारमा मूर्तिलाई महत्त्व दिइएको छ । वैष्णव उपासक आफ्ना आफ्ना उपास्य देवताको मूर्तिलाई श्री विग्रहमा अर्चा भन्दछन् र त्यसैलाई प्रत्यक्ष देवता मान्दछन् । प्राप्त तथ्य अनुसार मूर्ति पूजाको सुरुवात हिन्दू समाजमा ईशामसिंहको जन्मपूर्व नै भएको थियो । पहिले शताब्दी ईशापूर्वको घोसुण्डी शिलालेखमा एक भागवतद्वारा संकर्षण र वासुदेवको पूजाको लागि बनाएको प्रस्तुर घेराको उल्लेख छ । यसबाट भागवत धर्म अन्तर्गत मूर्ति पूजा सुरु भैसकेको संकेत पाईन्छ । मूर्तिको अगाडि ॐ नमो नारायणको संकेत पनि छ । पछि श्री विग्रहलाई खुशि तुल्याउन कीर्तनको सुरु गरिएको थियो । यस धर्म अन्तर्गत विभिन्न तीर्थहरूको पनि चयन गरिएको थियो । साथै विभिन्न पर्वहरू रामनवमी, विजयादशमी, कृष्णाष्टमी आदिको पनि विकास गरिएको थियो ।

नेपालमा लिच्छवीकालको आरम्भदेखि नै वैष्णव धर्मको लोकप्रियता भएको पाईन्छ । नेपालमा प्रथम, प्रामाणिक, ऐतिहासिक राजा मानदेवको चाँगुनारायणको स्थापना, विष्णुव्युहका मूर्तिको स्थापना विभिन्न अभिलेखबाट प्राप्त तथ्यहरूबाट पाँचौ शताब्दीभन्दा पहिले नै वैष्णव धर्म लोकप्रिय भएको देखिन्छ । त्यसपछिका विभिन्न कालखण्डहरूमा यहाँ वैष्णव धर्म, शाक्त धर्म, शैव धर्म, बौद्धधर्म, लामाधर्म आदिको समन्वयात्मक प्रकारले विकास भएको पाईन्छ । त्यस्तै प्राचिनकालदेखि ख्याति प्राप्त गरेका मुक्तिक्षेत्र, रुरुक्षेत्र, वराह क्षेत्र, हरिहर क्षेत्रहरूको महत्त्वको संस्कृति यहाँ विद्यमान छ । प्राचिन हिन्दू समाज अन्तर्गत नेपाल पनि महत्त्वपूर्ण अंग भएकोले सभ्यता र संस्कृतिको रूपमा वैष्णव धर्म नेपालमा विद्यमान छ ।

शैव धर्म

वैष्णव धर्म जस्तै भक्ति प्रधान शैव धर्मको लोकप्रियता पनि प्राचिनकालदेखि बढी रहेको थियो तथापि शैव धर्म धेरै पुरानो धर्म हो । शैव धर्मको प्राचिनताको कुरा गर्दा सिन्धुघाटी सभ्यता सम्म पुग्न सकिन्छ । सिन्धुघाटी सभ्यताका मुद्रामा योगीको मूर्ति पशुहरूको मूर्ति बीचमा आसन जमाएर बसेको पाईन्छ । सरजोन मार्शलले यसलाई योगीराज अथवा पशुपतिको रूपमा शिवको मूर्ति बताएका छन् । सम्भवतः ती सिन्धु सभ्यताका बासिन्दाहरू लिंग पूजक थिए । किनभने त्यहाँ लिंग र योनी आकारका प्रस्तरकला पाईएका छन् । ऋग्वेदका रचयिताहरूले विभिन्न ठाउँमा शिशनदेव पूजकहरूलाई तिरस्कार गरेका छन् । सम्भवतः उनीहरूको संकेत लिंग पूजक सिन्धुघाटी निवासी प्रति लक्षित थियो । यस कुराको पुष्टि ऋग्वेदमा रुद्रको उल्लेख र उनका

आर्यहरूको दृष्टिकोण पनि थियो । यद्यपि आर्यहरू रुद्रसँग परिचित थिए । तथापि अन्य देवताको तुलनामा रुद्र प्रतिको उनीहरूको दृष्टिकोण फरक थियो । रुद्रलाई ऋग्वेदमा विनास र मृत्युको देवता र मनमा डर संचार गर्ने देवताको रूपमा स्वीकारिएको छ । उनीबाट वचुलाई अहोभाग्य मानिएको छ । तर परवर्ति साहित्यमा विस्तारै विस्तारै यो दृष्टिकोणमा परिवर्तन हुदै गएको पाईन्छ । यसको कारण स्पष्ट छ । जव आर्यहरूले यस क्षेत्रमा स्थायी रूपमा बसोवास गर्न थाले तब दुई किसिमका संस्कृतिको संगम अवश्यमभावी देखिन थाल्यो । उनीहरूले रुद्रलाई सम्मान गर्नुपर्ने स्थिति सिर्जना भयो । अतः शैव धर्मको उत्पत्ति वैदिक र आर्येत्तर धाराको मिश्रणबाट भएको देखिन्छ । यो प्रवृत्ति र स्थिति उत्तरवैदिक कालमा स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ । श्वेताश्वेतर उपनिषद्मा शिवको महात्म्य छ । यसमा उनलाई महादेव भनिएको छ । केनोपनिषद्मा उमा-हेमावतिलाई उच्च सम्मान दिईएको छ । तर कौटिल्यको अर्थशास्त्र र आपस्तम्ब गृहसूत्रमा उनलाई सामान्य देवताको रूपमा लिईएको छ । यसबाट उत्तरवैदिक र प्रारम्भिक बौद्ध कालमा शिवको महत्त्व बढेको बुझिन्छ । तर उनको सर्वोच्चता सबैको लागि स्वीकार्य थिएन ।

शैव धर्मको एक निश्चित सम्प्रदायको रूपमा उत्थान, जसमा शिवलाई सर्वोच्च देवता मानिन्थ्यो र जसको आफ्नो एक विशिष्ट दर्शन थियो, इशा पूर्वमा नै भएको थियो । रामायण र महाभारतकालसम्म शिव-रुद्रको उपासना लोकप्रिय भैसकेको थियो र यिनको नामसँगै धेरै आख्यान र मान्यता विकसित भैसकेका थिए ! रामायणमा शिवका परिवार, शिव उमा विवाह, मदन दहन, कार्तिकेय जन्म, गंगावतरण, सागर मन्थन र शिवद्वारा हलाहल विषपान आदि धेरै आख्यानको वर्णन गरिएको छ । महाभारतमा यी सबैको अभि बिस्तारपूर्वक व्याख्या गरिएको छ । यति मात्र होईन एक ठाउँमा स्वयम् कृष्णलाई शिवको स्तूति गरेको रूपमा देखाईएको छ । तर त्यसबेलाका धेरैजसो लेखकहरूले वैष्णव र शैव धर्मलाई एकरूपता दिने प्रयास गरेको देखिन्छ । ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट शिवपूजाको प्राचिनतम उल्लेख मेगास्थनिजले गरेका छन् । यतिमात्र होईन उनले उल्लेख गरेको डियोनाईसस शिवको युनानी नाम मानिएको छ । पतञ्जलीले शिव-भागवत सम्प्रदायको उल्लेख गरेका छन् । मौर्य राजाहरूले शिव र स्कन्दका मूर्तिहरू बनाएर बेच्ने गरेको पनि उल्लेख गरेका छन् । अशोकको एकजना उत्तराधिकारी जालौक शैव थियो । कालान्तरमा हिन्दू समाजभन्दा बाहिरका मानिसहरूले पनि शैव धर्म स्वीकारेका दृष्टान्त पाईन्छन् । केही कुषाण राजाहरूका सिक्कामा शिव, त्रिशूल र नन्दीका चित्र पनि पाईन्छन् । हूणहरूले पनि शैव धर्म प्रति

आस्था प्रकट गर्दथे । मिहिरकुल शिवको कट्टर भक्त थियो । राजपुतहरूको समयमा शैव धर्मले भारतीय उपमहाद्विपको उत्तरखण्डमा बिस्तार गरेको पाईन्छ ।

शैव सम्प्रदाय र यसका सिद्धान्तको जानकारी वायु, लिंग, कूर्म र शिव पुराणहरूमा पाईन्छ । शैव आगमहरूको रचनाकाल साधारणतया ईश्वी सातौँ शताब्दीको लगभग मानिन्छ । शैवहरूको प्राचिन सम्प्रदाय पाशुपत थियो, जसको जन्म ई.पू. दोस्रो शताब्दीतिर भएको भण्डारकरले उल्लेख गरेका छन् । महाभारतमा पाशुपतको उल्लेख सांख्य, योग, पाँचरात्र र वेदसँगै भएकोछ । पाशुपत धर्मको संस्थापक स्वयम् शिवलाई मानिन्छ । यो कुरालाई सबै शिवमतावलम्बीले स्वीकार्छन् । वायू र लिंग पुराणमा शिवले लुकलिश रूप धारण गरेर आफ्नो मतको प्रचार गर्ने कुराको उल्लेख छ । लकुलिशका आख्यानहरूको ऐतिहासिक महत्व भएको मानिन्छ । केही अभिलेखमा पनि यस कुराको उल्लेख छ ।

पाशुपत सम्प्रदायमा महेश्वरले जीव मुक्तिको लागि पाँचवटा कुरा निर्देश गरेका छन् । १) परतन्त्रकार्य, २) स्वतन्त्रकार्य । यी दुई गहनतम दार्शनिक सिद्धान्त मानिन्छन् । ३) योग, जसको सहायताबाट जीवले चित्तको माध्यमबाट ईश्वरसँग सम्बन्ध स्थापित गर्दछ । ४) विधि, त्यो उपाय हो जसबाट उपासकले धर्म वा ईश्वरलाई प्राप्त गर्न सक्दछ । यसको सबभन्दा महत्वपूर्ण विधि शरीरमा भष्म लगाउनु, भष्ममा सुत्नु, मंत्र जप र प्रदक्षिणा मानिन्छन् । ५) दुःखान्त, दुःखबाट मुक्ति प्राप्त गर्नुको नाम हो । यो दुई प्रकारको हुन्छ - अनात्मक र सात्मक । अनात्मक दुःखान्तको अर्थ हुन्छ, दुःखबाट पूर्णरूपले मुक्ति प्राप्त गर्नु र सात्मकको अर्थ हुन्छ अलौकिक शक्तिको प्राप्ति, उदाहरणका लागि कुनैपनि प्रकारको शरीर धारण गर्ने शक्ति र टाढाको वस्तु देख्ने शक्ति आदि ।

उपर्युक्त विवेचनाबाट स्पष्ट हुन्छ कि पाशुपत सम्प्रदायका अनुयायी अलौकिक शक्तिहरूको अस्तित्व र ती प्राप्त गर्न सम्भावना माथि विश्वास गर्दछन् । तर यो सिद्धान्तमा कुनैपनि दोष देखिदैन । तथापि कालान्तरमा सम्प्रदायको रूप विकृत हुनाले यसमा वामाचार जस्तो अभक्ष्य भोजन आदिलाई प्रोत्साहन दिन थालियो । शैव धर्मको कापालिक सम्प्रदायमा मशानघाटमा साधना गर्ने विधान छ । वामाचारी शैव सम्प्रदायको अतिरिक्त अरु केही सम्प्रदायमा पनि विकसित भएका पाईन्छन् तर तिनको सिद्धान्त अलि फरक प्रकारको छ । दक्षिण भारतको वीर शैव या लिंगायत सम्प्रदायमा जसको स्थापना बाह्रौँ शताब्दीमा भएको थियो मठ, मन्दिरलाई महत्व दिइएको थियो र शिवलिंग धारण गर्ने कुरालाई महत्व दिइएको थियो । यसमा वेदको

अपौरुषेयता र पुनर्जन्म सिद्धान्तलाई खण्डन गरिएको छ । यसको एक प्रमुख आचार्य वासवले जाति प्रथा, बालविवाह जस्ता कुरीतिहरूको विरोध गरेर गुरुको महत्वलाई पुष्टि गरेको पाईन्छ । यसै समयमा काश्मिरमा एउटा दार्शनिक शैव सम्प्रदायको विकास भयो । यसमा जगतको उत्पत्ति शक्ति र शिवलाई मानिएको छ । यसमा शिव भन्दा शक्तिलाई बढी महत्व दिईएको छ । साथै यो मतमा मन्त्र-जपलाई पनि महत्व दिईएको छ ।

माथि भनिए भैं सिन्धुघाटी निवासीहरू शिवको पशुपति रूप र शिवलिंगबाट परिचित थिए । साथै उनीहरू योनीबाट शक्तिसँग पनि त्यत्तिकै परिचित थिए । ऐतिहासिक कालमा शिवको मूर्त रूप इशापूर्वका केही सिककाहरूमा पाईन्छ । पतन्जलीका अनुसार मौर्य राजाहरू स्कन्दका मूर्ति बनाएर व्यापार गर्दथे । मन्दिरहरूको लोकप्रियता बढ्ने क्रममा सर्वप्रथम शिवको मानव रूप मूर्ति प्रतिष्ठापित गरिएको हुनुपर्दछ । पछि शिवको प्रतिक शिवलिंग बढी लोकप्रिय हुन गयो । शिवलिंग प्रारम्भमा शिवको मूल प्रतिरूपसँग मिल्दाजुल्दा हुन्थे । पछि तिनलाई परम्परागत रूप दिन थालिएको हो । वर्तमानमा शिव मन्दिरहरूमा यस्तै शिवलिंग पाईन्छन् । केही ठाउँमा शिवका मूर्ति र शिवलिंगलाई समन्वय गरेर मुखलिंगहरूको निर्माण भएको छ । यसको ज्वलन्त उदाहरण नेपालको पशुपतिनाथ मन्दिरमा छ । यस्ता शिवलिंगहरू एक मुखे, चार मुखे हुन्छन् । तर पशुपतिनाथ मन्दिरको मुखलिंग पाँचमुखे छ । आकाश मुखलाई इशान भनिएको छ । शिवलिंगसँग जोडिएको पक्ष जलहरी, पिठीका वा योनी हो । जसलाई शक्ति र सृष्टिको प्रतिक मानिन्छ । भारतीय उपमहाद्विपमा शैव धर्मका धेरै सम्प्रदायहरू समयक्रममा विकसित भएका छन् ।

शाक्त धर्म

आधुनिककालमा हिन्दू धर्ममा मुख्य तीन सम्प्रदाय विशेष रूपले लोकप्रिय छन् । यिनमा वैष्णव, शैव र शाक्त पर्दछन् । शैव धर्म जस्तै शाक्त धर्म पनि प्रागैतिहासिक कालदेखि नै अस्तित्वमा रहेको पाईन्छ । सिन्धुघाटी सभ्यतामा मातृशक्तिको उपासना प्रचलित थियो । यसका धेरै संकेतहरू प्राप्त छन् । तर ऋग्वेदमा मातृशक्तिबारे केही संकेत पाईदैन । यसबाट वैदिक आर्यहरू शक्तिका उपासक नभएको बुझिन्छ । तर आर्यहरू स्थायी रूपमा यस क्षेत्रमा बसोबास गर्न थालेदेखि स्थानिय जातिको कारणले उनीहरूको प्रभावमा परेर शक्तिको उपासना गर्न थाले र कालान्तरमा शक्ति उपासना लोकप्रिय हुन गयो । उत्तर वैदिककालमा यो स्थितिको संकेत पाईन्छ । वाजसनेयी

संहितामा अम्बिकालाई रुद्रकी बहिनी भनिएको छ । पछि उनलाई रुद्रकी पत्नी मान्न थालियो । तैत्तिरीय संहिता र केनोपनिषद्मा उमा, पार्वती, हेमावती, जस्ता नाम उल्लेख छन् । त्यसपछि शाक्त सम्प्रदाय विशिष्ट रूपमा देखा पर्न थाले ।

शाक्त सम्प्रदाय र शैव सम्प्रदायको शुरुदेखि निकटतम सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । महाभारतमा उमालाई दुर्गा भनिएको छ र उनलाई शिवकी अर्धाङ्गिनी पनि भनिएको छ । हरिवंशमा उनलाई विन्ध्यवासिनी भनिएको छ । शिवका अर्धाङ्गिनीहरूमा उमालाई महेश्वरी, महादेवी, महाकाली, शिवा र शिवानी भन्न थालियो । शिव जस्तै शाक्तका पनि दुई रूप पाइन्छन् - उग्र र सौम्य । उग्र रूपमा उनी चामुण्डा, दुर्गा, काली, चण्डा र भैरवी आदि नामले सम्बोधन गरिन्थिन । उग्र रूपमै मार्कण्डेय पुराणमा उनले महिषासुर, रक्तविज, शुम्भ, चण्ड, मुण्ड राक्षसहरूको वध गरेको उल्लेख छ । सौम्य रूपमा उनलाई उमा, गौरी, पार्वती, भवानी, अन्नपूर्णा र ललिता भनिएको छ ।

शाक्त धर्मको उदयको पछाडि कयौं कारणहरू छन् । प्रागैतिहासिक शाक्त धाराको प्रभावको अतिरिक्त परवर्ति दार्शनिक सम्प्रदायमा पनि यस्ता सिद्धान्तहरू थिए, जसले शाक्त धर्मको विकासमा भूमिका खेल्थे । सांख्य दर्शनको प्रकृति र वेदान्तको माया सिद्धान्त यसका उदाहरण हुन् । बौद्धधर्ममा पनि तारा, मञ्जुश्रीको उपासनाको इतिहास छ । त्यसले पनि हिन्दू धर्मावलम्बीलाई प्रेरित गर्न सक्थे । यी दुवै धर्ममा शाक्त धारा लोकप्रिय छ । लामाबुद्ध धर्ममा पनि शक्तिका देवीहरूको पूजा उपासना हुन्छ । बौद्धधर्मको तान्त्रिक रूपलाई शाक्त धर्मको सिद्धान्त नजिक मानिन्छ । बौद्धधर्मका यस प्रकारका सिद्धान्त त्रिपुरारहस्य, महानिर्वाण, मालिनी विजय आदि ग्रन्थहरूमा पाइन्छ । यिनमा मातृशक्तिको कारणले संसारमा उत्पत्ति, स्थिति र लय हुन्छ र साधकले एकत्व कसरी प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने विषयमा चर्चा छ । तन्त्रशास्त्रमा कुण्डलिनी शक्तिलाई महत्वपूर्ण मानिएको छ । यो रहस्यमयी शक्ति समस्त ब्रम्हाण्डमा व्याप्त छ र साधना र शक्तिको माध्यमले त्यसलाई जाग्रत गरेमा मुक्ति प्राप्त गर्न सकिने कुरा तन्त्रमा उल्लेख छ । शाक्त धर्म हिन्दूहरूको महत्वपूर्ण धर्म मानिन्छ । यहाँ विभिन्न रूपमा शक्तिको उपासना हुन्छ । शक्तिको विषय र क्षेत्र फरक फरक छ । काली पूजा, सरस्वतीपूजा, दुर्गा पूजा, विजयादशमी, चैत्रअष्टमी, चण्डीपूजा, नवरात्र हाम्रो समाजमा विशेष किसिमले सम्मानित अवसर हुन् । साथै नवदुर्गा, दशमहाविद्या, शाक्तिपिठहरूले नेपाली सभ्यता, संस्कृति र परम्परालाई विशाल बनाएका छन् ।

प्रमुख दार्शनिक सम्प्रदायहरूको संक्षिप्त परिचय

हिन्दू समाजमा धर्म र दर्शनबीच अन्योन्याश्रीत सम्बन्ध छ। दर्शनले धर्मको व्याख्या गर्दछ, विश्लेषण गर्दछ र प्रस्तुति गर्दछ। धर्म अनुसारको दर्शन हुन्छ। धर्म मूल रूपमा देवताहरूको पूजा, साधन, आराधनामा मात्र सीमित छैन वरु मूल शाश्वत सत्यसँग सम्बन्धित छ। यस्तै दर्शनमा केवल सामान्य र शुष्क बौद्धिक सिद्धान्तको विवेचना गरिदैन वरु धर्म जस्तै दर्शनमा मानव जीवनको अन्तिम लक्ष्य मोक्ष प्राप्तिको मार्ग निर्देश गरिन्छ। यसैले हिन्दू समाजमा धर्म र दर्शन एक अर्कासँग जोडिएका छन्। धार्मिक अगुवाहरू नै दार्शनिक चिन्तक भएका छन्। हिन्दू समाजमा प्राच्य दर्शनलाई दुई भागमा विभक्त गर्न सकिन्छ - नास्तिक र आस्तिक। नास्तिक दर्शनले वेद र उसका सिद्धान्तलाई स्वीकार्दैनन। नास्तिक दर्शनमा बौद्ध, जैन र चार्वाक पर्दछन्।

चार्वाक दर्शन

चार्वाक दर्शनलाई देहात्मवाद पनि भनिन्छ। यस मतका प्रतिपादक चार्वाक थिए। उनका अनुसार आत्मा, परमात्मा, परलोक, पुनर्जन्म, ईश्वर आदिको अस्तित्व छैन। वास्तविक सत्य संसारमात्रै हो उनको सिद्धान्त "यावत् जीवम् सुखम् जिवेत्, ऋणं कृत्वा धृतम् पिवेत्" भूमिभुतस्य देहस्य पुनरागमनय कुतः मानिन्छ। उनले संसारको स्वरूपलाई मात्र मानेका छन्। यस मतमा संसारको सृष्टि जमिन, जल, अग्नी र वायु तत्त्वबाट भएको मानिएको छ। र यिनैबाट शरिर र बुद्धिको जन्म हुन्छ। यस दर्शनमा भौतिक तत्त्वभन्दा अरु कुनै आध्यात्मिक तत्त्व अस्तित्वमा छैन। यसरी जीवनको अन्तिम लक्ष्य मोक्ष नभएर सांसारिक आनन्द र भोगविलासलाई मानिएको छ।

आस्तिक दर्शनको संख्या साधारणतः छ वटा छन्। यिनमा -सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्व मिमांशा तथा उत्तर मिमांशा अथवा वेदान्त पर्दछन्।

सांख्य दर्शन

सांख्य र योग दर्शन एक अर्कासँग सम्बन्धित छन्। सांख्यलाई सिद्धान्त र योगलाई त्यसको व्यवहारिक पक्ष मानिन्छ। सांख्यको उत्पत्ति प्राचिनकालमा आयेत्तर विचारधाराबाट भएको मानिन्छ। यस दर्शनमा प्रवर्तक कपिल थिए। यसको प्रामाणिक ग्रन्थ सांख्यकारिका मानिन्छ। यसको समय पाँचौ शताब्दी हो।

१. सांख्य दर्शन द्वैतवादी हो। यसमा जडतत्त्व प्रकृति र चेतनतत्त्व पुरुषलाई आधारभूत सत्यतत्त्व मानिन्छ।

२. जडतत्त्व प्रकृतिलाई सक्रिय, परिवर्तनशिल र अव्यक्त मानिन्छ। यसका तिन गुणहरू- सत्त्व, रज र तम हुन्। यो संसार प्रकृतिबाट नै विकसित भएको हो। यसै संसारमा हरेक तत्त्वमा यी तीन गुण विद्यमान हुन्छन्। प्रलयकालमा पृथ्वी साम्यावस्थामा हुन्छ, अर्थात् यी तिनै गुणहरूको समन्वयको स्थिति हुन्छ। पुरुषको सामिप्यको कारण प्रकृतिमा चाहना उत्पन्न हुन्छ। यसबाट प्रकृतिमा क्रमशः महत् (बुद्धि) अहंकार, मन, दश इन्द्रियहरू- ज्ञानेन्द्रिय अन्तरगत- कान, नाक, आँखा, जिब्रो, र छाला तथा कर्मेन्द्रियमा -मुख, हात, गोडा, गुदद्वार र उपस्थ (पिशाबनली) पर्दछन् त्यस्तै पंचतन्मात्रामा - शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध) र पंचमहाभूत (पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश) समेत यी २३ तत्त्वबाट प्राणि, पहाड, रुखविरुवा उत्पन्न हुन्छन्।
३. पुरुष चेतन, निष्क्रिय र अविकारी तथा सामान्य तत्त्व हो। ऊ न कर्ता हो न भोक्ता। पुरुषसँग नजिक हुने वित्तिकै प्रकृतिमा लोभ र आकांक्षा उत्पन्न हुन्छ। किनभने प्रकृतिको प्रयोजन पुरुषलाई भोग र मोक्ष प्रदान गर्नु हो। सृष्टिकालमा बुद्धि र अहंकारलाई एकरूप प्रदान गरेपछि पुरुषले आफूलाई कर्ता र भोक्ता सम्झिन्थ्यो। पुरुषको आत्मा बन्धनमा परेपछि उसलाई जीव वा प्राणि मानिन्छ।
४. आफ्नो वास्तविक स्वरूप थाहा पाएपछि पुरुषलाई मोक्ष प्राप्ति हुन्छ। यस अवस्थामा ऊ प्रकृतिबाट अलग हुन्छ।
५. प्रारम्भमा सांख्य आनिश्वरवादी थियो। पुरुषको संख्या अनन्त मानिन्थ्यो। कालान्तरमा योग र वेदान्तको प्रभावको कारण पुरुषलाई पुरुषोत्तम या ईश्वरको रूपमा पनि कल्पना गर्न थालियो।

योग दर्शन

सांख्य दर्शनमा मोक्ष प्राप्तिका लागि जुन व्यवहारिक माध्यमको आवश्यकता पर्दछ भनिएको छ, तिनको विवेचना योग दर्शनमा गरिएको छ। यसको आधिकारिक र प्रथम ग्रन्थ पतञ्जलीको योगसूत्र हो। यसमा योगका प्रारम्भिक पाँच साधना यम (अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रम्हचर्य र अपरिग्रह) र यसका पाँच नियम (शौच, सन्तोष, तप, स्वाध्याय र ईश्वर छन)। योगका अन्य प्रधान साधनामा आसन, प्राणायाम र प्रत्याहार (इन्द्रियलाई वसमा पार्नु) को अभ्यास गर्नु मानिन्छ। त्यसपछि धारण (मनलाई कुनै वस्तुमा केन्द्रित गर्नु) ध्यान, र समाधी (एकाग्रता) आउँदछन्। यी क्रियाहरूबाट पुरुष या आत्माले आफ्नो स्वरूप चिन्दछ।

न्याय दर्शन

सांख्य र योगको सम्बन्ध जस्तै न्याय र वैशेषिक बीच पनि त्यस्तै किसिमको सम्बन्ध छ । न्यायको प्रामाणिक ग्रन्थ गौतमको न्यायसूत्र (तेस्रो शताब्दी ई.पू.) हो । यसमा १६ तत्वको यथार्थ ज्ञान प्राप्त गर्नले मोक्ष पाउन सकिन्छ । यी १६ तत्वमा प्रमाण र प्रमेय प्रमुख छन् । प्रमाण ज्ञान प्राप्त गर्नुलाई भनिन्छ । प्रमाण चार प्रकारका छन् (इन्द्रियबाट प्रत्यक्ष ज्ञान, अनुमान (जस्तो धुँवालाई देखेर आगो अनुमान गर्नु, उपमान (समानता र तुलनाद्वारा ज्ञान प्राप्त गर्नु) तथा शब्द धार्मिक ग्रन्थबाट प्राप्त ज्ञान । त्यस्तै प्रमेय भन्नाले (प्रमाणको आधारमा जानिने पदार्थ बुझिन्छ । यसमा आत्मा, शरीर, मन, बुद्धि, पुनर्जन्म, मोक्ष आदि समावेश गरिएका छन् । त्यस्तै आत्मालाई शरीर र मनबाट अलग राखिएको छ । आत्माको संख्या धेरै छ तर चैतन्य उसको गुण नभएर यो मनको गुण मानिन्छ । मन अक्षुण्ण तत्व हो । शरीर परमाणुबाट बनेको हुन्छ । न्याय सिद्धान्त अनुसार आत्मा शरीर र मनसँग सम्बन्धित भएकोले दुःखको कारण बन्दछ । यसबाट छुटकारा पाउनु नै मोक्ष हो ।

वैशेषिक दर्शन

यसको प्रतिपादन महर्षिक कणादले गरेका हुन । उनको ग्रन्थ वैशेषिक सूत्र हो । यो सिद्धान्त न्यायसँग मिल्दोजुल्दो छ । यसमा प्रत्यक्ष र अनुमान दुईवटा मात्रै सिद्धान्तलाई मानिएको छ । त्यसमा पनि प्रमेय पक्षलाई पनि सविस्तार व्याख्या गरिएको छ । यस सम्प्रदायमा पनि परमाणुको धेरै महत्त्व छ ।

पूर्व मिमांशा दर्शन

पूर्व मिमांशा, जसको प्रतिपादक मिमांशा सूत्रका रचनाकार जैमिनी मानिन्छन्, एक यथार्थवादी दर्शन हो । यसमा भौतिक सृष्टिको अस्तित्व स्वीकारिएको छ । यसमा वैदिक कर्मकाण्डको व्याख्या छ । यस सिद्धान्त अनुसार कर्मको कारणले आत्मामा एक शक्ति उत्पन्न हुन्छ जसलाई अपूर्व भनिन्छ । यही अपूर्व भविष्यमा त्यही कर्मफललाई सृजना गर्दछ । यस अनुसार यज्ञादी गर्नले मुक्ति प्राप्त हुन सक्दछ । प्रारम्भमा मिमांशाका अनुयायीहरू ईश्वरको अस्तित्व मान्दथे तर सातौं शताब्दीका विद्वान कुमारीलले ईश्वरको अस्तित्वलाई खण्डन गर्नु पुगे ।

यसपछि वेदान्त दर्शन आउँदछ । माथि वर्णन गरिएभै यसका मूल ग्रन्थ ब्रम्हसूत्र, उपनिषद् र गीता हुन । कालान्तरमा यिनै माथि विभिन्न प्रकारले व्याख्या विश्लेषण भएको छ । त्यसैले अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत, द्वैताद्वैत जस्ता दर्शनहरू विकसित भए ।

छैटौँ अध्याय बौद्धधर्म

गौतम बुद्धको जन्म कपिलवस्तुको शाक्य गणतन्त्र अन्तर्गत राजा सुद्धोधन र मायादेवीको कोखबाट ई.पू. ५६३ मा भएको थियो । उनको जन्म लुम्बिनीमा भएको थियो । परम्परा अनुसार उनलाई एक राजपुत्रले प्राप्त गर्ने प्रकारको शिक्षादीक्षा दिइएको थियो । उनको प्रारम्भिक जीवन वैभवपूर्ण थियो । तर सांसारिक विषयमा उनको अभिरुची थिएन । शुद्धोधनले आफ्नो छोराको मनोवृत्ति परिवर्तन गर्नका लागि एक राजकुमारीसँग विवाह गरिदिए । उनलाई विम्बा, गोपा र यशोधरा आदि नामले चिनिन्छ । कालान्तरमा यशोधराको गर्भबाट एउटा शिशुको जन्म भयो । जसको नाम राहुल थियो । तर यसबाट पनि सिद्धार्थको मनमा परिवर्तन आउन सकेन । बौद्ध ग्रन्थहरूमा सिद्धार्थको मन परिवर्तन गराउन शुद्धोधनले विभिन्न प्रयास गरेका विवरणहरू पनि पाईन्छन् । तर जति प्रयास गरेपनि सबै निरर्थक भए । अन्तमा २९ वर्षको उमेरमा रातको समयमा उनले दरबार, राजकीय सुखसयल, छोरा, पत्नी र परिवार तथा राज्य छोडेर बाहिर निक्लिए । जसलाई महाभिनिष्क्रमण भनिन्छ । गृहत्याग पछि सिद्धार्थ ज्ञान प्राप्त गर्ने क्रममा आलारकलाम र रामपुत्र आदि धर्माचार्यसँग बसेर साधना गरे । यसबाट पनि सन्तोष प्राप्त नभएपछि उनी बोधगयाको नजिक उरुवेला वनमा गए जहाँ उनले ६ वर्षसम्म कठोर तपस्या गरे । यो साधनाको कारण उनको शरीर जीर्ण भैसकेको थियो । तर पनि उनको मनले चाहना गरेको प्राप्त हुन सकेन । अतः तपस्यालाई निरर्थक मानेर खाना खान थाले । तर पनि उनी निरास भएका थिएनन । त्यसपछि उनले गयाको नजिकै एउटा रुखमुनि ध्रुव समाधि लगाए । जबसम्म सत्यज्ञान प्राप्त हुँदैन तबसम्म कठोर तपस्यामै रहने निर्णय पनि गरे । अन्तमा वैशाख पूर्णिमाको दिनमा उनलाई ज्ञान-सम्बोधी प्राप्त भयो । त्यसपछि उनी सिद्धार्थबाट बुद्धमा रूपान्तरित भए ।

गौतम बुद्ध आफ्नो धर्म प्रचारको लागि इच्छुक थिएनन । तर पछि दुःखी मानिसहरूको भलाईको लागि उनले धर्म प्रचार गर्ने निर्णय गरे । सबभन्दा पहिले आफ्नो धर्म देशना वनारस नजिक ऋषिपत्तन (सारनाथ) मा ५ जना ब्राम्हणहरूलाई दिए । यो धर्म उपदेशको प्रारम्भ थियो त्यसैले यसलाई “धर्मचक्रप्रवर्तन” भनिन्छ । बिस्तारै उनका अनुयायीको संख्या ६० पुग्न गयो । त्यसपछि उनका अनुयायीहरूले पनि धर्मको प्रचारप्रसार गर्न थाले । गौतम बुद्धले आफ्नो जीवनकाल पर्यन्त उत्तर

भारत र नेपालका विभिन्न ठाउँमा आफै धर्म प्रचार गरे । उनको यो अभियान वर्षायामलाई छोडेर अरु समयमा हुन्थ्यो । प्रसेनजित र विम्बसार जस्ता राजा देखि सर्वसाधारणसम्म, उपाली जस्तो नाउको छोरा र सुनिति जस्ता भंगि; सारिपुत्र र मौदगल्यायन जस्ता ब्राम्हण सम्म र महाप्रजापति गौतमी तथा आम्रपाली जस्ता नगरवधूसम्म जीवनका सबै पक्षका मानिसहरूले उनको देशना आत्मसात गरे । यसरी ४५ वर्षसम्म अनवरत धर्म प्रचारमा रहेर ८० वर्षको आयुमा ४८३ ई.पू. मा कुशिनगरमा उनको मृत्यु भयो । यसलाई महापरिनिर्वाण भनिन्छ ।

बुद्ध उपदेशको मुख्य आधार “प्रतित्यसमुद्पाद” सिद्धान्त हो । यसको अर्थ हुन्छ संसारका सबै वस्तु कार्य र कारणमा निर्भर हुन्छ । प्रतित्य (यसको कारणले) समुत्पाद (यो उत्पन्न हुन्छ) । यसरी योप्रत्येक वस्तुको उत्पत्तिको दर्शन हो । यो जगतव्यापी कार्य कारणको सिद्धान्तलाई बुद्धले सांसारिक दुःखको सप्तस्यामा लागु गरेका छन् । दुःखको समस्या बौद्धधर्मको मूल समस्या हो । बुद्धका अनुसार जसरी रोगको कारण थाहा नभएमा विरामीको उपचार सम्भव हुँदैन त्यसैगरी दुःखको कारण थाहा भएन भने दुःख निवारण हुन सक्दैन । प्रतित्यसमुद्पाद बुझाउदा बुद्धले दुःखको समस्या विचार गरेर चार आर्य सत्यलाई प्रतिपादन गरे । यिनमा दुःख, दुःखसमुदय, दुःख निरोध तथा दुःख निरोधगामिनी-प्रतिपदा ।

दुःख- बुद्धका अनुसार संसारमा सर्वत्र दुःखैदुःख छ । जन्मनुपनि दुःख हो, विरामी पनि दुःख हो, जीवन पनि दुःख हो, मरन पनि दुःख हो, अप्रिय मिलन पनि दुःख हो । प्रियसँगको विछोड पनि दुःख हो, इच्छित वस्तुको अप्राप्ति पनि दुःख हो । यसरी सम्पूर्ण जगत दुःखै दुःखले आक्रान्त छ ।

दुःख समुदय- प्रतित्यसमुत्पादको सिद्धान्त अनुसार सबै वस्तु जस्तै दुःखको पनि कारण हुन्छ । बुद्धका अनुसार दुःखको मुख्य कारण अविद्या हो । अविद्याको कारण मानिसले आफ्नो शरीर र मनलाई बुझ्न थाल्छ र यसको लागि रूप, रस, गन्ध, शब्द, स्पर्श तथा विचारबाट आसक्ति गर्न थाल्छ । यसबाट तृष्णा (इच्छा) को जन्म हुन्छ । तृष्णासँग वशीभूत भएर मानिसले अनेक प्रकारका कर्म गर्न थाल्छ र तिनै कर्मको फल नै उसले भोग्दछ ।

दुःख निरोध- प्रतित्य समुत्पाद सिद्धान्त अनुसार दुःखबाट छुटकारा पाउनको लागि दुःखका कारणलाई अन्त्य गर्नुपर्दछ । दुःखको कारण अविद्या, कर्म र तृष्णा हो । जुन व्यक्तिले यी कारणहरूलाई अन्त्य गर्न सक्छ, उसले दुःखबाट छुटकारा पाउन सक्दछ ।

दुःख निरोधगामिनी-प्रतिपदा - दुःखको कारण अविद्या, कर्म र तृष्णा हो । यिनबाट छुटकारा पाउने उपाय हो प्रज्ञा (सत्यज्ञान) । यसबाट अविद्या हटाउन सकिन्छ । त्यसैगरी शील (अहिंसा, मैत्री, करुणा आदि) बाट कर्मलाई वशमा ल्याउन सकिन्छ । समाधि (एकाग्रता) बाट तृष्णालाई अन्त्य गर्न सकिन्छ । प्रारम्भमा प्रज्ञा, शील र समाधि दुःख निरोध मार्ग अन्तर्गत थिए । पछि अष्टांगिक मार्गको रूपमा विस्तार गरियो । अष्टांगिक मार्ग माथिका तिन स्कन्ध - प्रज्ञा, शील, समाधि अन्तर्गत पर्दछन् ।

प्रज्ञास्कन्धका तिन अंग छन् - १) सम्पक दृष्टि- सत्य दृष्टिकोणलाई भनिन्छ । चार आर्य सत्यलाई बुझ्नु नै सम्पक दृष्टि हो । २) सम्पक संकल्प- कामना र हिंसाबाट मुक्त अवस्थालाई संकल्प भनिन्छ । ३) सम्पक वचन- सम्पक वचन सत्य र विनम्र वचनलाई भनिन्छ । ४) सम्पक कर्म- यसलाई सत्कर्म भनिन्छ । ५) सम्पक जीविका- यसलाई सम्पक जीवन पद्धति भनिन्छ । ६) सम्पक व्यायाम- यसको अर्थ आत्मोन्नतिको लागि सदैव क्रियाशिल रहनु भन्ने हुन्छ । यसमा दोषपूर्ण संस्कार उत्पन्न हुन नदिनु, दोषपूर्ण संस्कार अन्त्य गर्नु, उचित संस्कार निर्माण गर्नु र मर्यादित संस्कारहरूको रक्षा गर्नु पर्दछ । ७) सम्पक स्मृति- यसको अर्थ आफूमा भएका कमजोरी सम्झनु र तिबाट मुक्ति पाउन सधैं विवेकशिल कर्ममा उद्दत हुनु हो । ८) सम्पक समाधि- यसको अर्थ चित्तलाई एकाग्र बनाउनु हो ।

निर्वाण

अष्टांगिक मार्ग अवलम्बन गर्नाले अविद्या समाप्त हुन्छ, कर्ममाथि नियन्त्रण हुन सक्छ र तृष्णाको पनि अन्त्य हुन्छ । दुःखका यी कारणहरूलाई अन्त्य गरेपछि दुःख निरोध हुन जान्छ र मानिसले सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सक्छ । यसैलाई बौद्धधर्ममा मुक्ति अथवा निर्वाण भनिन्छ । निर्वाणको शाब्दिक अर्थ निभ्न हुन्छ । यो परमशान्तिको अवस्था हो । यो अवस्थामा मानिसमा भएका क्लेश, दुर्भावना सबै अन्त्य हुन्छन् । अरु धर्ममा मोक्ष मृत्यु पछि प्राप्त हुन्छ भनिएको छ र तर बौद्धधर्ममा मानिसले आफ्नै जीवनकालमा निर्वाण प्राप्त गर्न सक्दछ । बुद्ध स्वयम् निर्वाण प्राप्त गरेको ४५ वर्षसम्म जीवित रहे । बुद्धका हरेक उपदेश नैतिक शिक्षामा आधारित छन् । नैतिक शिक्षामा आधारित भएर पनि बौद्धधर्म आचारशास्त्र होईन । बौद्धधर्म व्यावहारिकतामा आधारित छ । बौद्धधर्मको समस्याको चुरो भनेको दुःखको खाडलमा भएको व्यक्तिलाई कसरी उपकार गर्न सकिन्छ भन्ने हो ।

त्यसैले बुद्धले अष्टांगिक मार्गलाई प्रतिपादन गरे । यसमा शारीरिक भोगविलासको स्वतन्त्रता मात्र होईन शारीरिक कष्टलाई पनि मान्यता दिईएको छैन । यी दुवै किसिमका अतिवादी मार्गको बीचको मानिन्छ बौद्धधर्मलाई । त्यसैले यसलाई मध्यममार्गि धर्म भनिएको छ । यो वाटो अवलम्बन गर्नेहरूका लागि संसार, जीव, आत्मा, परमात्मा जस्ता विवादास्पद विषय अनावश्यक मानिन्छन् । भगवान बुद्धले यस्ता विषयहरूलाई "दश अकथनिय" विषयको सूचिमा राखेका छन् । उनले आफ्ना अनुयायीहरूलाई यी विषयतिर आकर्षित नहुन सल्लाह दिएका छन् । किनभने दुःख निरोधका लागि यिनको विवेचना गर्नु आवश्यक छैन भन्ने उनको उपदेश छ । यस दृष्टिकोणबाट बौद्धधर्ममा आध्यात्मिकता देखिदैन । त्यसैले बौद्धधर्ममा, दर्शनमा आत्मा र ईश्वर सम्बन्धि प्रश्नहरू विवादास्पद छन् । बौद्धधर्मलाई अनात्मवादी मानिन्छ । जुन अर्थमा उपनिषद्मा आत्मालाई अविकारी र शाश्वत भनिएको छ त्यसलाई प्रतित्यसमुद्पादको सिद्धान्त अनुसार मान्न सकिँदैन । तर बुद्धले आत्मालाई अकथनिय विषयमा राखेका छन् । त्यसैगरी ईश्वरको सत्ता माथि पनि ।

भिक्षु संघ

बुद्धले आफ्ना अनुयायीहरूलाई संगठित गर्नको लागि भिक्षुसंघको निर्माण गरेका थिए । यो एकप्रकारको धार्मिक गणतन्त्र थियो । बुद्ध वर्षायाम छोडेर बाँकी समय भ्रमणमा रहन्थे । जुन ठाउँमा उनी वर्षायाममा बस्दथे त्यस्तो ठाउँलाई "आवास" भनिन्थ्यो । यस्ता आवासहरू कालान्तरमा संघको रूपमा परिणत हुन्थे । संघमा प्रत्येक भिक्षुहरूको समान अधिकार हुन्थ्यो र संघका काम सम्बन्धि नियमहरू सुनिश्चित थिए । भिक्षुहरूले संघ नियमहरूलाई कठोरपूर्वक पालना गर्नुपर्दथ्यो । यी नियमहरूको संकलन विनयपिटकमा गरिएको थियो । प्रारम्भमा संघमा पुरुष वर्ग मात्र सम्मिलित हुन्थे, पछि आनन्दको आदेशले महिलाहरू पनि भिक्षुणी बन्न थाले । संघका नियमहरू यसपछि झन कठोर बन्न गए । यसरी संघको अवधारणा, नियम आदिहरू बुद्धको जीवनकालमै व्यवस्थित भैसकेका थिए । बुद्धले आफ्नो जीवनकालमा कुनै उत्तराधिकारीको व्यवस्था गरेका थिएनन । तर उनले भिक्षु, भिक्षुणी र अनुयायीहरूलाई धर्म नै उनको उत्तराधिकारी हुने बताएका थिए । बौद्धधर्मको बिस्तारमा संघको ठूलो भूमिका थियो । बुद्ध र धर्मको साथै संघको गणना बौद्धधर्ममा "त्रिरत्न" मा हुन्छ ।

महापरिनिर्वाण पछिको बौद्धधर्म

बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि बौद्ध भिक्षुहरू आफ्नो धर्मका सन्देशहरू शिक्षाहरूलाई आधिकारिक र लोकप्रिय बनाउनको लागि प्रयत्नशिल रहन थाले । जसको परिणाम बौद्धधर्म भारतीय उपमहाद्विप मात्र होइन अन्य मुलुकहरूमा पनि फैलन पुग्यो । बुद्ध देखि कनिष्क सम्मको बौद्धधर्मको इतिहासलाई चार संगितिको आधारमा चार युगमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

१. बौद्धधर्मको प्रथम संगिति अजादसत्रुको नेतृत्वमा बुद्धको महापरिनिर्वाण लगत्तै राजगृहमा आह्वान गरिएको थियो । यसले बौद्धधर्मको प्रथम युग अन्त्यको संकेत गर्दछ । यसको अध्यक्षता महाकस्सपले गरेका थिए तथा आनन्दले धर्ममा र उपालीले विनय माथि प्रकाश पारेका थिए । यही समयमा सुत्तपिटक र विनयपिटक प्रारम्भ गरियो ।
२. दोस्रो संगिति महापरिनिर्वाणमन करिब सय वर्षपछि वैशालीमा राजा कालाशोकको नेतृत्वमा आह्वान गरियो । यसमा बौद्ध संघ दुई सम्प्रदायमा विभाजित भए । यो विभाजनको कारण मूल रूपमा विनयका दस नियमहरू थिए । जसले पहिले नियमहरू अवलम्बन गरे । उनीहरू स्थविरवादी भए र जसले नयाँ नियमहरू अनुशरण गरे उनीहरू महासाधिक हुन गए । कालान्तरमा यिनमा पनि विभाजन भएर बौद्धधर्म १८ सम्प्रदायहरूमा विकसित र विभाजित भयो । महासाधिक सम्प्रदायमा परिवर्तित महायान सम्प्रदायको आधार थियो ।
३. तेस्रो संगिति अशोकको तत्वावधानमा पाटलीपुत्रमा भएको थियो । यसको अध्यक्षता मोग्गलीपुत्त तिस्सले गरेका थिए । यसमा स्थविरवादीहरूको बाहुल्यता थियो । उनीहरूमा सिद्धान्तलाई स्थापना गर्न भोग्गलीपुत्ततिस्सले कथावत्युको रचना गरे । यस संगितिबाटै अशोक लगायतहरूले विभिन्न ठाउँमा धर्म प्रचारको लागि भ्रमण गरे ।
४. अशोकका उत्तराधिकारी बौद्धधर्ममा त्यति रुचि राख्दैनथे । तर पनि बौद्धधर्मको प्रचार प्रसार भने भैरहेको थियो । यसको प्रमुख कारण मिलिन्द तथा कनिष्क जस्ता शासकहरू बौद्धधर्म प्रति प्रतिबद्ध हुनु थियो । कनिष्कको पालामा ईश्वी पहिलो शताब्दीमा बौद्धधर्मको चौथो संगिति काश्मीरमा भएको थियो । यसको अध्यक्षता वसुमित्रले गरेका थिए । यसमा सर्वास्तवादी सम्प्रदायको प्रभाव बढी थियो ।

बौद्धधर्ममा चौथो संगितिपछि महायान सम्प्रदायको विकास भएको थियो । यसको उदय पछि बौद्धधर्ममा नयाँ इतिहास र अध्यायको आरम्भ भएको मानिन्छ । बौद्धधर्ममा जति सम्प्रदायहरूको विकास भयो । तिनमा सैद्धान्तिक मतभेद धेरै थिएन । यसपछि बौद्धधर्ममा स्पष्ट रूपमा दुईवटा सम्प्रदायहरू भए - थेरवाद र महायान । थेरवाद परम्परावादी र महायान सुधारवादी थिए । महायानको उदारताको कारण यो सम्प्रदाय लोकप्रिय हुन गयो । यसरी केही शताब्दी सम्म बौद्धधर्ममा महायानको प्रभाव फैलदै गयो । चिनिया यात्री फाहियानले पाँचौ शताब्दीमा बौद्धधर्मको लोकप्रियताको चर्चा गरेको छ । त्यस्तै स्थिति सातौ शताब्दीमा यहाँ आएको ह्वेनसांगले पनि उल्लेख गरेको छ । यो स्थितिमा हर्षवर्धनको भूमिका बौद्ध साहित्यमा उल्लेख गरिएको छ । अर्थात् बौद्धधर्मको विकास र विस्तारमा उसको ठूलो भूमिका देखिन्छ । यसको विवरण ह्वेनसांगले दिएको छ । यस समयमा बौद्धधर्मको विस्तार मध्य एसिया चीन, कोरिया, जापान, तिब्बत, वर्मा, लंका, थाईल्याण्ड, कम्बोडिया, मलाया आदि देशहरूमा भैसकेको थियो । इशवी सम्वत्को सुरुदेखि बौद्धधर्मको व्यापक विस्तार भएको देखिन्छ । बौद्धधर्मको सफलताको पछाडि धेरै कारणहरू थिए । यिनलाई दुई भागमा बाड्न सकिन्छ । केही यस्ता कारण छन् जसमा बौद्धधर्मलाई तात्कालिक सफलता प्राप्त भएका छन् भने अरु केही यस्ता कारण छन् जसमा बौद्धधर्मको विस्तार यस क्षेत्रभन्दा बाहिर सुदुरवर्ति क्षेत्रहरूमा हुन गयो । यसमा बुद्ध, धर्म र संघ आन्तरिक शक्ति थिए ।

१. भगवान बुद्धको व्यक्तित्व अत्यन्त प्रभावशाली थियो । उनको बोलिमा माधुर्य, मुखमण्डलमा अद्भूत तेज र हृदयमा अपार करुणा थियो । उनको व्यवहार अत्यन्त नम्र र विनित थियो । उनले गरेको त्याग आम जनताको लागि सधैं चर्चाको विषय हुन्थ्यो । उनको धर्मदेशना उनको प्रकृतिसँग तादात्म्य राख्थ्यो ।
२. उनको धर्म अत्यन्त सरल, उदार र सुबोध थियो । यसमा वैदिक धर्म जस्तो जटिलता पनि थिएन, उपनिषद दर्शन जस्तो दुवोध र जैन धर्म जस्तो कष्ट साध्य सिद्धान्त थिएन । उनले बौद्धधर्मलाई उदार बनाए । यसमा महिला पुरुष, जाति र वर्गबीच समानता थियो । सबैले बौद्धधर्मको सिद्धान्तलाई सबैले पालना गर्न सक्छ ।
३. बुद्धले निर्माण गरेका संघहरूको धर्म प्रचारमा ठूलो भूमिका थियो । संघहरूले संगठित रूपमा समाजमा त्याग, सदाचार, अध्ययनशिलता र अध्यवसायीको उदाहरण प्रस्तुत गरेका थिए । यसले पनि आम मानिसमा बौद्धधर्म प्रति आकर्षण बढाउने काम गर्‍यो ।

४. बुद्ध र उनका अनुयायीहरूले प्रचार प्रसारमा लोकभाषाको प्रयोग गर्दथे । उनीहरू क्लीष्ट भाषा प्रयोग गर्दैनथे । बुद्धको प्रचारशैली प्रभावोत्पादक हुन्थ्यो । विवादास्पद विषयहरूलाई उनीहरू अनावश्यक बताउथे ।
५. बौद्धधर्मको उदय वैदिक धर्म कमजोर भएको ठाउँमा भएको थियो । त्यसैले बौद्ध र जैन धर्मले समान रूपमा बिस्तार हुने मौका पाए ।
६. गौतम बुद्धको जन्म राजवंशमा भएको थियो । शाक्यहरू त्यस समय यस क्षेत्रमा परिचित थिए । त्यसैले बुद्धलाई मगध, कोशल, वैशालीका शासकहरूबाट सहयोग प्राप्त भएको थियो । शासकवर्गको सहयोगले गर्दा अन्य वर्ग पनि प्रभावित हुनु स्वाभाविकै थियो ।

उपर्युक्त कारणहरूले बौद्धधर्मको बिस्तार र विकास हुन सजिलो भयो । बुद्धको व्यक्तित्व र धर्मको सरलता आदि कारण मात्रै परिवर्ति युगमा बौद्धधर्म बिस्तारका कारण थिएनन । महापरिनिर्वाणपछि बौद्धधर्म त्यहि रूपमा जीवित रहन सकेन । समयक्रममा बौद्ध धर्मका सिद्धान्तमा जटिलता थपिदै गए । तर पनि बौद्धधर्मको बिस्तारमा कमि आएन । यसका प्रमुख दुई कारण थिए -

१. राजकीय संरक्षण-बुद्धको महापरिनिर्वाण पछि पनि बौद्धधर्मले राजकीय संरक्षण प्राप्त गरि नै रहयो । अशोकको शासन कालमा संघहरूलाई प्रशस्त आर्थिक सहायता प्राप्त भएको थियो । अशोकले बौद्धधर्मलाई राजकीय धर्म मात्रै बनाएनन यसको प्रचारप्रसार पनि व्यापक रूपमा गरे । अशोकको छोरा महेन्द्र र छोरी संघमित्रा धर्म प्रचारक भएर लंका गएका थिए । अशोकपछि कनिष्कले बौद्धधर्मको ख्याति बढाउने काम गरे । मिलिन्द जस्ता यवन राजाहरूले पनि बौद्ध विद्वानहरूको संरक्षण गरेका थिए । त्यस्तै हर्षवर्धनले पनि बौद्धधर्मको बिस्तारमा योगदान गरेका थिए ।
२. बौद्धधर्मको सफलताको सबैभन्दा ठूलो कारण यसको अनुकुलताको शक्ति थियो । यो धर्ममा लचिलोपना पनि त्यत्तिकै थियो । बौद्धधर्मलाई विभिन्न ठाउँमा परिस्थितिक अनुसार अनुकुल बनाईन्थ्यो । यही कारण विभिन्न मुलुकहरूमा बौद्धधर्म स्थानिय बनावट अनुसार विकसित हुँदै गयो ।

थेरवाद र महायान सम्प्रदाय

भगवान बुद्धले आफ्नो सिद्धान्तलाई व्यावहारिक बनाउनका लागि नैतिक आदर्शमाथि जोड दिएका थिए र दार्शनिक समस्यालाई अकथनिय भनेर छोडने आदेश दिएका

थिए । यही मौनता नै पछि गएर उगदग अनुयायीहरूबीच मतभेदको कारण बन्यो । बौद्ध धर्ममा विभिन्न सम्प्रदायहरूको उदय महापरिनिर्वाणको एक शताब्दीपछि भएको थियो । यिनको संख्या १८ भन्दा बढी रहेको बताईन्छ । यी सम्प्रदायमा महासाधिक सम्प्रदाय उल्लेखनिय मानिन्छ । यी सम्प्रदायबीचको मतभेदको मूल कारण अनुशासन सम्बन्धि नियममा आधारित थिए । यति भएर नै ईश्वरीको पहिलो शताब्दी सम्म बौद्धधर्ममा एकरूपता देखिन्छ । प्रथम शताब्दी देखि चौथो संगिति सम्ममा महायानको उदय हुन गयो । महायानको सिद्धान्त प्राचिन बौद्धधर्म (थेरवाद) सँग फरक थिए । महायानको उदयपछि बौद्धधर्ममा परस्पर विरोधी दुई सम्प्रदायहरूको अस्तित्व देखिन गयो ।

थेरवाद

थेरवादलाई परम्परागत रूपमा हीनयान भनिन्छ । हीनयानको अर्थ निकृष्ट हीन या निम्न मार्ग भन्ने हुन्छ । यो शब्दको प्रयोग महायानीहरूले आफ्नो सम्प्रदायलाई श्रेष्ठ देखाउन र परम्परावादीहरूलाई हीन देखाउनका लागि गरेका थिए । हीनयान बौद्धधर्मको मुख्य धारा मानिन्छ । यो धर्ममा- १) बुद्धलाई सर्वज्ञ र अलौकिक शक्ति भएका पूर्ण मानवको रूपमा मानिन्छ । २) यसमा मानव जीवनको लक्ष्य अर्हत पद प्राप्त मानिन्थ्यो । अर्हत निर्वाण प्राप्त गरेको व्यक्तिले प्राप्त गर्न सक्दथ्यो । ३) प्रत्येक व्यक्तिले अर्हत प्राप्त गर्न प्रयत्न गर्नुपर्दछ । अरु प्राणीहरूलाई दुःखबाट मुक्ति प्रदान गर्ने विषयमा सोच्नु आवश्यक छैन । ४) अर्हत प्राप्त गर्न संसार त्यागेर भिक्षु हुन आवश्यक मानिन्थ्यो । ५) यो मत मान्नेहरूले प्रतित्यसमुत्पाद, चार आर्य सत्य र अष्टांगिक मार्गलाई मान्दथे ।

हीनयान सम्प्रदायमा वैभाषिक र सौतान्त्रिक दुई मतहरू छन् । वैभाषिकलाई सर्वास्तवादी पनि भनिन्छ । अभिधम्मको पुस्तक ज्ञान प्रस्थान सूत्र माथि लेखिएको टीका विभाषालाई उनीहरू प्रामाणिक ग्रन्थ मान्दछन् । सौतान्त्रिकहरू विभाषाको ठाउँमा मूलसूत्रलाई प्रामाणिक मान्दछन् । वैभाषिक मतको प्रतिपादन वसुमित्र, बुद्धदेव र वसुवन्धुले गरेका थिए भने सौतान्त्रिकको कुमारलाम र श्रीलाभले गरेका थिए । महायान शब्दको अर्थ उत्कृष्ट, उच्च मार्ग भन्ने हुन्छ । यसका सिद्धान्त बुद्धका उपदेश, केही हीनयानका सिद्धान्त र महासाधिक सम्प्रदायका सिद्धान्तसँग मेल खान्छन् । यसको जन्म दक्षिण भारतको आन्ध्रप्रदेशमा भएको थियो । प्रथम शताब्दीका प्रसिद्ध विद्वान नागार्जुनले यसका सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका थिए । कनिष्कको समयमा भएको चौथो बौद्ध संगितिले महायान सम्प्रदायलाई स्वीकारेको हो । महायान सम्प्रदाय आफ्ना व्यावहारिक सिद्धान्तको कारणले हीनयानभन्दा विकसित हुन गयो ।

महायान बौद्धधर्मको मूलाधार सुन्यवादमा आधारित छ । सून्यता शब्दको प्रयोग बुझले गरेका थिए । हीनयानीहरूका अनुसार सून्यताको अर्थ पुदगल सून्यता हो । यसको अर्थ कुनैपनि प्राणीमा आत्मा भन्ने कुनै तत्त्व हुँदैन । पुदगल सून्यतासँग धर्मसून्यता पनि जोडिएको छ । यस अनुसार कुनैपनि भौतिक तत्त्वमा स्थायी गुण या तत्त्व हुँदैन ।

सून्यताको अर्थ र महत्त्व बुझ्न दुई आवरणलाई हटाउन आवश्यक मानिन्छ । पहिलो क्लेशावरण भनिन्छ । यसबाट पुदगल सून्यताको ज्ञान हुन्छ । दोस्रो श्रेयावरण । यो हटाएपछि धर्मसून्यताको ज्ञान हुन्छ । हीनयानी अर्हतहरूले क्लेशावरण मात्र हटाउछन् । यसबाट उनीहरूको साधना अपुरो हुन जान्छ ।

हीनयानीहरूले बुझलाई अलौकिक मानव मान्दछन् । महायानमा बुझलाई त्रिकाय सिद्धान्त अन्तर्गत मानिएको छ । यस अनुसार बुद्धमा तिन काय वा स्वरूप छ । धर्मकाय-यो बुद्धको निर्गुण, निराकार र शाश्वत स्वरूप हो । यो अद्वैत वेदान्तको ब्रम्हको स्वरूपसँग मिल्दछ । सम्भोगकाय - यो बुद्धको रहस्यात्मक आनन्द शरीर स्वरूप हो । यसको कल्पना ईश्वरसँग मिल्दछ । निर्माण या रूपकाय - यसमा बुद्धको अवतारको सिद्धान्त छ । आवश्यकता अनुसार बुझले मानवरूपी शरीर धारण गर्दछन् भन्ने सिद्धान्त हो । गौतम बुद्ध वास्तविक बुद्धका रूपकाय थिए । यो अवतारवादको सिद्धान्तसँग मिल्दछ । यसले बौद्धधर्ममा मूर्तिपूजालाई महत्त्व दिन गयो ।

कालान्तरमा महायानमा अनेक देवीदेवता र बुद्धको कल्पना गरियो । हिन्दू देवी देवता समान बुद्धको पनि पूजा हुन थाल्यो ।

बोधिसत्त्व आदर्श महायानको प्रमुख विशेषता हो । यो सिद्धान्त अनुसार प्रत्येक व्यक्तिमा बोधिसत्त्व हुन्छ । बोधिचित्त मानिसको चेतनामा बुद्धको धर्मकायको अभिव्यक्ति हुन्छ । निर्वाण प्राप्त गर्न बोधिसत्त्व आवश्यक छ । यसको लागि मनुष्यले आफ्नो जीवनलाई परोपकारमा लगाउनुपर्दछ । प्राणिको कल्याणविना निर्वाण प्राप्त नगर्ने सिद्धान्त यसमा छ । आफ्नो कल्याण होईन जगतको कल्याण यसको आदर्श हो । महायानका अनुसार स्वयम् बुद्ध पहिले अनेक जन्ममा बोधिसत्त्व थिए । यस सिद्धान्तमा पहिले बोधिसत्त्व बनेर पछि निर्वाण गर्ने कुरा छ । यही विन्दुमा हीनयान र महायानबीच टड्कारो भिन्नता देखिन्छ ।

बोधिसत्त्वको लागि दान, शील, ध्यान, प्रज्ञा, वल र ज्ञान आदि दस पारमिता (सदगुण) प्राप्त गर्ने प्रयास गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता महायानमा छ । महायानमा दुई दार्शनिक

सिद्धान्त छन् - सून्यवाद र विज्ञानवाद । सून्यवादलाई माध्यामिक दर्शन पनि भनिन्छ । यसको प्रणेता नागार्जुन र मुख्य प्रतिपादक आर्यदेव र चन्द्रकीर्ति थिए । नागार्जुनले मूल मध्यमकारिका ग्रन्थमा वास्तविक सत्य र सून्य हुन्छ र सून्यवृद्धिको सीमा भन्दा टाढा छ । विज्ञानवाद जसलाई योगाचार पनि भनिन्छ, मैत्रेयद्वारा स्थापित भएको थियो । यसका प्रतिपादक असंग, वसुबन्धु आदि थिए । विज्ञानवादीहरू पनि सून्यता सिद्धान्त मान्दछन् । साथै यसमा चित्त या विज्ञानलाई सून्यताको गुण पनि मानिन्छ ।

बौद्धधर्मको योगदान

यहाँको संस्कृति निर्माण विकास र बिस्तारमा बौद्धधर्मको ठूलो भूमिका छ । बौद्ध धर्ममा यस क्षेत्रको जीवन पद्धति प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभावित छ । सर्वप्रथम एक धर्मको रूपमा यसको महत्त्व छ । जुन समयमा बौद्धधर्मको विकास भयो । त्यस समयमा वैदिक धर्मको बाह्य रूप अत्यन्त जटिल र दार्शनिक रूप क्लिष्ट थियो । बौद्धधर्मले धार्मिक जीवनमा सरलताको आदर्श निर्माण गर्‍यो र दार्शनिक वहसबाट आम जनतालाई अलग राख्यो । कालान्तरमा बौद्धधर्म स्वयम् विकसित र जटिल हुन गयो । यस रूपमा यसले यहाँको धार्मिक निधीलाई मूल्यवान बनाएको देखिन्छ । बौद्धधर्मले उच्च नैतिक आदर्शमा जोड दियो । यहाँको दृष्टिमा अहिंसालाई आदर्श स्थान प्राप्त हुन गयो । कर्मकाण्डबाट सर्वसाधारणले मुक्ति प्राप्त गरे । बौद्धधर्मले समाजको धार्मिक पद्धतिमा मूर्ति पूजा र संघ व्यवस्थालाई स्थान दियो । हिन्दू धर्ममा मठ मन्दिर स्थापित गर्ने व्यवस्था र मूर्तिपूजाको लोकप्रियता बौद्धधर्मको कारणले बढ्न गयो । एक दर्शनको रूपमा पनि बौद्धधर्मको स्थान छ । यद्यपि भगवान बुद्धले दार्शनिक विषयालाई अकथनिय भन्दथे । तथापि उनका अनुयायीहरूले दार्शनिक सम्प्रदायको विकास गरे । उनको सून्यवादी र विज्ञानवादी विचारबाट शंकराचार्यले अद्वैत वेदान्तको रचना गरे । त्यसैले उनलाई "प्रच्छन्नबौद्ध" भनिएको हो । हिन्दू न्यायशास्त्रलाई समृद्ध बनाउन बौद्ध विद्वानहरूको पनि भूमिका थियो । धर्म र दर्शनको क्षेत्रमा सहिष्णुता र स्वतन्त्रताको लागि पनि बौद्धधर्म लोकप्रिय भयो । हिन्दू समाजमा रहेका कुरीति, अन्धविश्वासमा पनि बौद्धधर्मले खेल्ने मौका पायो ।

बौद्धधर्मको प्रभाव राजनीतिक जीवनमा पनि परेको पाइन्छ । यसले समाज एकतामा पनि भूमिका खेलेको पाइन्छ । अर्को अशोक आदि राजाहरूको आदर्श पनि बौद्धधर्म अनुकुल भएकोले त्यो आदर्श अरुका लागि अनुशरणिय बन्न गयो । अशोकको लोकप्रियता पछाडि बौद्धधर्मको भूमिका छ । त्यस्तै बौद्धधर्मको कारण यस क्षेत्रमा बाह्य आक्रमण कमजोर हुन गयो । यसको कारण बौद्धधर्मको समानताको आदर्श

थियो । बौद्धधर्ममा मात्र मानिसलाई समान रुमपा हेरिन्थ्यो । त्यसैले यो सबैको लागि सहज हुन गयो । समानताको आदर्शका लागि हाम्रो समाजमा धेरै सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तन भएका छन् । बौद्धधर्मले हिन्दू समाजमा जरो गाड्नेको जाति व्यवस्था विरुद्धमा आफ्ना सिद्धान्त अघि बढाएको पाइन्छ ।

बौद्धधर्मले हाम्रो समाजको शिक्षा, साहित्य तथा कलामा पनि सहयोग गरेको पाइन्छ । बौद्ध विद्वानहरूले पाली र संस्कृत साहित्यको उन्नतिमा योगदान दिए । बौद्ध मठ, नालन्दा र विक्रमशिला विश्व विद्यालयहरूको स्थापनाले यहाँको बौद्धिक क्षेत्र बिस्तार भएको पाइन्छ । कलाको क्षेत्रमा बौद्धधर्मको ठूलो योगदान छ । बौद्ध सम्राट अशोकको समयदेखि बौद्ध कलाको विकास भएको पाइन्छ । बौद्ध वास्तुकला स्तूप, चैत्य र विहारको रुमपा विकसित भयो । यिनमा अशोक स्तम्भ, अजन्ता, एलौराका कला तथा सारनाथ र माँचीका स्तूप प्रसिद्ध छन् । यस धर्ममा स्थापत्य कलाको विकास पनि अशोकको समयदेखि भएको हो । अशोक स्तम्भ कलाका सुन्दर उदाहरण मानिन्छन् । बौद्ध मूर्तिकलाको इतिहास महायानको उदयसंगै भएको हो । बौद्धधर्मले हाम्रो समाजको सेवा, समाजहरूबीचको सम्बन्ध र यहाँको संस्कृतिको विकासमा भूमिका खेलेको मानिन्छ । यही धर्मको कारणले हिन्दू संस्कृतिको अन्य मुलुकमा पनि प्रचारप्रसार भएको पाइन्छ ।

बौद्धधर्मको पतन

ईशवीको प्रारम्भिक शताब्दीमा बौद्धधर्मको प्रभाव भारतीय उपमहाद्विपमा फैलिएको थियो । पाँचौँ र सातौँ शताब्दीमा आएका चिनिया यात्रीहरू क्रमशः फाहियान र ह्वेनसांगले यहाँको समाजमा बौद्धधर्मको स्थितिवारे प्रकाश पारेका थिए, अथवा त्यस समय बौद्धधर्म अत्यन्त विकसित अवस्थामा थियो । सातौँ शताब्दीसम्म यहाँ बौद्धधर्म लोकप्रिय रहेका प्रमाण पाइन्छन् । तर पाँचौँ शताब्दी र सातौँ शताब्दीका चिनिया यात्रीको विवरणलाई तुलना गर्दा पछिल्लो कालमा बौद्धधर्म हासोन्मुख रहेको देखिन्छ । सातौँ शताब्दीपछि तीव्रतर रूपमा बौद्धधर्म कमजोर हुँदै गएको देखिन्छ । नेपालमा लिच्छवि, वंगालमा पाल र विहारमा सेन शासकको संरक्षणको कारणले बाह्रौँ शताब्दीसम्म बौद्धधर्मको स्थिति राम्रो रहेको देखिन्छ । यसरी बौद्धधर्मको पतनका मुख्य तिन कारण थिए - बौद्धधर्मको आफ्नो आन्तरिक शक्ति कमजोर हुनु, हिन्दू धर्मको पुनरुत्थान र मुगल आक्रमण ।

सातौँ शताब्दीदेखि नै बौद्धधर्मको आन्तरिक शक्ति कमजोर हुन थालेको थियो । यस समय सम्म यसको प्राचिन आन्तरिक शक्ति हास भैसकेको थियो । बाह्य

आडम्बर बढेको थियो । हिन्दू धर्मका कुरीति विस्द्ध जसरी सुरुमा अभियान सुरु गरिएका थिए ती सबै बौद्धधर्म अन्तर्गत देखिन थाले । राजकीय संरक्षण र दान दातव्यको कारण संघहरूमा प्रशस्त धन दौलत जम्मा भएको थियो । यसले भिक्षुहरूको जीवन सरलताबाट ऐश्वर्यपूर्ण हुन गयो । त्यस्तै बाह्य आडम्बर र भिक्षुहरूबीचको संघर्षको कारण बौद्धधर्म धेरै शाखामा विभाजित भयो । यसले उनीहरूबीचको एकतामा प्रभाव पर्न गयो । बौद्धहरू तन्त्रमन्त्र साधनामा पनि संलग्न हुन थाले । वज्रयानको विकास यही तान्त्रिक प्रभावको कारणले भएको हो । वज्रयानले बौद्धधर्मको स्वरूपमा परिवर्तन ल्यायो । यस विपरित बौद्धधर्मका अधिकांश सम्प्रदायहरूले हिन्दू धर्मका सिद्धान्त र कर्महरूलाई अपनाएको पाईन्छ । यस्तो अवस्थामा बौद्ध धर्ममा सुधारको आवश्यकता थियो र सबै सम्प्रदायलाई एउटै ठाउँमा एउटै सिद्धान्तमा आवद्ध गर्नु आवश्यक थियो । तर आठौं शताब्दी पछि बौद्धधर्मका प्रभावशाली व्यक्तिको उपस्थिति र उदय नहुनाको कारण बौद्धधर्म छिन्निभिन्न हुन गयो ।

जसरी एकातिर बौद्धधर्मको आन्तरिक शक्ति कमजोर भैरहेको थियो भने अर्कोतर्फ हिन्दू धर्मले आफ्नो पुरानो गौरवलाई जीवित गर्दै थियो । ईश्वी सनपछि विशेषतः भारतमा गुप्तकालमा पौराणिक हिन्दू धर्मको पुनर्उत्थान भएको पाईन्छ । यो धर्म प्राचिन वैदिक धर्म भन्दा फरक थियो । र जनताको भावना नजिक थियो । हिन्दू धर्मलाई यस क्षेत्रका राज्यमा राजकीय सम्मान प्राप्त थियो । यसले बौद्धधर्ममा आघात पर्न गयो । हिन्दू धर्मको सौभाग्यले स्वयम् बौद्धधर्म हिन्दू धर्मसँग नजिक भएको थियो । बौद्धधर्ममा हिन्दू समान देवी देवताको पूजा हुन थालिसकेको थियो । बौद्ध मन्दिर, मूर्ति आदि प्रशस्त मात्रामा निर्माण हुन थाले । हिन्दू विधि कर्मसँग पनि बौद्धहरू नजिक भैसकेका थिए । परिणाम स्वरूप यी दुवै धर्ममा अन्तर धेरै कम भैसकेको थियो । साथै बौद्ध देवताहरूलाई हिन्दू देवतामा समावेश गरिएको थियो र बुद्धलाई विष्णुको अवतार मान्न थालियो । एकातिर हिन्दू धर्मले बौद्धधर्मलाई आत्मसात गरिसकेको स्थिति थियो भने अर्कोतर्फ कुमारिल र शंकराचार्य जस्ता विद्वानहरूले समस्त भारतीय उपमहाद्विपको यात्रा गरेर कीर्ति स्थापना गरे । यसले बौद्ध धर्मावलम्बीहरू घट्टै जान थाले ।

यही समयमा हिन्दू बौद्ध नजिकिदै थिए, हिन्दू धर्मको पुनरुत्थान पनि हुँदै थियो । त्यही समयमा भारतमा मुसलमानको आक्रमण सुरु भयो । उनीहरूले बौद्ध, हिन्दू संरचना ध्वस्त बनाउने काम गरे । यसको प्रभाव यहाँका परम्परागत धर्ममा पर्न गयो । यही समय धेरैले धर्म परिवर्तन पनि गरे ।

प्रमुख मत तथा सम्प्रदायहरू

लामा धर्म

बौद्धधर्मले तिब्बत पुगेर त्यहाँको मान्यतालाई समेटिकन ठाउँ सुहाउँदो जुन रूप लियो, त्यसलाई लामा बौद्धधर्म भनिन्छ । बौद्धधर्म (साङ्ग्ये तेन्प) ले देखाएको बाटोलाई अनुत्तरमार्ग (लन मेपहि लम्) र त्यस बाटोबाट हिँडेर प्राप्त गरिने ज्ञानलाई अनुत्तरज्ञान -लनमेपहि येशे) भनिन्छ । जुन बाटोभन्दा माथि अर्को बाटो हुँदैन , त्यस सर्वोच्च बाटोलाई अनुत्तरमार्ग (लन मेपहि लम्) र जुन ज्ञानभन्दा माथि अर्को ज्ञान हुँदैन, त्यस सर्वोच्च ज्ञानलाई अनुत्तरज्ञान -लन मेपहि येशे) भनिन्छ । तिब्बती शब्द लन मेप -ति:वल्-न-मेद्-प) को छोटकरी रूप ल मे (ति:वल्-मेद्) हो । त्यही ल मे (ति: वल्-मेद्) शब्दबाट लम -ति: वल्-म) शब्द बनेको छ र त्यही लम शब्दको नेपाली रूप लामा हो । अतः लम अथवा लामा शब्दको अर्थ हो अनुत्तर वा सर्वोच्च ज्ञानवादी । त्यसकारण लामावाद, लामाधर्म वा लामा बौद्धधर्म भन्नाले अनुत्तर वा सर्वोच्च ज्ञानवादी धर्म भन्ने अर्थ बुझिन्छ ।

तिब्बतमा बौद्धधर्मको विकासको इतिहास

तिब्बतका राजा ल्ह थो थो रिन्पु चनको समय ईशवी ४२७ मा पहिलो पटक तिब्बतमा बौद्धधर्मको प्रवेश भएको थियो । त्यसपछि ईशवी सातौँ शताब्दीमा स्रोङ्चन गम्पोले तिब्बतमा राजनैतिक उन्नति गरेपछि नेपाल र चीनसँग वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भई त्यस नाताबाट तिब्बतमा बौद्धधर्मले राम्रो विकास गर्ने मौका पायो । यसो भएतापनि ईशवी आठौँ शताब्दीसम्म तिब्बतमा धर्मसंघ स्थापित भइ कुनै पनि तिब्बतीले विधिपूर्वक भिक्षुव्रतको दीक्षा लिएका थिएनन् ।

ठि रोङ् दे चनको समय ईशवी आठौँ शताब्दीको मध्यमा भारतको नालन्द महाविहारका आचार्य शान्तरक्षित तिब्बत गई बौद्धधर्मको प्रचारमा लागे । आचार्य शान्तरक्षित गम्भिर दार्शनिक थिए । उनले प्रचार गरेको बौद्धधर्मले तिब्बतलाई ठूलो प्रभाव पार्‍यो तर भूत, प्रेत र मन्त्र तन्त्रमा विश्वास गर्ने तिब्बती मानसिकतामा बौद्ध दर्शनलाई सधैं अटल राखिराख्न र बौद्धधर्मलाई विधि विधानद्वारा तिब्बती जनजीवनमा भिजाउनको लागि आचार्य शान्तरक्षितले उडिङयानका महान तान्त्रिक आचार्य वज्रगुरु पद्मसम्भवलाई तिब्बत पठाए । वज्रगुरु पद्मसम्भव तिब्बत पुगेपछि उनले आफ्नो

योगवल र मन्त्रशक्तिवाट तिब्बती जनजीवनलाई अत्यन्तै प्रभाव पारेर त्यहाँ बौद्धधर्मको स्थायित्वको लागि भारतीय गूढविद्या र तिब्बती मान्यताको आधारमा बौद्धधर्मलाई एउटा नयाँ रूप दिए, जसलाई तिब्बती बौद्धधर्म वा लामावाद वा लामा बौद्धधर्म भनिन्छ। यसरी वज्रगुरु पद्मसम्भवले बौद्धधर्मको प्रचार एवं स्थायित्वको लागि अनुकूल वातावरण तयार पारेपछि तिब्बतको साम्ये गुम्बा बन्थ्यो र त्यस गुम्बामा धर्मसंघ स्थापित भई सात जना तिब्बतीहरूले सर्वप्रथम भिक्षुव्रतको दीक्षा ग्रहण गरे।

त्यसपछि पनि तिब्बतमा बौद्धधर्मको विकासमा अनेक बाधाहरू आए। तिब्बतका बौद्ध विरोधी राजा लाङदार्मको समयदेखि तिब्बती राजवंशको पतन शुरु भयो। गृह कलहले गर्दा तिब्बतका राजा खोर चनका छोरा निमा गोएन ईश्वी दशौं शताब्दीको अन्तमा ल्हासा छोडेर पश्चिम तिब्बतको डिर प्रान्तमा गई स्वतन्त्र राज्य खडा गरेर बसे। निमा गोएनका नाति खोर देले राजपाट छोडेर भिक्षु भई उनी येशोहोएका नामबाट प्रसिद्ध भए। यिनै राजभिक्षु येशोहोएको निमन्त्रणाबाट भारतको विक्रमशिल-महाविहारका महापण्डित अतिस दीपङ्कर श्रीज्ञान ईश्वी एघारौं शताब्दीको मध्यमा डिर पुगे। त्यसपछि तेह्र वर्षसम्म तिब्बतको विभिन्न भागको भ्रमण गरेर उनले तिब्बतमा बौद्धधर्मको पुनरुत्थानको ज्योति बाले। अतिस दीपङ्कर श्रीज्ञान तिब्बत पुगेर बौद्धधर्मको प्रचार गरेपछि तिब्बती जिज्ञासुहरूलाई भारतमा गएर बौद्धधर्मको अध्ययन गर्ने थप प्रेरणा मियो। नेपाल र भारत गएर विभिन्न आचार्यहरूसँग बौद्धधर्मको अध्ययन गरेर फर्केपछि तिब्बती विद्वानहरूले तिब्बतमा आ-आफ्ना मतको प्रचार गरे। यसरी तिब्बतमा बौद्धधर्मको विकासको इतिहासमा ईश्वी एघारौं शताब्दीले महत्वपूर्ण स्थान ओगट्दछ।

लामा बौद्धधर्मका सम्प्रदायहरू

निङ्मा सम्प्रदाय

वज्रगुरु पद्मसम्भवले खडा गरेको धार्मिक मतलाई निङ्मा पा (पुरातन मतानुयायी) भनिन्छ। लाङदार्मको मृत्युपछि गोङ् सपा रब् सल र उनका दशजना चेलाहरूले तिब्बतमा बौद्धधर्मको प्रचार गर्न शुरु गरेका थिए। त्यसकारण वर्तमान निङ्मा मत यिनै गोङ् सपा रब् सलको परम्परासँग सम्बन्धित छ। निङ्मा पा (पुरातन मतानुयायी) हरू वज्रगुरु पद्मसम्भवलाई लामा अथवा आफ्ना प्रमुख गुरु मान्दछन्। पद्मसम्भवलाई गुरु रिन्पोछे (गुरु महारत्न), साङग्ये निपा (दोश्रा बुद्ध वा बुद्धकै अर्को रूप), त्हुइसुम साङग्ये (त्रिकाल बुद्ध) दुल्हो कु (बुद्ध अवतार) आदि उपाधिहरूद्वारा सम्बोधन

गरिन्छ । निडमा सम्प्रदायमा पनि आ-आफ्नो गुरु परम्परा अनुसार विभिन्न देवतालाई हिदम (इष्टदेवता) मानिन्छ । यस मतमा त्होर्जे फुर्व (वज्रकील), तडिन त्होर्जे (हयग्रीववज्र), सिन्ज्येस्ये (यमयान्तक), थु डुब (षट्मुनि), कोन्छ्योक चि दुई (रत्नसमुच्चय) आदि हिदम (इष्टदेवता) हरू मुख्य छन् । थु डुब (षट्मुनि) मतका अनुयायीहरूले फागप च्यनरेसि (आर्यावलोकितेश्वर) लाई नमपर ग्याल्व (परमभगवान्) को रूपमा मान्दछन् । कोन्छ्योक चि दुई (रत्नसमुच्चय) मतका अनुयायीहरूले वज्रगुरु पद्मसम्भवकै उग्ररूप पद्मढागमरलाई हिदम (इष्टदेवता) मान्दछन् । सेडडोडा (सिंहवक्त्रा) निडमा मतका खाँडोमा (शक्ति) र मानिड गोन्यो चाहिँ छ्योएक्योड (धर्मपाल) हुन् । त्होर्जे फुर्व चावहि ग्युई (वज्रकीलमूलतन्त्र), निडमा क तेर (पुरातनवचनकोश), निडमा ग्युइ वुम (शतसाहसिकापुरातनवंश) आदि निडमा सम्प्रदायका आधार ग्रन्थहरू हुन् । यिनीहरूको प्रतिक रातो टोपी हो ।

सक्य सम्प्रदाय

तिब्बतको चड प्रदेशको फुस्रो माटो (सक्य) भएको ठाउँमा बनेको गुम्बालाई त्यहाँको माटोको रङ अनुसार सक्य गुम्बा (पाण्डुभूमि विहार) भनिन्छ र त्यस सक्य गुम्बाबाट प्रचारित मतलाई सक्य मत र त्यसका अनुयायीहरूलाई सक्यपा भनिन्छ । तिब्बतका ठोग्मि नामक विद्वानले भारतको विक्रमशिल महाविहारका महासिद्ध शान्तिपासँग हेवज्रतन्त्रको अध्ययन गरेका थिए । यिनै ठोग्मिले हेवज्रतन्त्र (क्ये दोर्जेहि ग्युइ) को तिब्बती भाषामा अनुवाद गरेका हुन् । ठोग्मिका गृहस्थी चेला खोन वंशका कोन छ्योग् ग्याल्पोले ईशवी १०७३ मा सक्य गुम्बा निर्माण गरेका थिए । गुम्बा निर्माता कोन छ्योग् ग्याल्पोका छोरा स छेन् कुङगा निडपोको समय (ई. १०९२-११५८) देखि सक्य गुम्बको शिक्षाले एउटा मतको रूप लिन सक्यो । सक्य पन्छेन् कुङगा ग्याल्छन् (ई. १२२६-५१) को विद्वताले गर्दा यिनको समयमा सक्य मतको धेरै प्रतिष्ठा बढ्यो । सक्य पन्छेन् कुङगा ग्याल्छन् ई. १२४७ मा चीनका मंगोल सम्राट गोतनका धर्मगुरु बने । त्यसपछि यिनका भतिजा फागप ग्याल्छन् (ई. १२५१-८०) चीन सम्राट कुवलाई खाँका धर्मगुरु बने । यसरी चिनियाँ सम्राटहरूको धर्मगुरुको नाताबाट सक्य सम्प्रदायले तिब्बत, चीन र मंगोलियामा आफ्नो प्भाव जमाउन सफल भयो । सक्य मत अलग मतको रूपमा विकास भए तापनि यस मतमा निडमा मतको प्रभाव रहिरहेको छ, किनभने सक्य मतका अनुयायीहरूले वज्रगुरु पद्मसम्भवलाई नै लामा (प्रमुख धर्मगुरु) र त्होर्जे फुर्व (वज्रकील) लाई हिदम (इष्टदेवता) मान्दछन् । सक्य मतले नारो खच्योए (आकाश योगिनी) लाई खाँडोमा (शक्ति) र गुरु गोएन (वज्रसाधु

महाकाल) लाई छ्योएक्योङ् (धर्मपाल) मान्दछन् । सक्य सम्प्रदायको उपमत डोर सम्प्रदायले चाहिँ डोर्छेन् कुङगा साङपोलाई लामा (प्रमुख गुरु) र क्ये त्होर्जे (हेवज्र) लाई हिदम (इष्टदेवता) मान्दछन् । डोर मतको खाँडोमा र गोन्पो चाहिँ सक्य मतको जस्तै नारो खच्योए । (आकाश योगिनी) र गुर गोएन (वज्रसाधु महाकाल) हुन् । क्ये त्होर्जेहि ग्युङ् (हेवज्रतन्त्र) सक्य र डोर मतका आधार ग्रन्थ हुन् । यिनीहरूको प्रतिक खैरो टोपी हो । यस मतको मूल स्थापक पेन्चेन लामा हो ।

कग्यु सम्प्रदाय

कग्यु सम्प्रदायले आफूलाई बुद्ध वचन (ब्क) को परम्परा - (ग्युद्) मा आधारित मान्दछन् । अतः यस मतलाई कग्यु (ति:ब्क-ग्युद्) सम्प्रदाय र यस मतका अनुयायीहरूलाई कग्युपा -बुद्धवचन परम्परा अनुयायी) भनिएको हो । कग्यु मतका प्रवर्तक मार्पा छ्योएकि लो डोए (ई.१०१२-९६) हुन् । मार्पाले भारतको विक्रमशिल महाविहारका महासिद्ध नारोपासँग देछ्योग् खोर्लोहि ग्युई (चक्रसम्बरतन्त्र) को अध्ययन गरेका थिए । मार्पाका चेला मिलरेपा (ई १०४०-११२३) को समयमा यिनको योगचर्याले गर्दा कग्यु सम्प्रदायको महिमा धेरै बढ्यो । कग्यु सम्प्रदायको ल रव अथवा गुरु परम्परामा तिलोपा, नारोपा, मार्पा, मिलरेपाको क्रम आउँछ । कग्यु सम्प्रदायले देछ्योग्खोर्लो (चक्रसम्बर) लाई हिदम (इष्टदेवता), येशेकि खाँडोमा त्होर्जे फाग्मो (ज्ञानडाकिनी वज्रवाराही) लाई खाँडोमा (शक्ति) र पल येशे गोन्पो छ्यागिसपा (श्रीज्ञानचतुर्बाहु महाकाल) लाई छ्योएक्योङ् (धर्मपाल) मान्दछ । देछ्योग्खोर्लोहि ग्युई (चक्रसम्बरतन्त्र) कग्यु मतको आधार ग्रन्थ हो । यिनीहरूको प्रतिक कालो टोपी हो । यिनीहरू महामुद्रा स्कूलका मानिन्छन् ।

गेलुक सम्प्रदाय

अतिस दीपङकर श्रीज्ञानले तिब्बत पुगेर योगचर्यामा नभई ज्ञानमा आधारित बौद्धधर्मको प्रचार गरेका थिए । उनका चेला ग्याल्बहि च्युडले (ई १००३-६४) ले आफ्ना गुरु अतिस दीपङकर श्रीज्ञान र उनका चेला ग्याल्बहि चुडनेले बसालेको ज्ञानको परम्परालाई कदम्प (बुद्धवचनबद्ध) मत भनिन्छ । त्यसपछि चोडखपा लोसाङ ढागप (ई. १३५७-१४१९) ले दर्शनको व्याख्या गरी तिब्बती बौद्धधर्ममा आएको विकृतिलाई हटाएर भिक्षु नियमलाई राम्ररी पालन गराए । चोडखपाको विद्वताको ख्याति बढ्दै गयो । कदम्प मतका अनुयायीहरू सबै चोडखपाको मतमा सामेल भए । त्यसपछि चोडखपाले ई १४०५ मा गादेन गुम्ब बनाए । यही गुम्बाबाट उनले आफ्ना मतको प्रचार प्रसार गरे । यसरी गादेन गुम्बाबाट चोडखपा लोसाङ ढागपले

प्रसार गरेको भिक्षुव्रतमा आधारित मतलाई गेलुक मत र यसका अनुयायीहरूलाई गेलुकपा (भिक्षुव्रतानुयायी) भनिन्छ ।

चोडखापाको चेला गेदुन दुबले ई. १४४७ मा टशिलुन्यो गुम्बा बनाए । गेदुन दुबका तेश्रो पिँढीलाई लामा सोएनम ग्याल्छन्लाई मंगोलियाका शासक अतान खाँले दलाई लामाको उपाधि दिए । दलाई लामाको उपाधि यिनका पालमा प्राप्त भएपनि टशिलुन्यो गुम्बाका स.स्थापक यिनीभन्दा अधिका दुईजना धार्मिक नेतालाई पनि द्वितिय र प्रथम दलाई लामा भनियो । त्यसपछि मंगोलियाका शासक गुश्रीखानले ई. १६४२ मा पाँचौँ दलाई लामा लोसाङ ग्याछो (ई.१६१७ -८७) लाई धर्मगुरु मानेर तिब्बतको शासन अधिकार उनलाई सुम्पिदिए । तिब्बतको शासन अधिकार पाएपछि पाँचौँ दलाई लामा लोसाङ ग्याछोले पुरानो पोताल दरबार मर्मत गरेर त्यहाँ बसी तिब्बतको शासन चलाउन थाले । पाँचौँ दलाई लामा लोसाङ ग्याछोले टशिलुन्यो गुम्बाका पन्छेन (महापण्डित) छ्योएकि ग्याल्छन्सँग भिक्षु दीक्षा लिएका थिए । अतः तिब्बतका शासक पाँचौँ दलाई लामाको गुरुको नाताले पन्छेन् छ्योएकि ग्याल्छन्को सम्मान बढ्यो र उनी पन्छेन् लामाका नामवाट प्रसिद्ध भए । दलाई लामा पोतल दरबारमा बसेर तिब्बतको राजनैतिक शासन गर्दथे भने पन्छेन् लामा चाहिँ टशिलुन्यो गुम्बामा बसेर गुरुको नाताले धार्मिक शासन गर्दथे । यसरी तिब्बतमा गेलुकपा सम्प्रदायका दलाई लामाको शासनको शुरुवात भएको थियो ।

गेलुकपा सम्प्रदायले चोडखापा लोसाङ ढाक्पालाई लामा (प्रमुख गुरु) र त्होर्जे जिक्चे (वज्रभैरव) लाई हिदम (इष्टदेवता) मान्दछ । वज्रभैरवलाई फागप ज्यम्पल -आर्यमञ्जुश्रीले वज्रभैरवको रूप लिएर यम वा काललाई नाश गर्दछ भन्ने गेलकपा मतानुयायीहरूको अवधारणा छ । गेलकुपा मतले त्होर्जे खाँडोमा (वज्रडाकिनी) लाई खाँडोमा -शक्ति र गोन्यो छ्यागडुकपा (षट्वाहु महाकाल) लाई छ्योएक्योड (धर्मपाल) मान्दछन् । च्यमछ्युब् लमगिय ढोनम् (बोधिपथप्रदीप), त्होर्जे जिक्चेक्यि ग्युई (वज्रभैरवतन्त्र), त्हुईक्यि खोर्लोहि ग्युइ (कालचक्रतन्त्र) आदि गेलकपा सम्प्रदायका आधार ग्रन्थहरू हुन् । यिनीहरूको प्रतिक पहेलो टोपी हो । यो दर्शन मूलतः तन्त्र र नागार्जुन दर्शनमा आधारित छ ।

लामा बौद्धधर्मको तत्त्वज्ञान या दार्शनिक सिद्धान्त

लामा बौद्धधर्मका जति सम्प्रदाय र उप सम्प्रदायहरू भए तापनि थब् शेरब् अथवा प्रज्ञोपाय दर्शन प्रति सबै सम्प्रदाय एक मत छन् । थब् अथवा उपाय भनेको

जगत (जिगतेन्) र शेरव अथवा प्रज्ञा भनेको शून्यता (तोडपनि) अविनाशी छ । त्यसकारण शून्यता (तोडपनि) लाई वज्र (होर्जे) भनिन्छ । जिगतेन् वा जगत् नाश भएर जाने वस्तु हो भन्ने ज्ञान पाएपछि जगतको सुख प्रति मानिसको उपेक्षा भाव हुन्छ अथवा जगतको सुख भोगनपट्टि नलागेपछि मानिस स्वार्थी हुँदैनन र सवैले सत्त्व वा जीव (सेमचन् थम्जे) प्रति मैत्री ज्यम्प) र करुणा (थुग्जे) भाव राख्दछ । त्यसपछि जगतको दुःख जति आफूले पचाएर सुख जति अरुलाई दिने बोधिचित्त (ज्यङ्छ्युब् सेम) जसमा हुन्छ, त्यसलाई बोधिसत्त्व (ज्यङ्छ्युब् सेम्प) भनिन्छ र बोधिचर्या (ज्यङ्छ्युब् च्योए) वा बोधिचित्त अनुरूपको आचरणको पालन गरेपछि जगत् सुख (देव) र शान्ति (शिव) मा परिणत हुन्छ भन्ने लामा बौद्धधर्मको पहिलो तत्त्वज्ञान वा दार्शनिक सिद्धान्त (छन् नि) हो । यसरी जगत् सुख र शान्तिमा परिणत भएपछि मूल कुरा शून्यता (तोडपनि) प्राप्त गर्नको लागि सबभन्दा पहिले स्वभाव अथवा आफू भन्ने भाव वा चित्त शुद्ध हुनुपर्दछ र इन्द्रियहरूको विषय ग्रहण गर्ने भाव पनि शुद्ध हुनुपर्दछ । त्यसपछि शून्यताज्ञान -तोडपहि येशे) प्राप्त हुन्छ । शून्यताज्ञान पाउनु भनेको प्रज्ञापारमिता (शेरव् क्यि फरोलु छिन्प) अर्थात् ज्ञानको अन्तिम टुंगोमा पुग्न हो । यसरी ज्ञानको अन्तिम टुंगोमा पुगेर शून्यताज्ञानमा अटल रहनु भनेको जगतको दुःखबाट मुक्त हुनु (म्यडेनले देप) हो । जगतको दुःखबाट मुक्त हुनु (म्यडेनले देप) भनेको निर्वाण प्राप्त गर्नु हो र निर्वाण प्राप्त गर्नु नै बौद्धधर्म (साङ्ग्ये तेन्य) को परम लक्ष्य हो ।

भवचक्र (सिप खोलो) सम्बन्धि अवधारणा लामा बौद्धधर्मको अर्को तत्त्वज्ञान हो । भवचक्र -सिप खोलो) सम्बन्धि दार्शनिक सिद्धान्तमा ६ लोक र त्यस ६ लोकमा रहने षट्गति वा षट्प्राणी (ढोवा रिग् टहुग्) तिनको दुर्गुण एवं त्यस दुर्गुणबाट उत्पन्न हुने दुःख र त्यस दुःख हरण वा सर्वसत्त्वको मुक्ति (ढोवा कुइन् डोल) को लागि षटाक्षरीमन्त्र (डाग् हिग्गे ट्हुग्) ॐमणिपद्मेहूँ को व्याख्या गरिएको छ । भवचक्र -सिप खोलो) का ६ लोक यस प्रकार छन्-लहि ह्युल (सुरलोक), ल्हिमिन् ह्युल (असुल लोक), म्हिहि ह्युल (नरलोक), दुदडोहि ह्युल (तिर्यक् वा पशुलोक) यिदाग् ह्युल (प्रेतलोक) र ड्यल्ब (दुःख वा नरक) ।

ङन्याल (अहंकार वा अभिमान) सुरलोकको दुर्गुण हो । त्यसकारण पुण्यफल सकिएपछि सुर वा देवताहरू सुलोकबाट तल खस्नु पर्दछ । षटाक्षरीमन्त्र ॐमणिपद्मेहूँ मध्ये वीजाक्षर ॐ सेतो वर्णको छ । सुरलोकमा प्रकाशमान हुन्छ । सेतो वर्णको उक्त वीजाक्षर (डाग्) ॐ बाट लहि थुब्प (सुर मुनि) ग्यजित् (शक्र वा देवराज इन्द्र) प्रकट भई उनले न्यमनि येशे (समताज्ञान) द्वारा सुरलोकको दुःख हरण गर्दछ ।

ठागदोग् (डाह वा इर्ष्या) असुल लोकको दुर्गुण हो । त्यसकारण असुर लोकमा सधै थव् चोए (घात प्रतिघात र संघर्ष) भइरहन्छ । वीजाक्षर म हरियो वर्णको छ र असुर लोकमा प्रकाशमान हुन्छ । हरियो वर्णको उक्त वीजाक्षर म बाट ल्हमिन् थुव्प (असुर मुनि) थग् साङ रि (मुवायगिरि) प्रकट भई उनले च्य्यडुव येशे । (कृत्यानुष्ठानज्ञान) द्वारा असुर लोकको दुःख हरण गर्दछ ।

थेछोम् (अविश्वास) नर लोकको दुर्गुण हो । त्यसकारण मानिसहरू स्वार्थी हुन्छन् । वीजाक्षर णि पहँलो वर्णको छ र नर लोकमा प्रकाशमान हुन्छ । पहँलो वर्णको छ र नर लोकमा प्रकाशमान हुन्छ । पहँलो वर्णको उक्त वीजाक्षर णि बाट म्हिहि थव् प (नर मुनि) शाक्य थुव्प (शाक्यमुनि) प्रकट भई उनले रङ्च्युड येशे (सुविशुद्धज्ञान) द्वारा नरलोकको दुःख हरण गर्दछ ।

तिमुक (जडभव) तिर्यक् वा पशु लोकको दुर्गुण हो । त्यसकारण पशुलाई धर्मको चेतना हुँदैन । धर्मको ज्ञान नभएपछि विथिति हुन्छ । वीजाक्षर पद् नीलो वर्णको छ र पशु लोकमा प्रकाशमान हुन्छ । नीलो वर्णको उक्त वीजाक्षर पद् बाट दुदडोहि थुव्प (तिर्यक वा पशु मुनि) सेङगे रबतेन् (सुस्थिर सिंह) प्रकट भई उनले छ्योएयिङ येशे (धर्मधातुज्ञान) द्वारा पशु लोकको दुःख हरण गर्दछ ।

दोएछ्याग् (लोभ) प्रेत लोकको दुर्गुण हो । त्यसबाट प्रेत लोकमा भोक र तिर्खाको दुःख हुन्छ । वीजाक्षर मे गतो वर्णको छ र प्रेत लोकमा प्रकाशमा हुन्छ । रातो वर्णको उक्त वीजाक्षर मे बाट यिदाग् थुव्प -प्रेत मुनि नम्बजोए (आकाशकोष) प्रकट भई उनले सोरतोग् येशे (प्रत्यवेक्षणाज्ञान) द्वारा प्रेत लोकको दुःख हरण गर्दछ ।

सेदङ (क्रोध वा रिस) नरक लोकको दुर्गुण हो । त्यसकारण नरकमा सधै तातो र चिसोको दुःख हुन्छ अर्थात परिस्थिति एकनासको नभएर सधै उथल पुथल भइरहन्छ । वीजाक्षर हूँ नीलो र कालो वर्णको छ र नरक लोकमा प्रकाशमान हुन्छ । नीलो र कालो वर्णको उक्त वीजाक्षर हूँ बाट ड्यल्वहि थुव्प -नरक मुनि) छ्योएग्याल नग्पो (धर्मराज काल) प्रकट भई उनले मेलोडे येशे (आर्शज्ञान) द्वारा नरक लोकको दुःख हरण गर्दछ ।

षटाक्षरीमन्त्र ॐमणिपद्मेहूँ थुग्जे छेन्पो (महाकरुणामय) फागप च्यन्त्रेसि (आर्यावलोकितेश्वर) को थुग् (हृदय) मा फुलेको पेकर (सेतो कमलको फूल) हो । यसमध्ये वीजाक्षर हीः आर्यावलोकितेश्वरको हृदय कमलको थिरले (पराग) र अरु छ ओटा वीजाक्षर चाहिँ त्यस हृदय कमलका छ वटा पत्र (द्व) हुन् महाकरुणामय आर्यावलोकितेश्वरको हृदय कमलरूपी षटाक्षरीमन्त्र ॐमणिपद्मेहूँ बाट डोवा कुइन्

डोल अथवा सुर, असुर, नर, निर्यक्, प्रेत, दुःख वा नरकवासी सबै प्राणीहरू आफ्ना दुर्गुण एवं पापबाट मुक्त भई तिनीहरूको जन्मने र मर्ने क्रमको अन्त हुन्छ र फेरि भवचक्र (सिप खोलो) मा पर्न पर्दैन् भन्ने भवचक्र सम्बन्धि लामा बौद्धधर्मको दार्शनिक अवधारणा छ। त्यसकारण लन मेपहि लम -अनुत्तरमाग) अनुसार लन मेपहि येशे (अनुत्तरज्ञान) द्वारा साङ्ग्ये क्होफम् (बुद्धत्व) प्राप्त गर्नको लागि लम तेन् अथवा वाटो देखाउनु नै लामा बौद्धधर्मको परम तत्त्वज्ञान वा दार्शनिक सिद्धान्त हो।

बोन धर्मको संक्षिप्त परिचय

बोन धर्म अघि तिब्बतमा बौद्ध धर्मको प्रवेश हुनुभन्दा अघि त्यहाँ प्रचलित प्रकृतिपूजा र जीववादमा आधारित धार्मिक मत हो। लामा बौद्धहरू धर्मलाई बुझाउने अर्थमा छ्योए (ति: छोस्) शब्द प्रयोग गर्दछन् भने बोन्पोहरू यस अर्थमा बोन शब्द प्रयोग गर्दछन्। अतः बोन शब्दले धर्म भन्ने अर्थ बुझाउँदछ। बोन धर्मका अनुयायीहरूलाई बोन्पो भनिन्छ। भारतको उड्डियानका महान् तान्त्रिक आचार्य वज्रगुरु पद्मसम्भवले यही बोन धर्मका कतिपय मान्यताहरूलाई आत्मसात् गरेर तिब्बतमा लामा बौद्धधर्मको स्थापना गरेका थिए। तिब्बतमा बौद्धधर्मको व्यापक प्रचारप्रसार भएर यसले राजकीय संरक्षण र सम्मान पाएपछि ईश्वरी एघारौँ शताब्दीमा पश्चिमी तिब्बतको शङशुङ प्रान्तका तोन्प शेन्बले लामा बौद्ध धर्मको लिपि र अन्य मान्यताहरू अङ्गिकार गरी प्राचीन बोन धर्मको कलेवर परिवर्तन गरेर यसलाई नयाँ रूप दिए। अतः बोन धर्ममा तोन्प शेन्बलाई बौद्धधर्मका भगवान् शाक्यमुनि बुद्ध जस्तै मानिन्छ। तिब्बतको मानसरोवर, कैलाश पर्वतको पश्चिम भागमा स्थित गुगे प्रान्तको पुरानो नाम शङ शङ प्रान्तमा भएको थियो। अतः शङशुङलाई शङ शङ बोन भूमि -ति: शङ्-शुङ्-बोन्-युल्) भनिन्छ। शङशुङको राजधानी क्युलुङ थियो।

बोन धर्मका खासगरी सेतो बोन (ति: बोन-दकर) र कालो बोन (ति: बोन- नग्) दुई शाखा छन्। सेतो बोन दार्शनिक अभिमतमा आधारित छ भने कालो बोनचाहिँ मारण, मोहन, वशीकरण, उच्चाटन यी अभिचार कर्ममा आधारित छ। नेपालको हिमाली क्षेत्रमा मात्र होईन बोनको प्रभाव अप्रत्यक्ष रूपमा अरुतिर पनि छ। यहाँ प्रकृति र जीववाद, धामी, भाक्ती प्रथा, लामावाद, वज्रयान, हिन्दू धर्मको स्वयम् ऋग्वेद र अथर्ववेद निसृत हुनसक्छ वा आ-आफ्नै किसिमले विकसित भएका हुन सक्छन्। तसर्थ यहाँ विभिन्न जातीय समुदायमा पनि बोनधर्मको अप्रत्यक्ष प्रभाव छ। शङ शङ प्रान्तमा तोन्प शेन्बद्वारा प्रचारित बोन धर्म सेतो बोन (ति: बोन-दकर) हो।

बोन धर्मको प्रमुख देवता बत्थो हुन् । बोन धर्मको बत्थो देवता लामा बौद्धधर्मा-
वज्रकील (ति: दो-जें-फुर-प) जस्तै हुन् । छयोर्तेन् र मणिपर्खाल (ति: म-थङ) लाई
लामा बौद्धहरू दक्षिणावर्त गरेर घुम्दछन् भने बोनोहरू वामावर्त गरेर घुम्दछन् ।
पुस्तक पढ्दा पनि लामा बौद्धहरू ग्रन्थको ठेलीलाई आफ्नो सामुन्ने राखेर पढिसकेको
पत्रलाई पछाडिपट्टि राख्दछन् भने बोनोहरू ग्रन्थको ठेलीलाई पछाडि राखेर पढिसकेको
पत्रलाई आफ्नो सामुन्ने राख्दछन् । बोनहरू घण्टीलाई उल्टो पारेर बजाउँछन् ।
लामा बौद्धधर्मका आधारभूत ग्रन्थहरू संस्कृतबाट तिब्बती भाषामा अनुवाद गरिएका
छन् । अतः ती ग्रन्थहरूका प्रारम्भमा सबभन्दा पहिले भारतीय भाषामा (ति: ग्य-गर-
स्कद्-दु) भनेर तिब्बती लिपि र संस्कृत भाषामा त्यस ग्रन्थको शीर्षक लेखेर त्यसपछि
तिब्बती भाषामा (ति: बोद्-स्कद्- दु) भनेर तिब्बती लिपि र तिब्बती भाषामा उक्त
ग्रन्थको शीर्षक लेखिएको हुन्छ । बोन धर्मका ग्रन्थहरूको प्रारम्भमा सबभन्दा पहिले
शङ शङ भाषामा त्यस ग्रन्थको शीर्षक लेखेर त्यसपछि तिब्बती भाषामा (ति: बोद्-
स्कद्-दु) भनेर तिब्बती लिपि र तिब्बती भाषामा त्यस ग्रन्थको शीर्षक लेखिएको
हुन्छ । बोनोहरूले स्वस्तिक चिह्न (ति: ग्युङ्-द्रुङ्) लाई उल्टो आकृतिमा लिन्छन् ।
उनीहरू स्वस्तिक चिह्नलाई बौद्धहरूको वज्रको रूपमा प्रयोग गर्दछन् । यसैगरी
बौद्धधर्मको बोधिसत्त्व (ति: व्यङ्-छुव्-मस्-दप) जस्तै बोनोहरू स्वस्तिकसत्त्व (ति: ग्युङ्-
द्रुङ्-सेमस्-दप) लाई मान्दछन् । बोनोहरू उक्त स्वस्तिक चिह्न मानसरोवर
(ति: मछो-म-फम्) मा पाएको विश्वास गर्दछन् । मानसरोवर र कैलाश पर्वत हिन्दू
बौद्ध र बोनो सबैको श्रद्धा र विश्वासको स्थल हो । लामा बौद्धहरूको षडक्षरीमन्त्र
(ति: सङ्गस्-हि-गे-द्रुग) ॐ मणिपद्मेहुँ जस्तै बोनोहरू ॐ मन्त्रिमुयेसलेदु लाई आफ्नो
मूल मन्त्र मान्दछन् । यस मन्त्रमा ॐ को वैदिक मन्त्र हो । मन्त्रिमुये यो शङ शङ भाषा
र सलेदु चाहिँ तिब्बती भाषाको शब्द मानिएको छ । काठमाडौँको स्वयम्भूमा सेतो
बोनको गुम्बा छ । यिनीहरूको प्रधान कार्यालय देहसदूनमा छ । नेपालको हिमाली
जिल्लामा बोन परम्परा छ । डोल्पामा बोनको जीवित परम्परा छ । नेपालमा प्रकृतिवाद,
जीववादका परम्पराहरू अझै छन् । प्रकृतिवाद र जीववाद ऋग्वेदमा छ । अथर्ववेदका
विशेषता बोनधर्मसँग मिल्दछन् । यस अन्तर्गत धामी भाक्कीवाद पनि पर्दछ । बोनहरू
नलीहाडको वाजा बजाउँछन् । कुकुर मरेपछि मानिसको जस्तै क्रियाकर्म हुन्छ ।
यिनीहरूमा लिंगोलाई दर्शनको आधार मानिन्छ । यसलाई आकास र पाताल जोडने
माध्यम मानिन्छ । सेतो चोरी गाईलाई धर्मको प्रतिक मानिन्छ । कैलाश क्षेत्रमा । श्रद्धा
चन गम्पोले यो राज्यकी राजकुमारी विवाह गरेको थियो ।

मन्त्रको व्याख्या:

- ॐ - वीजाक्षर ॐ ले वोन धर्मका प्रमुख देवता तोन्प शेन्बको प्रतिनिधित्व गर्दछ । उनी जवाहर जस्ता देदीप्यमान छन् । उनी उपाय र करुणाका देवता हुन् । उनले जो उनीकहाँ जान्छन्, ती सबैको रक्षा गर्दछ ।
- म - वीजाक्षर म ले बुद्धि र शून्यताका देवी शेन्ब ज्यमाको प्रतिनिधित्व गर्दछ । उनी रातो वर्णका छन् । उनले सबै लोकमा सबै प्राणीको सृष्टि र उनीहरूको जीवन रक्षा गर्दछ ।
- त्र - वीजाक्षर ती ले मुचो देमदुडनामक देवताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । उनले शान्तिमय वातावरण ल्याउनको लागि रिस र द्वेषलाई प्रेम र मित्रतामा परिणत गर्दछ ।
- मु - वीजाक्षर मु ले साडवा गाडरिडनामक देवताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । उनी रातो वर्णका छन् । उनले लोभ र आसक्तिलाई उदारतामा परिणत गर्दछ । प्रेत लोक एवं भोकाएका भूतहरूलाई पवित्र बनाउँदछ ।
- ये - वीजाक्षर ये ले तिसाड रडजिनामक देवताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । उनले अज्ञान र संशयलाई हटाएर हाम्रो दैनिक जीवनमा पूर्णज्ञान र सदबुद्धि ल्याउँदछ ।
- स - वीजाक्षर स ले दजिन पुडुपनामक देवताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । उनी नीलो वर्णका छन् । उसले मानिसलाई उनीहरूको क्रोध र ईर्ष्याबाट छुटकारा पाउन सहयोग गर्दछ ।
- ले - वीजाक्षर ले ले छेग्याल पतिनामक देवताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । उनले असुर लोकको उग्र अहंकार र उद्वेगलाई शान्त बनाउँदछ ।
- दुः - वीजाक्षर दु ले येशेन चुगफुदनामक देवताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । उनी सेतो वर्णका छन् । उनले प्राणीलाई आलस्य र सुस्तिपनबाट मुक्त गराएर प्राणी एवं देवतालाई समेत उद्यम र शक्ति प्रदान गर्दछ ।

जीववाद (Animism)

प्रकृतिको पूजा गर्नु, आफ्ना वरिपरिका प्रकृतिका विषयवस्तुलाई रक्षकको रूपमा मान्नु, पशुपंक्षीको रगत, मासु चढाउनु र दिवंगत पितृहरूको पूजा गर्ने परम्परामा आधारित संस्कृति नै जीववाद हो । अर्को शब्दमा प्रकृति, बोट विरुवा र जनावर केन्द्रीत परम्परा जीववाद हो ।

मानिस प्रारम्भदेखि नै प्रकृति पूजक थियो । वर्तमान विश्वमा विकसित भएका जति मत सम्प्रदाय छन् ती सबैको विजतत्व प्रकृतितत्व र जीवतत्व नै हुन । प्रकृतिका विभिन्न अवस्था र रूप समय क्रममा जोडिदै गए । प्रकृति र जनावरमा आत्मा हुन्छ, ईश्वर शक्ति हुन्छ भन्ने अवधारणा पनि जीववादसँग जोडिएको हुन्छ । प्राकृतिक अवरोधबाट प्राण पाउन र आफ्नो वरपरका शक्तिहरूलाई शान्त पार्न विभिन्न विधि गरिन्छ । यसमा स्थानीय विश्वास, मीथक परम्पराले पनि भूमिका खेलेका हुन्छन् । जीववादका क्षेत्र, समुदाय र विषय अनुसार विधि प्रक्रिया फरक फरक हुन्छन् ।

आदिम मानवले प्रकृतिका विभिन्न अवस्था, स्थिति, स्वरूप वेहोर्नुपर्थ्यो । मौसम परिवर्तन, दिनरातको स्थिति, नदीनालाको स्वरूप, हावापानी, हुरि, बतास, असिना, हिउँ, जाडो, गर्मिका अवस्था प्राक्मानवका लागि बोधगम्य थिएनन । तिनै अवस्थसँग जुध्दै, तिनलाई आत्मसात गर्दै उनीहरूले आफ्नो जीवन पद्धति निर्वाह गर्दै रहे । यो स्थिति क्रमश अगाडि बढ्दै गयो । विश्वका विभिन्न सभ्यताहरूमा पनि जीववादका प्रशस्त उदाहरण भेटिन्छन् । यस्तै सभ्यता र संस्कृतिले वर्तमान सम्म पनि प्रभाव पारिरहेका छन् । वर्तमान समाजहरूमा जीववादका अवशेष मात्र होईन सिद्धान्त पनि पाउन सकिन्छ । यसको स्वरूप विकसित भन्दा अविकसित समाजमा बढी पाईन्छ ।

जीववादका प्रशस्त उदाहरण वैदिक ऋचाहरूमा पाईन्छन् । त्यसैले वैदिक आर्यहरूले द्यु, अन्तरिक्ष र पृथ्वीका अनेक देवताको परिकल्पना गरे र तिनैलाई कालान्तरमा मानव आकृति (देवता) मा विकसित गरे । वेद मात्र होईन ईशाइ, ईश्लामको अतिरिक्त अन्य धर्ममा पनि यसका स्वरूप पाईन्छन् । यस क्षेत्रमा रहेका बोनधर्म र लामा धर्ममा पनि जीववादलाई व्यावहारिक महत्व दिईएको छ ।

जीववादमा पूजा सामग्रीमा विभिन्न रंगका ध्वजा, जल, सेतो अक्षता, पैसा, अन्न जनावरको रगत, मासु र कतै जनावरको कलेजो, पाती, ढुंगा, जल आवश्यक हुन्छन् । यिनका प्रतिक पनि फरक फरक हुन्छन् । उदाहरणका लागि कैलाश मानसरोवर क्षेत्रमा सेतो चोरी बोनधर्मको प्रतिक हो । दामोदर कुण्ड क्षेत्रमा सेतो कागको त्यस्तै मान्यता छ । केही ठाउँमा ड्रागनलाई त्यही रूपमा लिईन्छ । त्यसैगरि हिमाल र पहाडका भञ्ज्याङ, देउराली, घाट, पहाडका थुम्का, नदीसंगम, चौबाटो, दोबाटो पनि जीववादसँग जोडिएका छन् । नेपालको पहाडतिर देउरालीमा पाति चढाईन्छ भने हिमालतिर ढुंगा चढाईन्छ । यी सबैमा दृश्य अदृश्य शक्तिको पूजा हुन्छ । पश्चिम नेपालको पहाडतिर पहाडका थुम्काहरूमा सिद्ध वसेका हुन्छन् भन्ने विश्वास पाईन्छ । सबैमा तत्त्व पक्षसँग सम्बन्धित मंत्रहरू हुन्छन् यस्ता मंत्रहरू स्वनिर्मित हुन्छ । यसरी नेपाली सभ्यता र संस्कृतिमा जीववादको महत्वपूर्ण उपस्थिति छ ।

धामी भाँकीवाद (Shamanism)

नेपाली संस्कृतिको एउटा स्वरूप धामिभाँकी प्रथा हो। यो प्रथा नेपालमा सबैजसो समुदायमा छ, तथापि आदिवासी, जनजाति, मष्ट उपासक, बोनधर्मावलम्बी र लामा धर्ममा बढी पाईन्छ। यसका अनेक रूप र शैली तथा आवरण हुन्छन्।

सामान्य रूपमा एउटैमा धामि भाँकी भन्ने गरिन्छ तर यिनमा केही भिन्नता छ। धामी सानो अथवा छोटो रूप हो भने भाँकी ठूलो र विविध प्रकृतिको हुन्छ। धामी भाँकी दुवै उपचारक हुन। यी दुवैको प्रयोजन विघ्नबाधा शान्त पार्न, अवरोध हटाउन, प्रकृति र विभिन्न दुष्आत्मा भुत, प्रेत, स्मशान आदिलाई शमन गर्ने र मानिसलाई तिनबाट मुक्ति दिलाउने सन्दर्भमा हुन्छ। मूलतः धामी सामान्य विरामी, सामान्य भूत प्रेत स्मशान र अतृप्त आत्माहरूलाई शान्त पार्न प्रयोग गरिन्छ। धामीले सामान्य मंत्रहरू उच्चारण गर्दछ। उसले वली दिँदा कुखुरा र बोका भन्दा अरु दिँदैन। उसको काम भारफूक गर्ने, पातलो फाल्ने आदि हुन्छ। पातलो भन्नाले एउटा टपरीमा खरानीको डल्ला, विभिन्न ध्वजा, कपालका रौ., अण्डाको खोष्टा आदि हुन्छन्। ती सामग्रीहरूलाई एउटैमा राखी तिनमाथि आगो राखेर विभिन्न मंत्रद्वारा विरामीको सिरमाथि मन्सेर दोबाटो र चौबाटोमा लिएर फ्याकिन्छ। विरामीको प्रकृति अनुसार धामीले आफ्ना मंत्रगुरुको स्मरण गर्दै विभिन्न स्थानिय देवीदेवताको स्तूति र सम्बन्धित देवता प्रति सम्मान देखाउँदै भूत, मसान आदि के हो त्यो अनुसार उसलाई आह्वान गरेर ती सामग्री उसैलाई समर्पण गरिन्छ। यसरी समर्पण गर्ने काम माथि भनिए भैं दोबाटोमा उसैको नाममा गरिन्छ। धामीसँग सीमित क्षेत्र र ज्ञान भएको विश्वास गरिन्छ।

भाँकी धामीभन्दा ठूलो, जानकार र धेरै विशेषता भएको मानिन्छ। भाँकीहरूका आ-आफ्नै डाँगर हुन्छन्। यो भनेको परिचय हो। डाँगर फरक फरक हुन्छन्। यो धर्म अन्तर्गतका सम्प्रदाय जस्तै हो। भाँकी ठूलो विरामी अथवा असक्त अवस्थाको विरामीमा प्रयोग हुन्छ। यिनीहरूले मंत्र, विधि धेरै जानेका हुन्छन्। भाँकीसँग विभिन्न सामग्री हुन्छन्। यिनमा ढ्यांग्रो, गजो, छुट्टै फेटा, माला, घण्ट, शंख, मृतकको नली हाड आदि हुन्छन्। यी सबै सामान शरीरमा भिरेको अवस्थामा भाँकी असामान्य देखिन्छ। भाँकी वस्तुभन्दा पहिले उसले विरा वान्दछ अथवा आसन बाँध्ने काम गर्दछ। विरा बाँधेपछि आफ्नो मूल देवतालाई बोलाउने, गुरुलाई बोलाउने काम मंत्रबाटै गर्दछ। भाँकीले भूत प्रेत, मसान आदिलाई शमन गर्दछ भन्ने विश्वास छ। उसको आसन अगाडि ठूलो आगोको धुनी हुन्छ। केही समय त्यही मंत्र फलाक्दै ऊ

एकलै ढयांग्रो ठोक्दै, सुसेली खेल्दै, मंत्र भट्टयाउदै मसानघाट जान्छ। मसानघाटमा मसानको राजा करवीर मसानसँग मंत्रवाटै लामो संवाद पछि अरु भुत, मसान (अतृप्त आत्मा) हरूलाई आफूसँगै ल्याएर चौवाटोमा गएर, बोका बाखा, सुंगुर काटेर वालि दिन्छ। यसपछि विरामीको उपचार भएको मानिन्छ। भाँक्रीको मन्त्रोच्चारणलाई खेती गाउने भनिन्छ। भाँक्री विरामीको घरवाट मसानघाट जानेलाई छेलो खेल्ने भनिन्छ। त्यस्तै भाँक्रीले हरेक वर्ष मंसिरे पूर्णिमामा तोयो खाने विधि गर्दछ। तोयो खाने भनेको शक्ति संचय (Recharge) गर्नु हो। यसमा घरमै भाँक्री बसेर बोका अथवा सुंगुरको गर्धनमा दाँतले टोकेर रगत पिउने गर्दछ। मूल रूपमा धामी र भाँक्रीको भिन्नता यही हो।

धामी भाँक्री प्रथा जीववादको व्यावहारिक रूप हो। यो जीववादवाटै विकसित भएको हो। धामी भाँक्री प्रथा धर्म, सम्प्रदाय, गुरु परम्परा अनुसार हुन्छ। मूल रूपमा धामिभाँक्री प्रथाका विशेषता जादु, टुना, मुना, तन्त्रमंत्र, मारन, मोहन, उच्चारन, वशिकरण, स्तम्भन अभिचार हुन। अथर्ववेदमा यी सबै विशेषता विद्यमान छन्। यिनको मूल श्रोत वेद नै हुन सक्दछ। तर संसारका प्राचिन सभ्यताहरूमा पनि यस्ता कुरा पाईन्छन्। नेपालको हिमाली क्षेत्रमा करिब १८ हजार वर्षदेखि चलिरहेको बोनधर्ममा पनि यिनै विशेषता छन्। त्यस्तै लामाधर्म, मष्ट सम्प्रदाय, आदिवासी जनजाति आदिमा पनि धामीभाँक्री प्रथा विद्यमान छ। यो प्रथा अदृश्य शक्तिलाई शमन गर्न, खुसी पार्न, तिनबाट बच्न सँग सम्बन्धित छ। यस पद्धतिमा उपचार विधि, सामग्री सम्बन्धित पक्षको स्वरूपमा निर्धारित हुन्छ। यिनका नाम पनि फरक फरक हुन्छन्। उदाहरणका लागि थारुहरूमा गुरुवा, किराँतीहरूमा विजुवा आदि। एकजना फ्रेन्च मानवशास्त्रीले जाजरकोटमा मष्ट सम्प्रदायमा धामीभाँक्रीको उच्च अध्ययन गरेको पाईन्छ। धामीभाँक्री प्रथा नेपालका सबै धर्म, सम्प्रदाय र समाजमा विभिन्न रूपले विद्यमान नेपाली संस्कृतिको एउटा इकाई हो।

मष्ट सम्प्रदाय

मष्टा, मष्ट या मष्टो एकै रूपमा प्रयोग हुने नेपाली भाषाका शब्दहरू हुन्। मष्टलाई समग्र कर्णाली प्रदेशमा कुलदेवताको रुमपा लिइएको पाइन्छ। पश्चिमबाट बसाई सरी पूर्वमा जाने ब्राम्हण, क्षेत्री समेत पूर्वमा मष्टोलाई कुलदेवताको रूपमा सम्मान गर्दछन्। पश्चिम नेपालमा थान थापेर पुजा गरिने मष्ट मूल रूपमा बाह्र किसिमका छन्। मष्टहरू स्थानानुसार फरक फरक नामकरण गर्दै ३५ थरी सम्म पुगेको भए तापनि खासगरी १२ वटा मष्ट प्रसिद्ध छन्। जसलाई बाह्र भाइ मष्ट पनि

भनिन्छ । बुदु मष्टो, कमष्टो, बाँ मष्टो, थापा मष्टो, बाविरा मष्टो, लिउडी मष्टो, सीम मष्टो, कामल मष्टो, ढँडार मष्टो, ढुसापानी मष्टो, रमाल मष्टो र डडी सितल मष्टो पर्दछन् । मष्टोका नाम प्रायजसो स्थानवाचक देखिन्छन् । कहिकहि दाहे मष्ट र दुधेमष्ट प्रसिद्ध छन् । यिनलाई पनि विभिन्न नामले चिनिन्छ, दाहे मष्ट सवैभन्दा शक्तिशाली मानिन्छ । उसलाई कालो बोका वली चढदछ भने दुधेमष्टलाई दुध मात्रै । मष्टका नौ बहिनी हुन्छन् । जसलाई भवानी भनिन्छ । यिनमा मालीका, कनकासुन्दरी, त्रिपुरासुन्दरी, जालपा, कालिका, खेसमालिनी, ठिग्याली, दुसेली, विन्दवासिनी हुन । यी पनि कहिकहि फरक नाममा छन् । जस्तै भवानी, कालिका, मालिका, खेसमालिनी, ठिग्याली पुगेली, हिमालिनी, कनकासुन्दरी, त्रिपुरासुन्दरी । यिनका नाम पनि ठाउँ अनुसार फरक फरक छन् ।

मष्ट देउताको उत्पत्तिका सम्बन्धमा स्थानिय रूपमा अनेकौं किंवदन्तीहरू पाइन्छन् । किंवदन्तिहरू अनुसार प्राचीन युगमा दानवहरूको प्रभाव अत्यधिक मात्रामा बढेपछि देवताहरूले नै मष्टाको अवतार लिनुपरेको थियो । त्यस्तै अर्को किंवदन्ति अनुसार राक्षसले नवदुर्गा भवानीको रूपबाट मुग्ध भएर सतित्व डगाउने प्रयास गरेकोले देवताहरूले मष्टको अवतार लिएर राक्षसको विनास गरेका थिए । यस्ता विभिन्न प्रकारका किंवदन्तिहरू पश्चिम नेपालमा प्रचलित छन् ।

मष्टको लिखित इतिहास छैन । मष्टको इतिहास जनश्रुतिमै आधारित छ । मष्ट अवैदिक देवता हुन । यिनको पूजा शास्त्रीय विधि अनुसार हुँदैन । त्यस्तै निश्चित तन्त्रमन्त्र पनि छैनन । यिनको पूजा विधि सम्मत पनि छैन । यो स्थानिय परम्परामा आधारित छ । यो पूजा तापसी प्रकृतिको हुन्छ ।

मष्टको चर्चा पृथ्वी मल्ल पछिका अभिलेखमा छ । मष्टको उत्पत्ति सम्बन्धि विभिन्न धारणा छन् । एक थरिले मष्टको उत्पत्ति जुम्लाको सिंजा क्षेत्रमा भएको मान्दछन् । कसैले मष्टको उत्पत्ति चौधौं शताब्दीमा सिंजाली सम्राट जक्ति सिंहको पालामा भएको मानेका छन् । केहीले खप्तड क्षेत्रलाई मष्टको उत्पत्ति थलो मान्दछन् भने कसैले अछामलाई । अछामी खप्तड खडकाको वंशावलीमा अछामका हाँसभट्ट र विजा भट्टले कासीबाट मष्ट ल्याएर अछामको बान्नीकोटमा स्थापना गरेको उल्लेख छ । त्यसैगरि अर्काथरिले जाजरकोटलाई मष्टको उत्पत्ति स्थल मान्दछन् । जाजरकोटको कौवाकाँडा बिजुलीडाँडामा दाहे मष्टको सर्वप्रसिद्ध थान छ । एकजना फ्रेंच मानवशास्त्रीले यही ठाउँलाई मष्टको ऐतिहासिक र महत्वपूर्ण स्थान मानि त्यहीबाट मष्ट देवतामा उच्चशिक्षाको अध्ययन गरेका छन् ।

मष्टलाई विभिन्न रूपमा बुझिन्छ । उदाहरणका लागि मैथो, गोसाई, चोखो देवता, वायू देवता, शिवको मस्तक वा सिर, वेदको मरुत आदि पाईन्छन् ।

मष्टोलाई निराकार रूपमा पूजा गरिन्छ । साथै मष्टोलाई शिवजीका सेवक या गणका रूपमा पनि मान्ने चलन छ । मष्टोको भक्तलाई 'पाली' भनिन्छ र प्रत्येक पालीले मष्टोलाई आफ्नो कुलदेउताको रूपमा पूजा उपासना गर्दछन् । प्रचलित विश्वास अनुसार मष्ट रगत नखाने शाकाहारी देवता हुन् । पूजाका दिनमा थानमा काटिने पाठाहरू भवानीलाई लक्षित गरेर काटिएका हुन् । मष्टको पूजा पूर्णिमाका दिनमा गरिन्छ । मष्टका मुख्य उपासकहरूमा ब्राम्हण र खस क्षेत्री नै बढी पर्दछन् । यस्ता क्षेत्रीहरू धेरैजसो जनै नलाउने छन् जसलाई यस क्षेत्रमा मतवाली क्षेत्री भनिन्छ । थापर मष्टो आफैले "जहाँ क्षेत्रीको छाइलो त्यहाँ मेरो पाइलो" भनेका छन् । मष्ट पूजा आज पनि कर्णाली भेकमा व्यापक रूपमा विश्वास र प्रचलनमा छ ।

कर्णाली प्रदेशमा तत्कालिन बाइसे राज्य अन्तर्गत जुम्ला तथा अन्य राज्य अन्तर्गत कुनै सन्धि सम्झौता गर्दा राजा, भारदार, सहित मष्टो देउतालाई साक्षी राखेर सन्धि, सम्झौता गर्दथे । इश्वरीको सोझै शताब्दीमा कल्याण राजा सुर्तिसाईको एक ताम्रपत्रमा मष्ट देउतालाई साक्षी राखेको देखिन्छ । तत्कालिन अवस्था देखि नै कर्णाली प्रदेशमा व्यापक जनविश्वास रहेको मष्टो देउताको प्रभाव सबै ठाउँमा पर्नु सामान्य नै मान्न सकिन्छ । मष्टाको उपासना हुने सबै क्षेत्रमा धामीद्वारा मष्टो पूजा हुन्छ । मष्टलाई धामीले ग्रहण गर्दछ भन्ने विश्वास गरिन्छ । धामीको शरीरमा मष्ट आएपछि यस्ता धामीले मष्ट पूजा गर्ने, जोखाना हेर्ने, दोषी वा अभियुक्त पत्ता लगाउने, दण्ड दिने, रोग पत्ता लगाउने र निको पार्ने काम गर्दछन् । मष्ट पूजाको समयमा बाजा बजाउने ढोले र दोभासे काम गर्न खावाको व्यवस्था हुनु आवश्यक मानिन्छ । सामान्यतः धामीहरूको शरीरमा मष्ट चढेको बेला तिब्बती भाषा बोल्ने हुँदा त्यसको नेपालीमा उल्या गर्ने दोभाषे खावाको व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

बुढो मष्टो, डढी वा दारे मष्टो नै प्रमुख हुन् । सामान्यतः मष्टो पूजा गर्दा मंसिर वा जेठ पूर्णिमामा गर्ने गरिन्छ र उपासक अनुयायीमा कसैको जुठो वा सुत्केरो परेमा पूजा कार्यक्रम सार्न पनि सक्छ । मष्टका घरथान र वनथान गरी २ किसिमका थान हुन्छन् । घरथानमा विभिन्न ध्वजा पताका घण्टी हुन्छन् । त्यस्तै गाउँको डाँडामा थानको रूपमा सामान्यतः तले शैलीमा मन्दिर निर्माण गरिएको हुन्छ जसलाई वनथान भनिन्छ । उक्त मन्दिरमा ध्वजा र घण्टी झुण्ड्याइएका हुन्छन् । मष्ट थान नजिकै चौरमा खम्बा गाडिएका हुन्छन् र मष्टो पूजा गर्ने दिन विहानै मन्दिर वा थान सफा

गरिन्छ । पुजारी समक्ष गाउँका उपासकहरू आफ्ना भाकल अनुसार पाठा, चामल, पिठो, दुध, भाँडा, प्रसाद टपरीमा राखी थानमा पुर्‍याउँछन् । कोही जान नसक्ने भएमा कसैको हातबाट पठाए पनि हुन्छ । थानमा मूलधामी र सहायक धामी हुने गर्छन् । थानमा पूजा गर्ने दिनमा मूलधामी सेतो फेटा (पगरी) सहित सेतो जामा लगाएर उपस्थित हुन्छन् भने सहायक धामी पगरी सम्म बाँधेर आएका हुन्छन् । त्यस अवसरमा दमाहा बाजा बजाउने मानिसहरू पनि उपस्थित हुन्छन् । जब पूजा शुरु हुन्छ बाजा बजाइन्छ र मूलधामीको शरीरमा मष्टो आउँछ । उसको गादी वा बस्ने ठाउँ निश्चित तोकिएको हुन्छ । अगाडि थालीमा चामल राखिएको हुन्छ र ऊ आफ्नो ठाउँमा बस्छ । मूल धामीले चामल सबै उपासक र सहायक धामी भएतिर फाल्छ । सहायक धामी काँप्न थाल्छन् र मूल धामी नजिकै गएर बस्छन् । त्यसपछि पाठा काटिन्छ र रगत मूलधामीले मुखमा लगाउँछ र केही खाए जस्तो पनि गर्छ । त्यसपछि जोखाना हेर्ने काम गरिन्छ । पीर मर्का परेका बिरामी परेका सबै मष्टाका शरणमा जान्छन् । मूलधामीले मष्टोलाई आफ्नो शरीरमा चढाइसकेपछि धामीलाई मष्टाको प्रतिरूप मानिन्छ । शरीरमा मष्टो चढीसकेपछि तिब्बती भाषामा मन्त्र पढ्दै बिरामीलाई प्रश्न सोध्ने र उत्तर दिने दुवै काम तिब्बती भाषामा नै हुने गर्दछ । उसका प्रश्न उत्तरको लागि सहायक धामीको दोभासेको भूमिका पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । मष्टाको मूलधामी उपचारक ज्योतिषी, भूत, वर्तमान र भविष्यको ज्ञान भएको मानिन्छ । ऊ धामी भएपनि उसको शरीरमा मष्टोले प्रवेश गरेपछि धामी स्वयम मष्ट मानिन्छ । यसरी जोखाना हेर्ने काम सकिएपछि बाहिर निस्कन्छन् र दमाहा बजाउने मानिस अगाडि अगाडि बाजा बजाउँदै पंक्तिबद्ध हुन्छन् । त्यसपछि मूलधामी, सहायक धामी सबै हातमा चौरी लिएर नाच्दै केही पर सम्म जान्छन् र पुनः मन्दिरमा फर्केर आउँछन् । थानमा पसेर फेरी कापेर आफ्नो शरीरमा चढेका मष्टोलाई विदा गर्दछन्, अनि पूजा कार्यक्रम सकिन्छ । बलिको रूपमा पाठाको टाउको धामी वर्गलाई छाडी शरीर भक्तले घरमा ल्याई प्रसादको रूपमा खान्छन् । त्यसैगरी थानमा चढाउन लिएको चामल दूधको खिर बनाएर प्रसाद सबै उपासकले खान्छन् । त्यसबाट कसैलाई पनि भुत, पिचास, मसान लाग्दैन भन्ने वलियो विश्वास रहि आएको छ । यसरी पश्चिम नेपालमा प्रत्येक जातजातीबीच मष्टाको प्रभाव निकै विश्वासिलो तरिकाबाट व्यवहारमा समेत लागु भएको पाउन सकिन्छ ।

मष्ट परम्परा खसानका खसहरूको एउटा विशिष्ट पहिचान हो । नेपालका धेरैजसो खसहरू र खस संस्कृतिबाट प्रभावित बाहुन, क्षेत्री, मतवाली र व्यावसायिक

समूहहरूले मष्टलाई कुलदेवता मान्दछन् । मष्ट परम्परामा लामा विष्णुलाई चाक्र भाइ मष्टका मामाको रूपमा चिनिन्छ । एउटै देवतालाई लामा पनि विष्णु पनि मानेर पूजा गरिने हुनाले यस देवतालाई लामाविष्णु मानिएको हो । जुम्ला सिंजाको लेपकर गाउँमा लामा विष्णुको प्रसिद्ध थान छ । लामा विष्णुलाई मष्ट देवता सरह पूजा गरिन्छ । तर लामा विष्णुलाई भोग नचढने हुनाले टाटे रोटी, खिर र सातु चढाएर पूजा गरिन्छ । यहाँ लामामार्गि बौद्ध र मष्ट मान्ने खसहरू समान रूपमा जान्छन्, पूजा उपासना गर्दछन् । वुढा थरका खस लामा विष्णुको धामी बन्ने चलन छ । लामा विष्णुको धामी हुने वित्तिकै उक्त व्यक्तिले आफ्नो टुपि फ्याँकेर मुडुलो बस्नुपर्दछ र लामाको जस्तै रातो वस्त्र लगाउनु पर्दछ । लामा विष्णुको धामी पतुर्दा पनि लामा भाषामै पतुर्दछन् । यसबाट लामा विष्णु मूलतः लामामार्गि बौद्ध देवता रहेछन् र पछि उनलाई विष्णु मानेर पुजिएको देखिन्छ । यसबाट खसानका खसहरूले जडानका जाडहरूको लामामार्गि बौद्ध देवतालाई आफ्नो संस्कृतिमा अंगिकार गरेको देखिन्छ ।

जोस्मनी सम्प्रदाय

हिन्दू धर्म अन्तर्गत नेपालमा विकसित सम्प्रदायहरूको मुख्य सूचिमा जोस्मनी सम्प्रदाय र मष्ट सम्प्रदाय पर्दछन् । जोस्मनी सम्प्रदायको उत्पत्ति थलो गुल्मीको रेसुङ्गा हो । रेसुङ्गा भौगोलिक रूपले सुन्दर र पौराणिक रूपमा कौशिक नदी र रुरु क्षेत्रसँग जोडिएको छ । जोस्मनी मतका संस्थापक शशिधर थिए । रेसुङ्गाको सन्त परम्परा वंशानुगत थियो तर पछि यो परम्परा टुटेको हो । सन्त शशिधर नेपाल र भारतका विभिन्न ठाउँमा यात्रा गरेर जोस्मनी मतको बिस्तार गरेका थिए । कसै कसैले स्वर्गद्वारी प्रभुलाई पनि जोस्मनी भनेका छन् तर त्यो होईन ।

जोस्मनी सम्प्रदायमा नाम राख्ने परम्परा पनि अरु भन्दा फरक छ । यहाँ नामसँग जोडिएर दास, मण्डल आउँदछन् । यस मतको सैद्धान्तिक मान्यता जोस्मनी साधु हुनलाई अविवाहित हुनुपर्दछ । उनीहरूले पिताम्बर बस्त्र लगाउनुपर्दछ । यस मतका अनुयायीहरूले आफूलाई मुनी सम्प्रदायका भन्दछन् । यस मतका संस्थापक शशिधर गुरु परम्पराबाट आएका थिए । तर उनले रेसुङ्गामा वंश परम्परा र गुरु परम्परामा आधारित थिति बाँधेका थिए शशिधर पछि रेसुङ्गामा शशिधरकै छोरा नातिको वंश क्रम चलेपनि शशिधर पछिका त्यहाँका सन्तहरू एकसेएक निक्किए । त्यसपछिका सबैमा अलौकिकताका प्रसस्त उदाहरण छन् । यो वंश परम्परा र शिष्य परम्परामा आधारित थियो । शशिधरले गुल्मीको खनगुफालाई तपस्या साधना र

चमत्कारिक थलो बनाएका थिए । गुल्मीको रेसुङ्गको टाकुरामा उनको आश्रम थियो । त्यही ठाउँमा अहिले उनी र उनका छोरा लक्ष्मीनारायणका दुई अलग अलग समाधी र त्यसमाथि मन्दिर छन् जसलाई विष्णु पादुका भनिन्छ । विष्णु पादुकाबाट यो सम्प्रदाय वैष्णव धर्म अन्तरगत रहेको बुझिन्छ । जसलाई स्वामी प्रपन्नाचार्यले पनि पुष्टि गरेका छन् । यद्यपि जोस्मनीहरूले सबै देवीदेवता मान्दछन् । तर यो आदर्शको विकास वैष्णव धर्म अन्तर्गत भएको मानिन्छ । जोस्मनीहरू खानपान, छुवाछुत, जातपातका विरोधी मानिन्छन् । यो सिद्धान्त भएपनि व्यवहारमा पूर्ण रूपेण लागु भएको देखिँदैन ।

जोस्मनीले भुरे बाबाबाट दीक्षा लिएका थिए । उनले उनै भुरे बाबाबाट योगसिद्धिको दीक्षा र शिक्षा लिएर तीस वर्षको उमेरमा, वि.सं. अठारौँ शताब्दीमा पौडी गढवाल क्यौंकालेश्वर मन्दिरको जीर्णोद्धार गर्न आएका थिए । जोस्मनी वि.सं. १८१० मा पौडी गढवाललाई छोडेर नेपाल पसेका थिए । जोस्मनीले नेपाल पसेपछि धेरै सुधारका कामहरू गरे । जसमा तात्कालिक नेपाललाई एकीकरण गर्ने श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह पनि अत्यन्त प्रभावित भएका थिए ।

दर्शनको विश्लेषण गर्दा जोस्मनी दर्शनको पनि विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ । योगीश्वर महासिद्ध महामुनि जोस्मनीकृत 'सद्योगसार' ग्रन्थ जोस्मनी दर्शनको मूल ग्रन्थ हो । अन्यमा हंसात्मबोध, योगात्मबोध, चित्प्रभाकाश, आत्मानन्दाष्टक र कैवल्योपनिषद् आदि ग्रन्थहरू हुन् । यस मतमा जीवभावबाट आत्मानन्द, ब्रम्हानन्द, सच्चिदानन्द सबै भएर अन्तिममा 'केवलस्य भाव कैवल्यम्' अर्थात् केवल स्वरूप मात्रको अवस्थितिलाई कैवल्य भनिन्छ । जोस्मनीदर्शन अरु दर्शनभन्दा केही भिन्न शैलीमा छ भन्ने केही अद्वैत दर्शनसँग मिल्न आउँछ । यसको उपासना पद्धतिमा गुफा वसेर मालामा गुरुमन्त्र जप्नु उपासना हो भने आफ्नो घरघरमा मन्दिर या पूजाकोठा राखेर दीयो कलश, धूप, बत्ती, फूलपाती गरेर सजधजको साथमा शंख, घण्टा, डमरु बजाएर आरती गर्नु, एकतारा र खैंजडी बजाएर आरती भजन गर्नु यी दुवै कर्म र उपासनाको पद्धति अपनाइएको छ भने गुफा वसेर गुरुमन्त्र जप गर्नु जपबाट ध्यान, ध्यानबाट समाधि समाधिबाट साक्षात्कार त्यसपछि केवलीभाव यो जोस्मनीको कैवल्य मोक्ष हो । सम्झिने र सम्झाउने आ-आफ्नो शैली भए तापनि अन्तिम लक्ष्य सबै आचार्यहरूको एउटै हुन्छ र एउटै हो । जोस्मनी दर्शन पनि वैष्णव परम्परामा भएकै दर्शन हो । जोस्मनी स्वयं वैष्णव हुन् । वैष्णवहरूको सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य तथा सायुज्य जस्तै केवलीभाव पनि सायुज्य नै हो । शब्द मात्रको अन्तर भएको हो ।

जोस्मनी मतको प्राचिन कीर्ति गढवालको क्यौंकालेश्वरमा छ । जहाँ शशिधरको अभिलेख र अन्य विषयमा प्रकाश पारिएको छ । कुमायू गढवालका साहित्यमा शशिधर र उनको दर्शनको विवरण पाईन्छ । जोस्मनी परम्पराका दीक्षा परम्परा र तिलकमाला हुन्छ । उनीहरू तुल्सीमाला, कण्ठी, पिताम्बर वा सेतो वस्त्र धारण गर्दछन् । उनीहरूको शीखासूत्र हुन्छ । जोस्मनीहरू लामो भन्दा ठूलो टुप्पी राख्दछन् । उनीहरूले निधारमा उर्ध्वपुण्ड तिलक लगाएका हुन्छन् । कसै कसैले जोस्मनी सम्प्रदायलाई दशनामीहरूसँग तुलना गरेको पनि पाईन्छ, तर उनीहरू दशनामी होईनन् । उनीहरू गृहत्याग गर्दैनन् । जोस्मनीको भाषालाई सधुक्कडी भाषा भनिन्छ । उनीहरू हठयोगी हुन्छन् ।

जोस्मनी मनको प्रभाव बाहुन बाहुन क्षेत्री आदिमा छैन । खास गरेर जनजाति र व्यावसायिक समूहमा यो मतको प्रभाव छ । जोस्मनीहरू नेपालमा मूल रूपमा राई, लिम्बूहरूमा बढी छन् । यसको कारण किराँत समुदायका महागुरुफलुनन्द स्वयम् जोस्मनी थिए । अहिले पनि ती समुदायमा धेरै उपासक, साधक मात्र होईन प्रपन्न उपाधि धारण गर्ने धेरै छन् । यस अतिरिक्त दार्जिलिङ्ग, सिक्किम, आसाम, वर्मा सम्म जोस्मनीहरूको राम्रो उपस्थिति छ ।

सन्दर्भ-ग्रन्थ सूची

नेपाली-हिन्दी-पुस्तकहरू

१. आचार्य, नरेन्द्रदेव - बौद्ध दर्शन, पटना: विहार राष्ट्रभाषा परिषद् २०२८ ।
२. कुमार, कृष्ण - वैदिक साहित्यका इतिहास, मेरठ: साहित्यभण्डार, १९७५ ।
३. कोइराला, कुलचन्द्र - नेपाली खस-बाहुनका कुलदेवता मष्टो, काठमाडौं: गुठी संस्थान, २०५२
४. गुरुङ्ग, जगमान - गण्डकीप्रश्रवण क्षेत्रको साँस्कृतिक सम्पदा, काठमाडौं: पश्चिमाञ्चल-विकास मञ्च, २०६७ ।
" " - तमुवानको ऐतिहासिक वृत्तान्त, कास्की: राजेन्द्रजंग गुरुङ्ग जगतजंग गुरुङ्ग, २०६७ ।
६. गोयल, श्रीराम - विश्वकी प्राचिन सभ्यताएं, वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन, १९७९ ।
७. जालान, घनश्याम दास - श्रीमद्भागवत् गीता, गोरखपुर: गीता प्रेस, २००८ ।
८. पन्थी, युवराज (अनु.) - धर्मको इतिहास, काठमाडौं: मालिका प्रकाशन, (मिति छैन) ।
९. प्रपन्नाचार्य, स्वामी - मिल्केका फिल्ला, पाँचथर : किरातेश्वर प्रकाशन, २०६२ ।
१०. प्रभात, विष्णु (सं) - दर्शनावली (२), काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०७० ।
११. लामा, खेन्योडवाड वोसेर - हिमाली क्षेत्रको नेपाली बौद्ध परम्परा, काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६३ ।
१२. वात्स्यायन - भारतीय संस्कृति, गोरखपुर: कितावघर प्रकाशन, १९६० ।
१३. शर्मा, जनकलाल - हाम्रो समाज-एक अध्ययन, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३९ ।
१४. सिन्हा, हरिमोहन - विश्वकी प्राचिन सभ्यताएं, इलाहाबाद: एशिया प्रकाशन, १९७६ ।
र एम.प्रसाद

